

Doktorsavhandlingar från Institutionen för pedagogik
och didaktik 34

Elisabet Söderberg

Grynnor och farleder i karriärvalspro- cessen

Unga med rörelsehinder och deras handlingsutrymme

Elisabet Söderberg

©Elisabet Söderberg, Stockholms universitet 2014
ISBN 978-91-7649-032-7

Tryckeri: Universitetservice US-AB, Stockholm 2014
Distributör: Institutionen för pedagogik och didaktik, Stockholms universitet

Fotograf framsida: Fotoakuten.se
Fotograf baksida: Alexander Donka

Tidigare avhandlingsserier: Avhandlingar från Institutionen för didaktik och pedagogiskt arbete nr 1-10 och Doktorsavhandlingar från Pedagogiska institutionen nr 1-171.

Till mina barn Wanja, Gustaf
och Maj.

Abstract

Reefs and Fairways in the Career-Selection Process

Young adults with mobility impairments and margins for maneuvers

This thesis deals with the career choices of young adults (ages 18 through 40) with mobility impairments and the experiences they had throughout their career-selection process. The purpose of the study was: To find the inhibitory and furthering factors of the career choices of people with mobility impairments from their own perspective, with a special focus on how various factors affected the process over time. The method for collecting the results of this study was biographical interviews. The main theories of the study were Sense of Coherence, Self-efficacy, Learned Helplessness, Social Role Valorization and The Four Rooms of Change. The results show that mobility impairment affects career choices and that the effect is more often inhibitory than it is furthering. Structural factors, such as how the respondents are treated by other people, as well as rules and material barriers (stairs, mal-functioning elevators, etc.) are found to be more limiting than the body itself. Being over-protected is a main inhibitory factor which can contribute strongly to low self-efficacy and drainage of self-image for the respondents. The goal of the respondents is to obtain independence and a job based on their own terms, and not a social care career. This goal was found to form a vital resistance resource versus adversity and obstacles. The respondents consider themselves to be overprotected by society (by parents, teachers, career counsellors, employment officers, etc.) in relation to their career choices, and they would like not to be.

Keywords: mobility impairment, disability, career-selection process, career counselling, overprotection, biographical research

Förkortningar

AF	Arbetsförmedlingen
DHR	Delaktighet, Handlingskraft, Rörelsefrihet - Förbundet för ett samhälle utan rörelsehinder.
FK	Försäkringskassan
GMB	Generell motståndsbrist
GMR	Generella motståndsresurs
RBU	Riksförbundet för rörelsehindrade barn och ungdomar
RH	Rörelsehinder
SRV	Social Role Valorization
SYV	Studie- och yrkesvägledare

Innehåll

Inledning	10
Problemområdet	12
Syfte	15
Forskningsfrågor	15
Avgränsningar	16
Avhandlingens disposition	17
Avhandlingens begreppshierarki	17
Bakgrund	20
Litteratursökning	20
Lagar som berör karriärval	20
Diskrimineringslagstiftningen	20
Arbetsmiljölagen	22
Främjandelagen	22
Samhällets särskilda insatser på arbetsmarknaden för personer med funktionsnedsättning	22
Ett diskursivt dagsläge och arv	23
Funktionshinder, en social konstruktion	25
Svenska handikappbegrepp	27
Rörelsehinder och några av dess orsaker	30
Barn med rörelsehinder i skolan	31
Barriärer på arbetsmarknaden	35
Konklusion av kapitlet Ett diskursivt dagsläge och arv	38
Studie- och yrkesvägledning, då och nu	38
Karriärutvecklingsteoriernas framväxt	39
Studie- och yrkesvägledning och rörelsehinder	41
Studie- och yrkesvägledning i Sverige idag	43
Studie- och yrkesvägledarens dilemma	46
Forskning som berör handlingsutrymme	47
Handlingsutrymme och rörelsehinder	47
Interaktion	49
Stigmatisering	49
Lågt värderade roller	50
Mobbning	53
Möten med samhällets stöd	53

Segregeringsmönster samt symboler, föreställningar och diskurser	55
Tillgänglighet	55
Samhällets stöd som grindvakter	57
Personligt förhållningssätt	58
Känsla av sammanhang	58
Tron på sig själv	62
Möjligheternas karta	65
Förändringsförlopp i medgång och motgång	66
Strukturering och referensramar	68
Metodologisk grund	71
Uppläggning av forskningsarbetet	74
Diskussion om trovärdighet: Generaliserbarhet, reliabilitet och validitet	75
Forskningsetiska bedömningar	80
Bearbetning och analys av materialet	81
Modell för tydliggörande av levnadsrum	83
Förstudie	85
Fokus på berättelserna	87
Arvids berättelse	87
Beatas berättelse	90
Charlies berättelse	91
Disas berättelse	95
Estrids berättelse	97
Floras berättelse	99
Gabriels berättelse	101
Hedvigs berättelse	103
Ivars berättelse	105
Jonathans berättelse	106
Knuts berättelse	108
Linus berättelse	110
Marlenes berättelse	112
Sammanfattande översikt per individ	114
Bearbetning av berättelserna	119
Introduktion	119
Värderingar (1)	120
Framgångskoncept (a)	120
Avståndstagande (b)	123
Avvikelse från samhällsnormen (c)	125
Viktiga personer (2)	127

Familjestöd eller ej, och på vilket sätt (a)	127
Kamratberättelser (b)	135
Förebilder (c)	138
Berättelser om bekantas upplevelser i studie- och yrkesvalet (d) ..	140
Samhällets stöd (e)	141
Utbildningsbakgrund (3)	151
Förväntningarna i skolan (a)	151
Studievalen (b)	153
Arbetsmarknad (4)	154
Yrkes- och fritidserfarenheter (5)	156
Intressen (6)	157
Färdigheter (7)	159
Personliga egenskaper (8)	160
Tro och tvivel på den egna förmågan (a)	161
Framgång – motgång (b)	162
Diskussion kring materialet	165
Devalverad självbild, dess orsaker och följder (1)	165
Respondenternas levnadsrum (2)	169
Individuella belastningsfaktorer och aktuell livssituation (3)	171
Stressorer – faktorer som tär på livssituationen (4)	175
Motståndsresurser – Grunden för en positiv livssituation (5)	178
Förändringens fyra rum i förhållande till känsla av sammanhang (6) ..	179
Upplevelsens betydelse (7)	185
Avslutande diskussion	187
Slutsatser	194
Kortfattat om slutsatserna	198
Hämmande faktorer i berättelserna	199
Främjande faktorer i berättelserna	200
Slutsatserna i sammandrag	200
Avhandlingens kunskapsstillskott och mina kommentarer	202
Min resa	202
Begrepp grundade på avhandlingens resultat	204
Rekommendationer grundade på avhandlingens empiri	209
Kommentarer om använd metod	211
Framtiden	213
Slutord	215
Summary	216

Figurförteckning.....	221
Litteraturförteckning	222
Internet:	230
Bilagor.....	232
Bilaga 1. Förstudie.....	232
Tillvägagångssätt.....	233
Resultat av förstudien.....	234
Analys av förstudien.....	237
Förstudiens slutsatser.....	244
Bilaga 2. Enkäten.....	246
Bilaga 3. Missivbrev.....	260
Bilaga 4. Sveriges vägledarförenings etiska riktlinjer.....	261
Bilaga 5. Termer i avhandlingen	263
Bilaga 6. Lista med frågor.....	266
Bilaga 7. Översiktsschema.....	267
Bilaga 8. Tabeller över stressorer och motståndsresurser.....	269

Förord

En avhandling blir inte till genom en människas arbete. Runt mig som doktorand finns ett stort antal personer och dem vill jag passa på att tacka nu. Först och främst ett stort tack till mina respondenter som delat med sig av sina erfarenheter så frikostigt. Den här avhandlingen hade aldrig blivit till utan er och jag är oändligt tacksam!

Jag har haft en otrolig tur att få ha världens bästa handledare, Ann Kjellberg. Ann har ställt upp i alla väder, med ett enormt tålamod och alltid med stor entusiasm. Att den här tiden varit så rolig, kreativ och utmanande är i stor utsträckning Anns förtjänst. Våra diskussioner kring avhandlingen och alla dess delar är bland det mest spännande och produktiva jag upplevt. Det har varit en fröjd! Evigt tack Ann!

Jag vill även rikta ett varmt tack till Anders Gustavsson som var min bihandledare under det första året. Det var en lärorikt och spännande tid. Staffan Selander tog sedan över som bihandledare och hade ett mycket stort engagemang under de återstående åren. Staffan gav värdefulla infallsvinklar på materialet och bidrog starkt till att avhandlingen har den utformning som den har idag. Tusen tack!

När Anders Gustavsson lämnade över bihandledarskapet till Staffan Selander så fanns han ändå kvar i projektet i form av läsare till 50- och 90-procentseminarierna. Jag vill rikta ett varmt tack till mina läsare Eva Svär-demo Åberg och Anders Gustavsson för god återkoppling och nya perspektiv! Camilla Thunborg tog sig tid och gav stöd i metodiken, men också med avhandlingens disposition i slutskedet. Stort tack! Agnieszka Bron har under hela avhandlingsarbetet varit ett stöd och en kunskapskälla. Tack för all hjälp! Lars Naeslund slutgranskade manuset under sluttampen. Tusen tack för ett stort engagemang och för alla värdefulla råd! Petra Roll Bennet har utgjort ett stöd när det varit svårt att komma vidare i processen. Varmt tack!

Alice Heavey och Monica Larsson transkriberade intervjuerna. Det var en stor hjälp, tack! Thank you Birgitta Vaivai Söderberg for proof reading my

English summary. Mahalo nui loa! Jag har haft turen att ha goda kollegor på institutionen. Petra Roll Bennet, Christer Langström och Åsa Sundelin hjälpte mig med att korrekturläsa mitt slutmanus. Tusen tack snälla ni!

Tack alla deltagare vid de seminarier jag lagt fram texterna vid! Tack alla doktorandkollegor som jag haft glädjen att umgås med och dela kurser med! Vilken resa vi har gjort. Ett särskilt tack till doktorandkollegan Kristina Börebäck för tankeväckande konstruktiv kritik i slutskedet. Tack Christina Edelbring och Eva Ohlsson för ett aldrig sinande engagemang och en fantastisk hjälp med stort som smått! Tack Eeva Koroma och Lena Vangelius för hjälp med all teknik som krånglat genom åren! Ett alldeles särskilt hejdunderande tack till alla mina kära kollegor på Studie- och yrkesvägledarprogrammet! Jag hade inte överlevt utan er!

För att genomföra en forskarutbildning krävs det finansiering. Jag vill tacka Torsten Söderbergs Stiftelse och Ragnar Söderbergs Stiftelse för möjligheten att genomföra studierna och för all vänlighet under vägen!

Jag har arbetat med den här avhandlingen sedan 2009. Det är år som har förändrat mitt liv, både på gott och ont. Jag har haft den stora lyckan att mot många odds få mitt tredje barn. En otrolig välsignelse! Tyvärr har det också hänt svåra saker. Min pappa, Edvard Söderberg, har gått bort och jag har gått igenom en skilsmässa. Det är stora förändringar i en människas liv. Jag vill tacka min familj för att ni funnits där för mig!

Till sist vill jag tacka mina tre barn Wanja, Gustaf och Maj för ert tålamod med att jag varit tvungen att arbeta så mycket med min bok. Ni är ljuset i mitt liv! Jag tillägnar den här avhandlingen till er. Nåt man gjort själv är ett sätt att visa sin kärlek, som Daniel Tiger brukar säga. ;)

Inledning

När jag var riktigt liten, så där en 2-3 år, upptäckte mina föräldrar att jag hade börjat gå på tå. Jag hade också börjat skela med ögonen. De vände sig till vården som sa att skavankerna skulle växa bort av sig själva. Det gjorde de inte. Jag minns att jag tyckte att det var positivt att ha 'fel'. Då var man inte som alla andra och det trodde jag var något positivt. Jag kunde gå runt och fråga folk om de hade något fel och om jag då fick nej, svarade jag skrytsamt att: "Det har jag!" Jag var lite mallig över mina 'fel'. Men mycket snart fick jag lära mig att det jag varit stolt över, var något som man skulle träna eller operera bort. Det var inte önskvärt, det var något negativt. När jag var sex år gammal genomgick jag en misslyckad operation och fick sedan gå i sjukgymnastik under hela uppväxten. Det hjälpte dock föga och med ökande skam försökte jag dölja mina fel. Andra barn kunde skrattande härma hur jag gick, och jag började se till att alltid gå sist i klungan. Lärare och andra vuxna kunde säga till barnen att ta hänsyn till mig vid lekar och så vidare, varvid jag skämdes som synden, ville sjunka genom jorden, och försökte ge den 'elaka' vuxna onda ögat. "Hur kunde hon peka ut mig på det sättet?"

I högstadiet ställdes jag helt utanför gemenskapen och samtidigt började jag bli sämre¹. Jag gick ännu konstigare än förut och dessutom hade jag börjat få tremor (darrningar). Hoppet om att feLEN skulle växa bort försvann och insikten om att jag var permanent avvikande började slå rot, även om läkarna inte kunde ställa någon diagnos (inte förrän jag var 27 år). Jag var förtvivlad och föraktade mig själv gränslöst. I sociala sammanhang ville jag bara gå och gömma mig, och jag utvecklade social fobi. När jag började på gymnasiet fick jag åter några vänner och jag började bygga upp någon form av socialt självförtroende igen. Dock raserades det gång på gång av människor med dunkel människosyn. Till exempel kunde jag få glåpord slängda efter mig på stan, och mina vänner i skolan fick frågor om hur de kunde umgås med en sådan som mig.

¹ Ordet sämre är egentligen en märklig diskurs (se kapitlet Ett diskursivt dagsläge). Jag hade varken värk eller svårt att röra mig, jag hade bara ett ovanligt rörelsemönster och det blev ytterligare lite ovanligare vid den här tiden. Man känner sig inte stärkt av att omtalas som sämre, men det var ett ord som ofta användes. Sämre än vadå?

Jag gick vidare till högre studier, började arbeta, gifte mig och fick barn. Hela tiden skavde skammen någonstans och annorlundaskapet var en tung börda att bära. Men något hade börjat hända. Jag hade börjat fråga mig varför jag och andra som var som jag skulle skämmas för våra kroppar? Varför har folk rätt att stirra ut oss på stan? Varför används t.ex. cp som glåpord? Framförallt undrade jag hur man kan tillåta en samhällsdiskurs om att det är fel på oss. Varför får man använda ordet fel om vissa människor? (Vad är det för fel på dig, är en fråga jag ofta får. Det är inget fel på mig, jag är en del av mångfalden, vi är alla olika, vill jag gärna svara, men gör det inte. Jag har märkt att folk blir sura om man ifrågasätter på det sättet.) Jag började bli arg och ur den ilskan växte sakta en vilja att bidra till en förändring.

När mitt andra barn började i förskolan valde jag att arbeta halvtid och tog mig för att läsa en kurs i pedagogik med inriktning mot studie- och yrkesval på D-nivå på deltid. I kursen ingick ett större uppsatsarbete och jag funderade länge på vad jag skulle skriva om. Jag ville inte skriva om rörelsehinder. Det vore så typiskt om 'någon som jag' gjorde det. Det vore bättre om någon annan gjorde det, resonerade jag. Vi läste mycket om studie- och yrkesval i relation till kön, klass och etnicitet, men ingenstans i litteraturen hittade jag något om funktionsnedsättning. Jag blev nyfiken och frågade vad det fanns för forskning om studie- och yrkesval och rörelsehinder och läraren sa att spontant kunde hon inte komma på någon. Där någonstans väcktes insikten om att någon måste göra det, och varför inte jag? Jag skrev om rörelsehinder och s.k. cooling down-processer i mötet med studie- och yrkesvägledare och kände redan då att det borde göras en större undersökning om rörelsehinder och studie- och yrkesval. När jag sedan fick chansen att gå forskarutbildningen tog jag den. Under tiden som jag gick forskarutbildningen utbildade jag mig också till studie- och yrkesvägledare. Jag ansåg att detta kunde fördjupa min förståelse för individens handlingsutrymme i valprocessen.

Man kan med anledning av att jag har ett rörelsehinder fråga sig om jag är den rätta personen att forska om denna grupp. Någon kan kanske hävda att jag talar i egen sak, att forskningen blir partisk. Å andra sidan kan man hävda att det är en fördel att det är just jag som utför forskningen eftersom jag har djupgående insikter om vilka diskrimineringsproblem personer med rörelsehinder kan möta. Jag menar att det är upp till läsaren att ta ställning till denna fråga.

Det ligger kanske nära tillhands för läsaren att undra hur mina egna studie- och yrkesval gått till, vilka hinder har jag mött på vägen? Detta kan naturligtvis också färga avhandlingen. Till att börja med kan jag säga att jag har ett lättare rörelsehinder. Nuförtiden går jag med rollator, men det gjorde jag inte under min uppväxt. Jag gick inte i specialskola, och upplever inte att jag

begränsade mina yrkesdrömmar under grundskolan. Inför gymnasievalet var jag inte i kontakt med någon utbildad studie- och yrkesvägledare, utan med en lärare som skulle sköta de uppgifterna. Mötet med honom var varken positivt eller negativt. Dock hade jag klasskamrater som öppet sa till mig att jag inte hade någon framtid och att ingen skulle vilja anställa mig. Gymnasievalet skedde i samråd med mina föräldrar, och jag valde Humanistisk linje, precis som en av mina systrar gjort några år tidigare. Jag läste på den gymnasieskola som låg närmast mitt hem. På gymnasiet fanns det en studie- och yrkesvägledare som jag hade mycket liten kontakt med. Mina fortsatta studie- och yrkesval har skett utan vägledning.

Det enda möte med välfärdens representanter som gjort intryck på mig var mitt möte med Arbetsförmedlingen, där jag slussades runt i olika instanser och där jag mötte mycket fördomar och okunskap. Min kontakt med Arbetsförmedlingen var dock kortvarig och inträffade för rätt länge sedan. Jag fick min första anställning genom hjälp av kontakter. Jag tror – så här i efterhand - att jag anpassat mina studie- och yrkesval till en samhällsdiskurs kring vad som kan vara lämpligt 'för en sådan som jag'. Brist på tro på den egna förmågan, upplever jag, har kringskurit mina val från gymnasievalet och framåt.

Problemområdet

Att välja studie- och yrkesväg kan vara knepigt för alla och en var. Vad passar jag till, vad tycker jag är roligt, hur ser möjligheterna ut på arbetsmarknaden o.s.v. är rimliga frågor att ställa sig. Om man har ett rörelsehinder som gör att både man själv och andra tvivlar på ens förmåga blir valet inte lättare. Som många av respondenterna i min undersökning berättar känns alla vägar inte möjliga att gå. Journalisten Malena Sjöberg (2002) berättar att försök att bryta ny mark ibland inte accepteras av omgivningen. Bland annat fick en färdigutbildad präst inte utöva sitt yrke eftersom hon hade personlig assistans. Man visste inte hur man skulle lösa frågan om tystnadsplikt. I andra fall går det bättre. Nu finns det regissörer, läkare och jurister etc. med rörelsehinder (ibid.), något som inte varit självklart tidigare.

I sin masteruppsats skriver Annika Taesler (2009) om attityder mot personer med funktionsnedsättning hos ansvariga på Sveriges television. De flesta av dem hon intervjuade hävdade orubbligt att en rullstol skulle störa och ta uppmärksamhet från programmet. En högt uppsatt tjänsteman på nyhetsredaktionen menade att personer med funktionsnedsättningar hålls borta från tv-rutan av omtanke om dem själva, eftersom den uppmärksamhet som medieexponering kan bära med sig skulle kunna vara svår för dem att hantera. Taesler skriver att personer med funktionsnedsättningar valdes bort ”av om-

tanke om dem själva”(ibid., s. 29). Idag har SVT:s barnprogram Bolibompa en programledare med rullstol. Vad som kan ses som möjligt ändrar sig alltså med tiden och kan sålunda sägas vara en social konstruktion.

Tidigare generationer med rörelsehinder hade inte många yrken att välja på. Kvinnor kunde till exempel välja att bli sömmerskor och män skraddare eller skomakare². Idag har vi, förhoppningsvis, inte lika snäva ramar för vad som är lämpliga yrken för människor med rörelsehinder, men flera av respondenterna i den här avhandlingen har mött attityder om vilka yrken som är olämpliga, eller åtminstone oväntade, för dem att välja. Det finns, menar jag, omedvetna tankebilder som gått i arv vad gäller synen på rörelsehinder och studie- och yrkesval. Detta gäller även för dem som själva har ett rörelsehinder.

Men det som ses som olämpligt behöver inte alls vara det om man ser möjligheter istället för hinder. För hundra år sedan var det otänkbart att personer med rörelsehinder skulle delta i det vanliga utbildningsväsendet, bli självförsörjande och bidra till samhället på samma villkor som alla andra. Diskursen kring vad personer med rörelsehinder kan åstadkomma har ändrats med tiden. Frågan är hur mycket? Min förförståelse är att personer med rörelsehinder anpassar sina karriärval till samhällets låga förväntningar. Anpassningen kan bero på att de själva har låga förväntningar på sin förmåga, eller att tjänstemän i samhällets tjänst gått in och styrt. Styrningen från dessa kan då, i så fall, medvetet eller omedvetet, ha som syfte att sänka individens ambitioner.

Om samhället håller emot samtidigt som individen inte tror på sin förmåga att klara ett flertal studie- och yrkesval kan kartan över möjligheter bli relativt begränsad. Handikappsombudsmannen (HO, numera nedlagd), skriver att:

Det mest uppenbara är hur diskriminering inom utbildningsväsendet påverkar personer med funktionshinders möjligheter på arbetsmarknaden vilket i sin tur påverkar den ekonomiska och sociala situationen.³

Lindqvist (2009) skriver att strukturella problem, såsom brister i studie- och yrkesvägledning, bristande tillgänglighet och låga förväntningar på individer med funktionsnedsättningar, kan leda till låglönearbeten och därmed även en begränsad fritid för dessa personer. Därmed är det angeläget att undersöka hur studie- och yrkesvägledningen skett, men också hur övrigt stöd (eller bristen på sådan) kan hämma eller gynna personer med rörelsehinder.

² Se huvudkapitel Bakgrund, underkapitel Barn med rörelsehinder i skolan

³ http://www.ho.se/Tpl/NormalPage___749.aspX (2009 03 16)

Resultaten i den magisteruppsats jag skrev 2007, tydde på att personer med rörelsehinder kan vara utsatta för grindvakter. Det vill säga yrkesgrupper som genom samhällets normer och rutiner 'disciplinerar' dem att placera sig i den roll som samhället fordrar. Exempel på sådana yrkesgrupper kan vara skolpersonal och arbetsförmedlare. Magisteruppsatsens resultat visade att en majoritet av respondenterna blivit utsatta för cooling down-processer⁴ av studie- och yrkesvägledarna. De fokuserade, i stor utsträckning, inte på individernas möjligheter utan verkade vilja begränsa dem efter de val de själva tyckte var lämpliga.

Statistiken visar att en stor del av gruppen med rörelsehinder är utan sysselsättning⁵. Frågan är alltså av samhällspolitiskt intresse, men naturligtvis även på individnivå. Att få sina ambitioner och ansträngningar underkända bara för att man avviker från en norm leder i längden, rimligtvis, till uppgivenhet och kan sannolikt upplevas som förnedrande. Den sociala utsattheten blir tydlig för människor med funktionsnedsättningar när

... oddskvoten för den här gruppen att sällan eller aldrig umgås med andra än föräldrar och familj är 1,40 jämfört med 1 hos totalbefolkningen. (Riksförsäkringsverket 2003:15)

I avhandlingen har jag granskat samhällets eventuella grindvakter, men också individens tro på den egna förmågan i förhållande till en, ibland begränsande omgivning, och söka efter faktorer som främjar motståndsresurser. Jag avser att titta på vilka vägar respondenterna velat gå och vilket stöd samhället erbjudit eller vilka hinder man mött. Jag kommer även att undersöka vilka andra faktorer som kan ha bidragit till hur karriären tett sig hittills för respondenterna, t.ex. tron på den egna förmågan. Min förhoppning är att avhandlingsprojektet ska sätta ljuset på att alla har rätt att bemötas på ett neutralt sätt, att bli sedda som individer och att få stöd och hjälp med att se vad just de kan göra för att uppnå sin fulla potential. Detta oavsett om man är svart eller vit, man eller kvinna, gående eller rullstolsburen.

Den process som rör individers val och beslutsprocess över tiden är komplex. Många påverkansfaktorer kan komma in och antingen hämma eller främja individens valmöjligheter. Jag undersöker främst livshistorier med avseende på hämmande och främjande faktorer i studie- och yrkesvalsprocessen för en grupp personer med rörelsehinder.

⁴ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Samhällets stöd som grindvakter.

⁵ <http://www.dhr.se/tmp/5345Totalrapport%20Framgangsfaktorer.pdf> 2013-02-18

I mina ögon skall *alla* människor ha samma värde och beredas samma möjligheter att optimalt utvecklas utifrån sin potential. Jag menar också, liksom Danielsson och Liljeroth (1996) och Melin (2013) att det är avgörande för en individs utvecklingsmöjligheter vilka förväntningar och förmenanden som omger henne i olika situationer. Jag anser att sociala strukturer kan bidra till att konstruera funktionshindret och 'andrafiera' individer med rörelsehinder (d.v.s. ge dem en icke normalitet: Sawyer & Kamali, 2006). Samtidigt finns det former av rörelsehinder som kan bära med sig erfarenheter som inte är socialt konstruerade, till exempel värk.

Alla människor måste givetvis gå igenom vissa anpassningar i sina studie- och yrkesval. Alla kan inte bli vad som helst, det kan finnas svårigheter även för personer utan funktionsnedsättningar. Är man inte bra på matematik är matematiker ett svårt yrke att slå sig fram inom och så vidare. Alla gör någon form av anpassning utifrån läggning, svårigheter och intresse i valprocessen, inte bara personer med rörelsehinder. Dock menar jag att det är stor risk att en individ med rörelsehinder begränsar sig i onödigt hög grad på grund av låg tilltro till den egna förmågan samt att strukturella hinder kan hämma på skilda sätt. Detta därför att människors handlingar påverkas av sociala strukturer (Melin 2013, Danermark et al. 2003).

Syfte

Syftet för avhandlingen är att undersöka hur man kan förstå:

Faktorer som hämmar respektive främjar karriärvalsprocessen över tid hos personer med rörelsehinder, utifrån deras eget perspektiv.

Forskningsfrågor

De frågor jag ställt till avhandlingens empiriska material behandlar:

Vad berättar respondenterna

- om villkor och materiella betingelser som varit betydelsefulla för dem i studie- och yrkesvalet?
- om sina upplevelser av olika professionella aktörer, t ex studie- och yrkesvägledare samt arbetsförmedlare, och hur de relaterar till valen?
- om inverkan av personliga relationer i valsituationerna?

- om självuppfattning (såsom känsla av sammanhang och tro på den egna förmågan) och dess betydelse för valen?

Jag har försökt att inte ställa direkta frågor utan istället valt att låta respondenterna så långt möjligt själva berätta om sina liv i förhållande till sina studie- och yrkesval. Jag har därmed haft en biografisk ansats (se kapitlet Strukturering och referensramar).

Avgränsningar

Det hade varit önskvärt att undersöka om fler grupper med funktionsnedsättningar än de med rörelsehinder utsätts för diskriminering i studie- och yrkesvalsprocessen, men då detta känns för stort och ogripbart väljer jag att begränsa mig till personer med rörelsehinder.

Avhandlingens disposition

Inledningsvis ges en bild av fältet jag skriver om i kapitlet Bakgrund. Jag ger här ge en överblick kring den värld personer med rörelsehinder möter. Jag vill ge en bild av studie-och yrkesvägledning och presentera några karriärvalsteorier. I kapitlet Forskning som berör handlingsutrymme presenteras tidigare forskning inom området. Sedan avhandlas kapitlet Strukturering och referensramar i vilket jag berättar hur jag gått tillväga med materialinsamlingen, materialbearbetning, löst praktiska problem och förhåller mig till mitt etiska ansvar i förhållande till respondenterna.

I kapitlet Fokus på berättelserna gör jag summerande översiktliga beskrivningar av respondenternas berättelser. I kapitlet Bearbetning av berättelserna speglas berättelserna i tidigare forskning och teorier och redovisas under de teman som Amundson (2000) använder i sitt karriärhjul. Diskussion kring materialet kallas det kapitel där jag sedan fördjupar analysen. Det kapitlet följs av kapitlet Avslutande diskussion där jag har som föresats att så att säga knyta ihop säcken. I kapitlet Slutsatser försöker jag besvara undersökningens forskningsfrågor, och i kapitlet Avhandlingens kunskapstillskott och mina kommentarer resonerar jag kring undersökningens kunskapstillskott, samt reflekterar kring metodval och behov av framtida forskning kring området.

En förstudie har ingått i arbetet. Den redovisas separat i Bilaga 1. Dess resultat har påverkat min förförståelse inför huvudstudien och givit mig uppslag till frågeställningar som jag tog med mig till denna.

Avhandlingens begreppshierarki

Nedan listar jag begreppshierarkin för avhandlingen. Denna är till för att det som läsare ska bli lättare att följa avhandlingens vändningar mellan perspektiv, modell, teori etc. Den är en översikt, varje del beskrivs noggrannare på annan plats i avhandlingen. Jag ger hänvisningar om var under respektive del.

Förförståelse

När jag började min avhandlingsresa trodde jag att Foucault (2003) med hans syn på dominans och makt skulle få en central roll i avhandlingen. I

magisteruppsatsen framkom många fall av 'cooling down' och jag hade därför en förförståelse där dominans spelade en stor roll. Senare tog dock konstruktivistisk vägledning (Peavy, 1998), med sin betoning av hur levnadsrummet formas genom interaktion, kommunikation och ömsesidiga förhållningssätt mellan individer, över som förklaringsmodell.

Modeller

Jag använder Genusmodellen (figur 1) för att skapa en tanke- /förståelsestruktur kring de lokala teorierna (se nedan). Jag använder Karriärhjulet (figur 8) som beskrivningsstruktur för att sortera materialet (berättelserna). Slutligen utvecklar jag (i kap Avslutande diskussion) en egen modell om hur handlingsutrymmet vid karriärvalen påverkas av yttre ramar. Detta utifrån figur 1. Modellen innehåller fyra faktorer som påverkar varandra och som skapar en genusordning.⁶ Läs mer om figur 1 i huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymmet, underrubrik Handlingsutrymme och rörelsehinder.

Lokala teorier

Om ett systemteoretiskt synsätt⁷ på ett 'enkelt' sätt utgjorde startpunkten så har ett antal 'Lokala teorier' därefter utkristalliserats. Hit räknar jag följande sex teorier: *Goffmans (2001) teori om stigmatisering*, *Wolfensbergers (1989, 1998) teori om lågt värderade roller*, *Antonovskys (2005) teori om känslan av sammanhang*, *Banduras (1997) teori om upplevd självförmåga*, *Seligmans (1975) teori om inlärd hjälplöshet* samt *Janssens (1996) teori om "förändringens fyra rum"*. Läs mer om dem i huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymmet, underkapitel Interaktion och underkapitel Personligt förhållningssätt.

Inlägg

I inlägg omfattar jag all övrig forskning som tas upp i avhandlingen. Det är därmed övrig forskning som bidrar till diskussioner inom området. Inlägg är inte ett vedertaget ord i sammanhanget. Kutym är egentligen att benämna sådana inlägg som Tidigare forskning, men då delar av det som skulle benämnas på det sättet finns med under rubrikerna Modeller och Lokala teo-

⁶ Jag menar att faktorerna går att tolka som en del av det Foucault (2003) benämner governmentality och att teknologerna 'technologies of power and domination' and 'technologies of the self' skulle kunna representeras i denna. Faktorerna segregeringsmönster samt symboler, föreställningar och diskurser skulle då vara uttryck för 'technologies of power and domination' och personligt förhållningssätt för 'technologies of the self'. Faktorn interaktion kan då ha båda teknologerna, som växelverkar, i sig. Då jag valt att inte studera 'makt' i sig utan respondenternas upplevelser har jag dock valt att inte fördjupa mig i detta.

⁷ "Career could be viewed as the pattern of influences which coexist in an individual's life over time." (Patton & McMahon, 2006, s. 5) Det systemteoretiska greppet som jag har innebär att jag försöker förhålla mig till alla teorierna nedan då de kompletterar varandra i jakten på en helhetsbild av levnadsrummet i förhållande till karriärval.

rier, väljer jag kalla det inlägg i den här listan. Forskning som jag räknar hit är bl.a. Lindqvist (2009), Sawyer (2006) och Nylén (2004).

Ansats

Jag har en biografisk ansats för avhandlingen. Läs mer om den i huvudkapitel Strukturering och referensramar, underkapitel Metodologisk grund.

Metod

Huvudstudien är baserad på intervjuer. Förstudien (bilaga 1) har enkäter som metod.

Material

Materialet för huvudstudien är de 13 respondenternas berättelser. De går att läsa i huvudkapitlet Fokus på berättelserna.

Resultat

Studiens resultat presenteras i kapitlen Fokus på berättelserna, Bearbetning av berättelserna, Diskussion kring materialet och Avslutande diskussion. (Man kan se presentationerna av dessa som en avsmalnande spiral från berättelse till tolkning. Jag börjar vitt med berättelserna i kapitlet Fokus på berättelserna och smalnar sedan av när jag tillför teorier och tidigare forskning i kapitlet Bearbetning av berättelserna. I kapitlena Diskussion kring materialet och Avslutande diskussion tillförs mitt perspektiv och mina reflektioner.)

Tillskott

Avhandlingens kunskapstillskott presenteras i kapitlet Slutsatser samt i kapitlet Avhandlingens kunskapstillskott och mina kommentarer. Allmänt sett kan man dock säga att studien nyanserar bilden av det handlingsutrymme personer med rörelsehinder har att röra sig inom i karriärvalsprocessen. Studien har också bidragit till begreppsutvecklingen inom området.

Bakgrund

I det här kapitlet vill jag ge en bild av den värld unga med rörelsehinder möter och som på ett eller annat sätt avgör hur karriären kan ta form.

Litteratursökning

Jag har sökt litteratur på Libris webbsöktjänst, som är de svenska forskningsbibliotekens gemensamma bibliotek. Jag har använt mig av sökorden Disability, Disability Sense of Coherence, Disability Career Choice, Disability Career, Disability Self Efficacy, Disability Self Image och Disability Self Esteem. Jag har även sökt på Impairment i kombination med de sökorden. Vidare har jag sökt på rörelsehinder, handikapp, funktionshinder och funktionsnedsättning ensamma och i kombination med karriär, studie- och yrkesval, KASAM, arbete, självkänsla och självförtroende. Jag har även sökt på webbsöktjänsten ERIC och då på de engelska sökorden ovan. Flera av de artiklar, rapporter och annan litteratur som används i avhandlingen fann jag på det sättet (t.ex. Barnes & Mercer (1999), Cooper (2013), Corrigan (2008), DOE (2011) och Young (2011)). Flest träffar blev det på de enskilda orden (handikapp, disability etc.). Då fick jag även fram resultat som låg utanför mitt område. När jag kombinerade dem med ord som arbete eller career blev resultaten snävare och mer inom syftet för avhandlingen. Jag har sedan valt att använda den litteratur som mest belyst empirin. Jag har likaså sökt på Internet främst genom Google.

Lagar som berör karriärval

Här nedan kommer jag att kort nämna lagar som berör personer med rörelsehinder i förhållande till arbetsmarknaden.

Diskrimineringslagstiftningen

1980 fick Sverige sin första diskrimineringslag, den gällde kvinnors rättigheter. En lag mot etnisk diskriminering infördes 1994. 1999 kom lagen mot diskriminering av homosexuella och lagen mot handikappdiskriminering. Den var endast tillämplig inom ett visst område nämligen *arbete*. Den grun-

dades också på meritokratiska grundvärden vilket är en brist då endast var sjätte person med funktionshinder har eftergymnasial utbildning (jämfört med var fjärde i befolkningen) (Sahlin, 2004). 2001 kom en lag om likabehandling av studenter i högskolan och 2003 en lag mot diskriminering som omfattande arbetsmarknadspolitisk verksamhet, näringsverksamhet, socialtjänst, hälso- och sjukvård m.m. (Lindqvist, 2009). Den 1 januari 2009 gjordes förändringar i Sveriges diskrimineringslagstiftning. De sju skilda lagar som tidigare behandlat diskriminering omarbetades till en sammanhållen lag, diskrimineringslagen (SFS 2008:567⁸). Denna inkluderar, förutom funktionsnedsättning, kön, könsöverskridande identitet eller uttryck, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, sexuell läggning eller ålder.

SFS 2008:567⁹ identifierar fem diskrimineringstyper: Direkt diskriminering, indirekt diskriminering, trakasserier, sexuella trakasserier och instruktioner att diskriminera. Ett exempel på direkt diskriminering kan vara en utbildningsinstitution som inte antar en elev trots att han uppfyller behörighetskraven på grund av att myndighetspersonalen inte tolererar åsynen av en sökande med kosmetisk skada. Indirekt diskriminering kan vara att sökanden med dyslexi har svårare att uppvisa goda skrivfärdigheter om myndigheten har det som kriterium. Den tredje typen av diskriminering, trakasserier, handlar om att individens integritet eller värdighet kränks. Det kan till exempel vara att individen blir mobbad i skolan på grund av sitt rörelsehinder. Sexuella trakasserier är ett uppträdande av sexuell natur som kränker någons värdighet, och den femte och sista diskrimineringstypen, instruktioner att diskriminera beskrivs som följer:

... order eller instruktioner att diskriminera någon på ett sätt som avses i 1-4 och som lämnas åt någon som står i lydnads- eller beroendeförhållande till den som lämnar ordern eller instruktionen eller som gentemot denna åtagit sig att fullgöra ett uppdrag. (SFS 2008:567 4 §¹⁰)

I samband med att diskrimineringslagen trädde i kraft tog Diskrimineringsombudsmannen (DO) över uppgifterna från de olika ombudsmännen mot diskriminering (Jämställdhetsombudsmannen, Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, Handikappombudsmannen och Ombudsmannen mot diskriminering på grund av sexuell läggning).

⁸[http://www.riksdagen.se/sv/DokumentLagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Diskrimineringslag-2008567_sfs-2008-567/\(2014-11-09\)](http://www.riksdagen.se/sv/DokumentLagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Diskrimineringslag-2008567_sfs-2008-567/(2014-11-09))

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

Arbetsmiljölagen

Arbetsmiljölagen (AML) från 1977 handlar bland annat om att arbetsgivaren bör verka för att personer med funktionsnedsättning inte ska möta onödiga hinder i arbetslivet. Alla positiva sysselsättningsåtgärder bör understödjas.

Arbetsgivaren skall genom att anpassa arbetsförhållandena eller vidta annan lämplig åtgärd ta hänsyn till arbetstagarens särskilda förutsättningar för arbetet. Vid arbetets planläggning och anordnande skall beaktas att människors förutsättningar att utföra arbetsuppgifter är olika. (Tägtström 2014, s. 21)

AML innebär således att arbetsgivaren ska ta hänsyn till individuella behov så långt det är möjligt ur verksamhetskänslighet.

Främjandelagen

Främjandelagen från 1974¹¹ syftar till att understödja anställning av äldre arbetssökande och arbetsökande med nedsatt arbetsförmåga. Främjandelagen är ett komplement till Lagen om anställningsskydd (LAS). Den ämnar stödja de grupper som riskerar att inte omfattas av LAS. Främjandelagen ställer krav på företag och myndigheter att delge Arbetsförmedlingen information om driftsinskränkningar hos arbetsgivaren. Lagen syftar även till gynna personer med funktionsnedsättning på arbetsmarknaden.

Samhällets särskilda insatser på arbetsmarknaden för personer med funktionsnedsättning

Samhället har ett antal särskilda insatser som ska främja personer med olika funktionsnedsättningar på arbetsmarknaden. Anledningen till detta är dels att insatserna ska kompensera arbetsgivaren för att arbetsförmågan är nedsatt vid arbetshandikapp, dels ska det göra det lättare att få eller behålla ett arbete (Vejde & Olofsson, 2013). Följande insatser kan vara aktuella för personer med rörelsehinder:

- Stöd till hjälpmedel på arbetsplatsen
- Stöd till personligt biträde
- Särskild stödperson för introduktion och uppföljning
- Särskilt stöd vid start av egen verksamhet
- Lönebidrag
- Skyddat arbete (Daglig verksamhet)

11 <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19740013.htm> (2014 10 14)

- Utvecklingsanställning
- Trygghetsanställning

Arbetsgivaren kan således genom bl.a. lönebidraget få ekonomisk kompensation för de extra kostnader som eventuellt kan uppstå om man har en person med rörelsehinder anställd, upp till särskilda belopp och vad gäller vissa av insatserna under en begränsad tid (Vejde & Olofsson, 2013).

Ett diskursivt dagsläge och arv

Vad är diskurser? En diskurs består av olika utsagor vilka står för en bestämd, dominerande föreställning om en företeelse i samhället. Foucault (2002) skriver att diskurser producerar de objekt som de talar om, till exempel patologiska kroppar. En kropps underlägsenhet skapas alltså genom diskurser. Ett exempel på ett ord som bär med sig en diskurs kan vara ordet handikapp (som Socialstyrelsen sedan 2007 inte längre rekommenderar). Synonymer till handikapp som föreslås på en synonymordlista på internet är bland andra: belastning, hinder, svårighet, black om foten, lyte, missbildning¹². Det får till följd att en person som kallas handikappad får budskap om att den egenskap individen bär med sig som medför att han eller hon får just det attributet innebär undermålighet.

Foucault (2002) håller före att olika diskurser för en kamp där den vinnande får rätt att fastställa vilka kroppar som avviker och inte. Diskursen förmedlar således vad som är norm och inte. Genom detta säkerställer diskursen normen, men eftersom de är så förgivettagna är de införlivade i såväl tanke- som handlingsmönster. Men diskurserna bryter också mot varandra och är dessutom själva stadda i förändring. Diskurser om personer med funktionsnedsättningar kan vara osynliga för gemene man i vår tid.

In our own time, we always wonder how it was that authors like Charles Dickens, Daniel Defoe, or even Sigmund Freud could get issues like race or gender so wrong. Will people look back to the beginning of the 21st century and wonder how people in the past were so oblivious to the issues that now seem obvious to us? Will those people be astounded at the routine use of the pejorative sense of commonly used phrases like “turn a deaf ear” or “a blind eye” or references to “lame” notions or “crippled” economies? Of course, people in the past had no problem speaking of “jewling” someone down or using the “N-word” routinely to identify an African-American, so perhaps these usages are just lingua franca for us. Disability studies matters because it points

¹² <http://www.synonymer.se/?query=handikapp> (2013 09 25)

out the obvious, the common, the things no one notices because most of those “no ones” see themselves a living in the mirage of being normal. 13

Davis konstaterar i citatet ovan att människor i framtiden kanske kommer att tycka att 2000-talets diskurser är lika märkliga som vi tycker om svunna tiders uttryck om till exempel etnicitet.

I fallet rörelsehinder och karriärval kan olika diskurser innebära vilket beteende personer med rörelsehinder bör efterfölja i karriärvalet. Detta fordrar att individerna är lyhörda för den diskurs som råder på till exempel Arbetsförmedlingen och hos en specifik tjänsteman för att inte bryta mot normen för det lämpliga beteendet.

...for a child born with a physical impairment, there is nothing abnormal about her body as she perceives it. It is only in the encounter with the other who perceives her body as abnormal that she may begin to perceive her body as disabled. (Cooper, 2013, s. 140)

Ett barn med funktionsnedsättning uppfattar sig alltså inte som avvikande innan omgivningen bemöter barnet som avvikande. Foucault (1986) håller före att individen utvecklar en kunskap om hur andra ser på dem och försöker ändra sitt uppträdande för att bli godkända och ansedda som normala. Det handlar om ett maktutövande och detta finns subtilt i vår vardag. Det handlar om samhälleliga attityder, normer, ideal och värderingar och vad som är accepterat för individer att göra, säga tänka och vara. Att kategorisera och värdera individer som annorlunda, avvikande, udda eller De Andra är att bruka makt över den personen. Ett exempel på detta kan vara det tittande personer med rörelsehinder drabbas av på offentliga platser:

It is not only physical limitations that restrict us to our homes and those whom we know. It is the knowledge that each entry into the public world will be dominated by stares, by condescension, by pity and by hostility. (Morris, 1991, s. 25)

Foucault (2003) försökte beskriva hur makten utövas. Han skriver att makt är ett mångfacetterat begrepp och att alla relationer kan förstås som en makt-situation. Utan relationer finns således ingen makt. Maktutövningen behöver inte ske under uppenbart tvång genom förbud eller våld, utan kan praktiseras genom styrning eller vägledning. Institutionerna, betonar han, är instanser som inkorporerar och för vidare förefintliga maktrelationer. Makt kan uttryckas genom att handlingsutrymmet för andras möjligheter begränsas. När en diskurs inte bekräftas i relationer mellan människor utan ifrågasätts kan

¹³ <http://www.lennarddavis.com/disabilitystudies.html> (2014 01 14)

detta betraktas som ett hot mot den dominerande, förgivettagna uppfattningen (Foucault, 1993).

Den disciplinära makten hämtar kraft ur diskursen. Disciplinering, såväl i form av belöning som av bestraffning, markerar det förlopp då den förhärskande diskursen implementeras och internaliseras hos individen, vilket också kan ske i form av anpassning och självdisciplinering. Individerna anpassar självmant sitt beteende, medvetet eller omedvetet, för att det ska stämma överens med den rådande diskursen. Individen blir alltså sin egen domare (Foucault, 1993). Askheim (2012) skriver att diskurser kring funktionsnedsättningar är nära knutet till strukturer, praktiker och samhälleliga system och att dessa utgör förutsättningarna för personer med funktionsnedsättnings liv.

De rådande diskursene får lett status som sannhet og er robuste i forhold till alternative diskurser. Hvilke meningsdannende diskurser funksjonshemmede inngår i, har dermed betydning både for hvordan de oppfattes og behandles av andre mennesker, og hvordan de ser på seg selv. (Askheim, *ibid.*, s. 153)

Gustavsson (2001) använder diskurser för att beteckna mönster, och så upplever jag det relevant att göra, även för den här avhandlingen. Det är därmed inte aktuellt att göra heltäckande diskursanalyser.

Funktionshinder, en social konstruktion

Den sjukdom eller skada som en människa bär i sin kropp kallas för funktionsnedsättning. När en person med funktionsnedsättning möter ett hinder, till exempel en begränsande byråkrati eller byggnader som inte är anpassade, uppstår ett funktionshinder. Funktionshinder skapas alltså i mötet mellan personen med en funktionsnedsättning och omgivningen. (Se mer om terminologin i nästkommande kapitel, Svenska handikappbegrepp.) Jag kan alltså notera att funktionshinder kan ses som en social konstruktion. Så har det inte alltid varit. Tidigare var synen på människor med rörelsehinder som tragiska offer förhärskande. Detta perspektiv benämns *den individuella eller medicinska modellen* (Barnes & Mercer, 1999). Här lades tonvikten på medicinska tillkortakommanden. Detta synsätt innebär att 'det avvikande' inte är önskvärt och därmed bör rehabiliteras bort. Som kontrast till detta perspektiv växte *en social handikappmodell* fram i den anglosaxiska världen på 1960- och 70-talen (*ibid.*). Denna framhåller att det är samhället som gör människor funktionshindrade och ser inte funktionsnedsättningen som en personlig tragedi. Denna modell ser funktionshinder som ett socialt förtryck och inte som den enskildes svårighet (*ibid.*). Man hävdar här att uppfattningen om vad som är normalt och avvikande är socialt konstruerad.

Suddenly, people were able to understand that it was society which was at fault: not themselves. They didn't need to change: society needed to change. They didn't have to be sorry for themselves: rather, they could be angry. (Shakespeare, 2006, s. 30)

Denna emancipatoriska rörelse har använt slagord som "disabled by society not by our bodies" (Shakespeare & Watson 2002, s. 6) och "piss on pity" (Shakespeare 2006, s. 153) och har varit stark inom handikapprörelsen, internationellt, ända sedan 70-talet. Den sociala modellen har i sin mest extrema form givit upphov till argument om att till exempel sjukgymnastik är överflödigt eller rent av kan ses som förtryck. De senaste åren har dock kritik har riktats mot den sistnämnda modellen. Funktionshinder är inte *enbart* socialt konstruerat, utan innehåller även delar som inte är socialt konstruerade (ibid.).

Modellen har, enligt Shakespeare och Watson kommit att handla mycket om svart eller vitt: "'We' were oppressed: 'they' were oppressors" (ibid., s. 6). Men ett rörelsehinder kan bära med sig upplevelser som inte baseras på social interaktion, som inte är socialt konstruerade. Varken smärta och stelhet, har sin grund i diskurser, de existerar oavsett socialt förtryck. Det är alltså orimligt att helt bortse från individens kropp om man vill teckna en helhetsbild av hur det kan vara att leva med rörelsehinder. Verkligheten är mer komplex än vad slagorden vill ge sken av, konstaterar Shakespeare och Watson. "We are not just disabled people, we are also people with impairments, and to pretend otherwise is to ignore a major part of our biographies" (ibid., s. 11).

En modell som utgår från den sociala, men som motsätter sig en tendens att se rörelsehinder som en tragedi (vilket man framhåller finns med även i den sociala modellen), är *den affirmativa modellen*. Den utgår från individens egna upplevelser och lanserades av French och Swain (2000, 2004). Här betonas en icke-tragisk syn på funktionshinder, att personer och grupper med funktionshinder kan ha en positiv identitet, med positiva livserfarenheter. Den positionerar sig alltså mot synen på funktionsnedsättning som en oundviklig tragedi (ibid.).

Diskursen om rörelsehindret som personlig tragedi ter sig levande även idag, trots en retorik om att samhällsliga barriärer i det stora hela har undanröjts. Även populärkulturen framställer ofta personer med rörelsehinder som tragiska stereotyper, där den dominerande diskursen så att säga 'talar om' för individer med rörelsehinder hur de ska uppleva sina kroppar (fula), sina liv (hopplösa) eller sina framtidsmöjligheter (icke existerande). Man hävdar i den affirmativa modellen att denna diskurs utgör ett förtryck och även bär med sig en skev bild av verkligheten. Den affirmativa modellen vill ändra på

detta och vända synen på alla möjliga funktionsnedsättningar till att vara naturliga variationer i populationen.

Man trycker i den affirmativa modellen även på att personer med funktionsnedsättningar måste 'komma ut' och inte bidra till osynliggörande av sig själva. Många med rörelsehinder försöker dölja sina kroppar genom heltäckande kläder, använda skavande proteser för att se normala ut. Istället borde de vara stolta över sig själv, och visa världen att de är det. Det är också viktigt att visa världen att man finns genom att delta i samhällslivet, gå utbildningar eller roa sig på krogen. Därigenom blir "de normala" vana att se och interagera med människor med rörelsehinder och då kan även förtryckande fördomar försvinna. Det här ser man som varje persons personliga ansvar. Den affirmativa modellen uppfattar det som nödvändigt och fullt möjligt för individer att ta makten i egna händer. Det konforma är dåligt, variation är styrka (Cameron, 2007). Lundin (2004) hävdar även hon, att strukturer inte är oavhängiga och opåverkade av människors sociala agerande och att mycket talar för att människor både inverkar på och begränsas av sociala betingelser.

Svenska handikappbegrepp

I Sverige började resan mot ett miljörelaterat handikappbegrepp under 1960-talet av den för den tiden radikala "Anti-handikapprörelsen" i Lund. Denna rörelse definierade sig i motsats till den övriga handikapprörelsen inte som en behövande social grupp, med socialpolitiska behov. Anti-handikapp förfäktade istället samhällets totala anpassning och kritiserade såväl offentlig social omsorg som förnumstig välgörenhet. Handikapp kunde, ansåg man, avskaffas genom samhällsliga åtgärder. Rörelsens mest kände ideolog Wilhelm Ekensteen, gick hårt åt vad han uppfattade som den ideologisk eftersläpning som kännetecknade attityderna gentemot personer med funktionsnedsättningar och som resulterade i "sporadisk uppflammande hurtighet (alla känner den alltid glade invaliden som är så tålig och tacksam så)" (i Holme 1999, s. 68).

Ekensteen hade en stark tilltro till att tekniska landvinningar och utvecklade hjälpmedel skulle höja livskvaliteten för gruppen. Anpassade bostäder såg han som ett exempel på förutsättning för individuellt oberoende. Det var friheten att göra vad som faller en in, när det gör det, som Anti-handikapp förespråkade som hetast. I detta låg också att individen själv skulle få bestämma över sin omsorg och sina behov, och verka som arbetsgivare för sina eventuella assistenter. (Denna sistnämnda princip sjösattes genom Lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) 1994 (Holme, 1999)). Ekensteen och Anti-handikapp stod inte oemotsagda i samtidens Sverige.

Holme (ibid.) berättar om åsikter som ”... man måste acceptera sitt handikapp för att kunna övervinna det.” etc.

1976 lanserades i SOU 1976:20 en svensk definition av begreppet handikapp som inbegrep omgivningens bidrag till skapandet av ett sådant (ibid.). Handikapp menade man uppstod i mötet mellan individens nedsättningar och en miljö som ställde krav på funktioner. Handikappbegreppet hade därmed blivit miljörelativt i den svenska handikappolitiken. Efter den nämnda utredningen försvann även benämningen av människor som handikappade officiellt. ”... istället kunde en människa drabbas av en funktionsnedsättning i en viss situation” (ibid., s. 70). 1980 publicerades WHO:s nya klassifikation av olika funktionshinder på miljörelativ grund. WHO delade in handikappbegreppet i tre deldefinitioner: *Skada* (organnivå), *funktionsnedsättning* (individnivå), och *handikapp* (individens förmåga att motsvara de krav som omgivningen ställer blir föremål för klassifikation) (ibid.). Den svenska handikappolitiken tog intryck av det miljörelativa begreppet, till exempel trycker SOU 1991:46 på att samhällsförändringar kan vidmakthålla och skapa förhållanden som ökar handikapp (ibid.). Man ville även ändra diskursen kring människor med funktionsnedsättningar. Man skulle inte längre fokusera på problem och hinder utan på möjligheter. Även Läroplanen för grundskolan, Lpo94 klargjorde att:

Studie- och yrkesvägledaren, eller den personen som fullgör motsvarande uppgifter, skall informera och vägleda eleverna inför den fortsatta utbildningen och yrkesinriktningen och därvid särskilt uppmärksamma möjligheterna för elever med funktionshinder. (Lpo94. kap. 2.6)

Människor med funktionsnedsättningar skulle ses som en resurs för samhället. 90- och 00-talens nedmontering av bl.a. LSS och höga arbetslöshet för människor med funktionsnedsättningar tyder på att denna syn inte realiserats i verkligheten. Dessa neddragningar ”... förefaller ha drabbat de mest utsatta eleverna hårdast.” (Lindqvist, 2009)

2007 beslöt Socialstyrelsen, som har ett nationellt samordningsansvar för terminologin inom fackområdet vård och omsorg, att ändra definitionerna kring funktionshinder eftersom man upplevde en begreppsförvirring. Man landade i följande slutsatser:

Funktionshinder

”Begränsning som en funktionsnedsättning innebär för en person i relation till omgivningen... Exempel på begränsningar är svårigheter att klara sig själv i det dagliga livet och bristande delaktighet i arbetslivet, i sociala relationer, i fritids- och kulturaktiviteter, i utbildning och i demokratiska processer. Det

handlar framförallt om bristande tillgänglighet i omgivningen.”¹⁴ (Se mer under rubriken Funktionshinder – en social konstruktion.)

Funktionsnedsättning

”Nedsättning av fysisk, psykisk eller intellektuell funktionsförmåga... En funktionsnedsättning kan uppstå till följd av sjukdom eller annat tillstånd eller till följd av en medfödd eller förvärvad skada. Sådana sjukdomar, tillstånd eller skador kan vara av bestående eller av övergående natur.”¹⁵ (Se mer under rubriken Funktionshinder – en social konstruktion.)

Handikapp

”Handikapp tas bort som uppslagsterm och termen avråds som synonym till såväl funktionsnedsättning som funktionshinder.”¹⁶

Före 2007 var emellertid handikapp den rekommenderade termen för relationen mellan individ och miljö. Med handikapp avsågs ”... förlust eller begränsning av möjligheterna för en person med funktionsnedsättning att delta i samhällslivet på samma sätt som andra. Ett handikapp är inte en egenskap hos en individ utan beskriver förhållandet mellan individen och omgivningen¹⁷”. Men termen handikapp¹⁸ är alltså inte att rekommendera längre. Dock finns ordet med i avhandlingen i citat från den tiden. Vissa av respondenterna använder det också. Det är fortsättningsvis accepterat att använda ordet i sammansättningar, till exempel handikappingång och handikappforskning. Mina respondenter har funktionsnedsättning i form av rörelsehinder. Eftersom jag inte hittat någon definition av rörelsehinder som jag funnit tillfyllest har jag gjort min egen:

Rörelsehinder

Nedsättning av rörelseförmågan eller annorlunda rörelse- eller gångmönster (som inte begränsar rörelseförmågan i egentlig mening, men som ser avvikande ut) på grund av fysiska skador eller sjukdomar. Rörelsehindret kan vara medfött eller ha uppstått senare i livet.

¹⁴ <http://app.socialstyrelsen.se/termbank/ViewTerm.aspx?TermID=4182> hämtad 2013-08-23

¹⁵ Ibid.

¹⁶ http://www.socialstyrelsen.se/fragorochsvar/funktionsnedsattningochfunktio#anchor_5 hämtad 2013-08-23

¹⁷ http://www.socialstyrelsen.se/fragorochsvar/funktionsnedsattningochfunktio#anchor_2 (2014 05 12)

¹⁸ Handikapp får ändå anses som ett bättre ord än de som brukades tidigare. Invalid betyder ogiltig eller inget värd och är ett ännu värre ord att använda om människor.

Rörelsehinder och några av dess orsaker

Som rörelsehinder kan räknas allt ifrån mycket små skador som knappt syns och som bäraren inte har mycket besvär av till omfattande skador som är uppenbara för omgivningen och som hämmar bärarens liv. Mer än 40 % av alla människor med rörelsehinder i Sverige uppbär diagnosen cerebral pares. Ryggmärgsbråck, nerv- och muskelsjukdomar och skelettmisbildningar är i det närmaste lika frekvent och svarar för varsin tiondel av alla barn med rörelsehinder (Hilmersson, 1999). De flesta barn som har ett rörelsehinder, har detta på grund av en medfödd skada eller en skada som har uppstått tidigt i livet. De som fått ett rörelsehinder senare i livet kan ha råkat ut för en olyckshändelse eller ha fortskridande sjukdomar. Rörelsehinder är något vanligare bland pojkar än bland flickor, vilket har sin grund i att så väl vissa sjukdomar som olycksrelaterade skador är mer frekventa bland pojkar (Paulsson & Fasth, 1999). Graden av motorisk funktionsnedsättning kan skilja sig åt mellan olika individer, och multifunktionsnedsättningar är vanliga. Perceptionsstörningar, koncentrationssvårigheter, syn- och hörselnedsättningar och talrubbingar är exempel på sådana (Strandell, 1989). Här följer några korta beskrivningar av några av de undergrupper som finns inom huvudgruppen rörelsehinder:

Cerebral pares (CP) fungerar som ett samlingsbegrepp för ett antal skilda tillstånd av rörelsehinder som har sin grund i en hjärnskada som uppstått under den tidiga utvecklingen från fosterstadiet till och med 2 års ålder (Sanner, 1999). De huvudsakliga anledningarna till detta är syrebrist och hjärnblödningar. Skadan kan uppkomma under graviditeten, men även under förlossningen. Hos barn upp till två år kan skallskador och hjärnhinneinflammation också ligga till grund för skadan. Inte fullt två promille av barnen i Sverige har cerebral pares. Diagnosen är frekventare hos pojkar än hos flickor. Utöver rörelseförmågan uppträder inte sällan ytterligare funktionsnedsättningar som kognitiva funktionsnedsättningar, epilepsi, tal- och språkstörningar, synnedsättning och perceptionsstörningar. (Nylén, 2004)

Ryggmärgsbråck (spina bifida) har barn som har en deformitet av ryggmärg och ryggrad. Varje år föds ett 30-tal barn med ryggmärgsbråck i Sverige (Dammert, 1996).

Man känner idag inte till orsakerna till varför ryggmärgsbråck uppstår hos en del foster vid en viss tidpunkt. Skadan innebär att ryggmärgen ligger öppen på ryggen och därmed inte får det skydd av ryggkotor, muskler och hud som behövs för att nervimpulserna ska kunna gå fram. Bråcket opereras när barnet är nyfött, men restsymtom i form av förlamning i benen gör att barnet har nedsatt gångförmåga. (Nylén 2004, s. 5)

Det är vanligt att individer med ryggmärgsbråck är rullstolsburna och även förlamade i urinblåsan och tarmen. Detta innebär problem med att styra urin och tarmuttömning och olika sorters hjälpmedel för att hantera detta kan behövas. Ryggmärgsbråckspatienter är vanligen 'normalbegåvade' och är endast i undantagsfall behäftade med tal- eller hörselproblem (Nylén, 2004).

Muskelsjukdom är också ett samlingsnamn för ett antal diagnoser. Sjukdomarna medför en accelererande muskelsvaghet på grund av att muskelfibrerna förstörs. Detta kan i sin tur medföra ledstelhet, skolios, och andningsproblem. Alla muskelsjukdomar bär med sig olika nivåer av svårighetsgrad. Även hjärta, mag-tarm kanal och hjärna kan påverkas. Det mest framträdande kännetecknet är muskelsvaghet och det kan upptäckas redan vid födseln eller framträda för första gången i vuxen ålder. Det finns hundratals varianter av muskelsjukdomar, eller neuromuskulära sjukdomar. Alla angriper de motornervernas cellkroppar som är placerade i ryggmärgen, dess utdragna nervtrådar, eller muskler. De flesta av sjukdomarna är genetiska och sällsynta, men uppträder inalles hos 1 av 1500 barn. Exempel på muskelsjukdomar kan vara Friedrichs ataxi, Beckers muskeldystrofi och Spinal muskelatrofi¹⁹.

Barn med rörelsehinder i skolan

Vad som ansetts möjligt för personer med rörelsehinder har ändrats med tiden. Före 1962 var kommunerna inte tvungna att erbjuda skolgång för barn med rörelsehinder. Dessa skickades istället till institutioner för skolgång och habilitering. En sådan institution var Eugenia-hemmet vid Karolinska sjukhuset. För att ge en bild av hur skolgången och karriärmöjligheterna har sett ut för olika generationer vill jag här presentera tre fiktiva personer: Rosmarie som växte upp på 30-talet, Susanne som växte upp på 50-talet och Therese på 70-talet. Deras uppväxt skiljer sig rejält åt, liksom diskurserna i den tid de levde.

Rosmarie växte upp på 30-talet och skickades till Eugeniahemmet redan som treåring. Läkaren på hemorten menade att det var bäst för alla om Rosmarie bodde på institution. Hon hade liten kontakt med sin familj under uppväxten. Hon levde hela sin barndom på skolhemmet och kom sällan utanför grindarna. Vid juletid fick några barn åka och titta på NKs julskyltning, mycket mer var det inte. Hon gick folkskola på Eugeniahemmet och fick även utbildning till sömmerska där.

Susanne växte upp under 50-talet och förvägrades skolgång i sin hemkommun. Hon hade bott hos sina föräldrar tills hon var sju år, men för att hon

¹⁹ <http://www.rbu.se/start.asp?sida=7245> 2009 12 23

skulle få gå i skolan tvingades familjen lämna henne på Eugeniahemmet i Stockholm. Hon hade ändå haft tur. Många barn lämnades på institution mycket tidigare än så. Där fick Susanne sedan bo och endast komma hem på jul- och sommarloven. Åren gick långsamt och Susanne och de andra barnen lämnade sällan anstalten. Under sina sista år på institution hörde hon till Norrbackainstitutet, som också låg på Karolinska sjukhusets område. Här kunde man få yrkesutbildning, ta realexamen och från 60-talet även studenten. Susanne utbildades till specialfotograf för sjukhus och industri.

Therese växte upp under 70-talet. Nu hade allmän skolplikt införts även för barn med rörelsehinder. Hon fick gå i grundskolan i sin hemkommun och bo hemma hos sina föräldrar. Hon fick skolskjuts till skolan och fick speciallösningar som skulle underlätta skolgången för henne. Gymnasiet kunde hon läsa på hemorten, men kunde också välja att läsa vid ett riksgymnasium för unga människor med rörelsehinder, och där bo på internat. Det är den här generationen, och senare, som finns representerade i avhandlingen.

Institutionseran är över, men ända in på 70-talet var anstalterna en reell företeelse. Den här korta exposén visar ett diskursivt arv som finns i samhället. Skolgång var till för inte så länge sedan inte till för alla. En del skulle inte synas och ta plats i samhället. Vissa roller var lämpliga att ta, inte andra. I Susanne Bergs radiointervju (från 2004) med kvinnor med rörelsehinder som vuxit upp på institution framkommer synen på hur man värderade barn med rörelsehinder.

”Det finns hem för sådana där” sa läkaren till Sivs mamma när hennes CP-skada konstaterades vid tre års ålder. Men Siv blev kvar hemma till det var dags för skolgången. Hennes storebrors lärarinna kom med information om Eugeniahemmet. Hon tyckte Siv skulle gå i skolan. Så långt som att föreslå den skola hon själv arbetade vid sträckte sig hennes fantasi inte. Och hade inte Sivs föräldrar sökt plats åt henne på Eugeniahemmet hade hon inte fått gå i skolan alls.²⁰

En annan av radiointervjuns respondenter berättar att föreståndarinnan för Eugeniahemmet bestämde att den unga flickan inte skulle få börja på folkhögskola utan vara kvar på skolhemmet. Hela hennes värld rasade, men så kom en ljusning:

Men sedan i alla fall kom man ändå på att jag skulle tentera in till realskolan i mellansteget där när jag kom tillbaka på hösten. Och jag kom in. Men fick inte börja. För den föreståndarinnan tyckte att så här handikappade personer kan vi inte ha på Norrbacka. Så jag fick inte börja där på grund av mitt handi-

²⁰ <http://www.independentliving.org/radio/vanforeanstalter1930-1960.html> 2013-05-07

kapp då. Så det är inte så konstigt att man är som man är. Det är det faktiskt inte. Det har jag begripit själv. Men det tar jag. Men sedan så blev det ändring i ledningen. Det var en sjuksköterska som tog över ett tag på Eugeniahemmet. Och då kom jag ut och fick börja på Påhlmans handelsinstitut.²¹

På skolanstalterna fanns även möjlighet till yrkesutbildning. Flickorna kunde utbilda sig inom till exempel sömnad eller kontorsarbeten. Pojkarna kunde till exempel välja skomakeri eller snickeri (Boström, 1999).

Yrkesskoleverksamheten omfattade under 1950-talet, som tidigare, ett antal hantverksutbildningar. Andra utbildningar tillkom såsom: möbelpetserare, bil- och industrilackerare, herr- och damskrädderi, finmekaniker, specialfotografer för sjukhus och industri, konfektionssömnad. Externa utbildningar anordnades i stor utsträckning genom kurator t ex vid handelsskolor, folkhögskolor etc. (Boström, s. 8, 1999)

Majoriteten av barn och ungdomar med rörelsehinder går numera i den vanliga skolan i hemkommunen (Hilmersson, 1999). Dock är många i gruppen placerade i särlösningar, till exempel särskild undervisningsgrupp. Studier (bl.a. Skolverket 2001) visar att måttet av delaktighet, både i kamratkulturen och i undervisningssituationen, är avgörande för framgång i skolan. Bl.a. Nylén (2004) visar att sådan delaktighet saknas för många barn och ungdomar med rörelsehinder i svenska skolan idag, inte olikt det Melin (2013) påvisar när det gäller barn i utanförskap i förskolan.

Efter grundskolan kan ungdomar med rörelsehinder gå vidare till gymnasiet i hemkommunen, eller, om den möjligheten inte finns, till någon lämplig gymnasieskola i en grannkommun. De kan också välja att gå på ett av landets fyra riksgymnasier för ungdomar med svåra rörelsehinder. De finns i Göteborg (Angered), Kristianstad, Stockholm (Skärholmen), och Umeå. Omkring 170 elever totalt studerar vid dessa gymnasier i dagsläget (Lindqvist, 2009). Här erbjuds eleverna habilitering parallellt med studierna. Därmed finns möjligheten att läsa gymnasiet på fyra istället för tre år. Eftersom en del elever bor långt från skolan erbjuds boende på elevhem.

På riksgymnasierna och elevhemmen erbjuds också kultur- och fritidsaktiviteter, gemenskap med andra elever, möjligheter att bli mindre beroende av andra med mera. Dock visar det sig att många upplever att tiden efter examen står i bjärt kontrast till den tillrättalagda miljön i riksgymnasiet. Ungdomarna saknade kunskap om privatekonomi, arbete och sysselsättning på fritiden. Social isolering, passivisering och sänkt livskvalitet var det som

²¹ Ibid.

hade varit det som väntade undersökningspersonerna efter riksgymnasiet, upplevde de själva (Lindqvist, 2009).

Riksgymnasiets verksamhet kan därför te sig ambivalent: å ena sidan erbjuds en tillrättalagd miljö med särskilda resurser och special anpassningar och många professionella hjälpare, å andra sidan är tanken att funktionshindrades förutsättningar därigenom ska tas tillvara på ett sätt som gör dem bättre rustade inför ett framtida självständigt liv. Erfarenheterna från en tillrättalagd skolmiljö kan också påverka hur rörelsehindre ungdomar ser på sina möjligheter att skapa och upprätthålla sociala kontakter, välja yrke och ta aktiv del i samhällslivet. (Ibid., s. 123)

Strachal (red, 1981) redovisar vad elever med rörelsehinder, födda 1958-63, gjorde 1979-80. 20 % av dem man undersökt gick kvar i grundskolan. Detta kunde, skriver Strachal (ibid.), bero på att skolstarten försenats eller att rörelsehindret gjort att de kommit efter.

Antalet elever tenderar f ö att öka ju högre upp i klasserna man kommer. Anledningarna till detta kan vara flera, t ex. inlärningsproblem, sjukdom, rehabilitering etc. (...) Bland de "överåriga" elever som går kvar i grundskolan finns det en viss överrepresentation av en del typer av handikapp t ex hjärnskador och muskel- och nervskador. (Ibid., s. 72)

Strachals (ibid.) undersökning visade också att nästan 15 % aldrig påbörjade någon gymnasieutbildning. Av de som påbörjat en gymnasieutbildning gick cirka 25 % på vad som på den tiden hette Distribution- och kontorslinjen. Den linjen motsvaras idag av Handels- och administrationsprogrammet, ett program som jag i min magisteruppsats (Söderberg Björkman, 2007) noterat verkar vara ett av studie- och yrkesvägledarnas slentrianmässiga förslag för elever med rörelsehinder. Även Lindqvist (2009) berättar att många ungdomar med funktionshinder går program med inriktning mot administrativt arbete.

15 % av eleverna i undersökningen från 1980 gick vidare till Social linje (Strachal, 1981), en tvåårig utbildning som inte har någon direkt motsvarighet idag. Han lägger fram teorin att dessa utbildningsval kan ha sin grund i icke adekvat rådgivning från grundskolan eller att eleverna med rörelsehinder kanske inte vågat välja något annat.

Många fysiskt handikappade elever brukar ha problem med att få syo- eller pryoplatser. Anledningen till detta kan vara att de konsulenter som sköter detta inte har någon kunskap om handikapp-problematik. En långsiktig planering av yrkesval skulle kunna förhindra att eleverna blir utan praktikplatser eller att de får valsa runt i utbildningskvarken. Eleverna skulle också få en real-

istisk bild av var de står i förhållande till icke-handikappade kamrater. (Ibid., s. 72)

Cirka 8 % av de undersökta personerna arbetade, dock påpekas det att det var få som utförde ett rent yrkesarbete. Strachal (ibid.) menar att personer med rörelsehinder oftast fick 'skyddat arbete' och att de undersökningspersoner som hade föräldrar som hade lantbruk eller drev egna företag var de lyckligt lottade i gruppen.

Skolverket (2008) visar på en stor bristande rullstolstillgänglighet i landets skolor. Särskilt friskolorna är enligt rapporten dåligt anpassade. Det medför att den retorik om valfrihet i skolvalet som råder inte gäller barn och ungdomar med rörelsehinder. Detta kringskär och hämmar dessa elevers studie- och yrkesvalsmöjligheter. En person med rörelsehinder kan till exempel få svårt att läsa det program på gymnasiet som hon önskar om det finns brister i tillgängligheten på skolan. Lindqvist (2009) menar att man till viss del kan se byggnaders dåliga tillgänglighet som apartheid. Skolverkets rapport (ibid.) förtäljer också att skolor med god tillgänglighet erbjuder vissa program och de med bristande tillgänglighet andra. Det innebär att det sker en styrning av personer med rörelsehinders studie- och yrkesval. Det är inte osannolikt att denna styrning är omedveten.

Barriärer på arbetsmarknaden

Att personer med rörelsehinder har svårt att komma in på arbetsmarknaden är tydligt²². Vad hämmar ett sådant tillträde? FN:s konvention för mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning, Artikel 27 *Arbete och sysselsättning*, säger att även personer med funktionsnedsättning har rätt till arbete på samma villkor som alla andra. Denna rätt bör konventionsstaterna lagstadga om, står det skrivet.

1. Konventionsstaterna erkänner rätten till arbete för personer med funktionsnedsättning på samma villkor som för andra. Det innefattar rätten att kunna förtjäna sitt uppehälle genom fritt valt eller antaget arbete på arbetsmarknaden och i en arbetsmiljö som är öppen, som främjar integration och är tillgänglig för personer med funktionsnedsättning. Konventionsstaterna ska skydda och främja förverkligande av rätten till arbete, däribland för personer som förvärvar funktionsnedsättning under anställning, genom att vidta ändamålsenliga åtgärder, däribland lagstiftning, för att bl.a. göra följande:

a) förbjuda diskriminering på grund av funktionsnedsättning med avse-

²² Se tabell 1, huvudkapitel Bakgrund, underkapitel Barriärer på arbetsmarknaden.

ende på alla frågor som gäller alla former av yrkesverksamhet, innefattande rekryteringsvillkor, anställning och sysselsättning, bibehållande av anställning, befordran samt säkra och hälsosamma arbetsförhållanden,

b) skydda rätten för personer med funktionsnedsättning på samma villkor som andra till rättvisa och gynnsamma arbetsvillkor, innefattande lika möjligheter och lika ersättning för arbete av lika värde och till trygga och sunda arbetsförhållanden, innefattande skydd mot trakasserier, och lösning av klagomål,

c) säkerställa att personer med funktionsnedsättning kan utöva sina arbetsrättsliga och fackliga rättigheter på samma villkor som andra,

d) göra det möjligt för personer med funktionsnedsättning att få faktisk tillgång till arbets- och yrkesvägledning, arbetsförmedling, yrkesutbildning och vidareutbildning, som är allmänt tillgängliga,

e) främja möjligheter till anställning och befordran för personer med funktionsnedsättning på arbetsmarknaden och hjälp med att finna, erhålla, bibehålla och återgå till en anställning,

f) främja möjligheterna till egenföretagande, företagande, utveckling av kooperativ samt till att starta eget företag,

g) anställa personer med funktionsnedsättning i den offentliga sektorn,

h) främja anställning av personer med funktionsnedsättning inom den privata sektorn genom ändamålsenliga riktlinjer och åtgärder, vilka kan omfatta program för positiv särbehandling, stimulansåtgärder och andra åtgärder,

i) säkerställa att skälig anpassning på arbetsplatsen erbjuds personer med funktionsnedsättning,

j) främja att personer med funktionsnedsättning tillägnar sig arbetserfarenhet på den öppna arbetsmarknaden,

k) främja program avseende yrkesmässig rehabilitering, bibehållande i arbete och återinträde i arbete för personer med funktionsnedsättning.

2. Konventionsstaterna ska säkerställa att personer med funktionsnedsättning

inte hålls i slaveri eller trældom och att de på samma villkor som andra är skyddade från att utföra tvångsarbete eller annat påtvingat arbete”.²³

Personer med funktionsnedsättningar har alltså, enligt FN-konventionen, rätt till yrkesvägledning och arbetsförmedling, skälig anpassning av arbetsplatsen, och samma rätt till arbete som andra. Trots detta är arbetslösheten och förtidspensioneringen i gruppen hög.

Dag (2006) identifierar samhällsrelaterade respektive individuella barriärer för personer med rörelsehinder på arbetsmarknaden. Individuella barriärer kan vara låg utbildningsnivå, långtidsarbetslöshet, grava rörelsehinder och brist på arbetslivserfarenhet. Exempel på samhällsrelaterade barriärer kan vara dåligt anpassade arbetsplatser, ett högt arbetstempo, arbetsgivares negativa attityder skriver han. Detta leder i slutändan till socioekonomisk marginalisering (ibid.).

Tabell 1 och 2 kan exemplifiera den socioekonomiska utsattheten gruppen lätt hamnar i. Statistiken nedan om individer med rörelsehinders arbete och sysselsättning visar att många i gruppen står utan sådana.

Tabell 1. Arbetsituation (DHR, 2010)

	<u>Antal</u>	<u>Procent</u>
Jag <i>har</i> en anställning/ett arbete	131	39
Jag <i>har haft</i> en anställning/arbete men inte nu	168	49
Jag <i>har aldrig</i> haft en anställning/arbete	41	12 ²⁴

61 % av dem som deltagit i undersökningen stod vid undersökningstillfället utan arbete. Det är många gånger fler än andelen som är arbetslösa i totalbefolkningen. I juni 2010 var arbetslösheten 8,1 % i totalbefolkningen²⁵. 61 % av dem som anger att de har ett arbete, i DHR:s undersökning, har det på deltid. Man konstaterar också att de flesta av deltagarna som arbetar heltid har högskoleutbildning (DHR, 2010). Märk väl att tabell 2 behandlar den antalsmässigt större grupp som på den tiden kallades funktionshinder (idag kallas den funktionsnedsättningar). Fler grupper än gruppen personer med

²³ <http://www.dhr.se/indeX.php?page=fnartikel27>

²⁴ <http://www.dhr.se/tmp/5345Totalrapport%20Framgangsfaktorer.pdf> “2013 03 30

²⁵ http://www.scb.se/Pages/PressRelease____296667.aspx 2013 09 03

rörelsehinder (till exempel personer med synskador) finns alltså med i statistiken.

Tabell 2. Ekonomisk trygghet (DHR, 2000)

	Avsaknad av kontantmarginal		Ekonomisk kris	
	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
Medfött funktionshinder	40,4 %	29,9 %	24,0%	17,0 %
Förvärvat funktionshinder	42,1 %	34,2 %	31,2%	25,8 %
Totalbefolkningen	16,4 %	12,2 %	17,2%	14,6 %

Avsaknad av kontantmarginal: "Om du plötsligt skulle hamna i en oförberedd situation, där du på en vecka måste skaffa fram 14 000 kr, skulle det vara möjligt?"

Ekonomisk kris: "Har det under de senaste 12 månaderna hänt att du har haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra?"²⁶

Tabell 2 visar att en stor andel av såväl de med medfött som förvärvat funktionshinder är i avsaknad av kontantmarginal eller i ekonomisk kris. Andelen är kraftigt förhöjd jämfört med totalbefolkningen.

Konklusion av kapitlet Ett diskursivt dagsläge och arv

Av ovan kan vi utläsa att unga människor med rörelsehinder har, och har haft, en utsatt position i samhället. Tillgänglighet, både fysisk (till exempel trappfria lokaler) samt social (till exempel tillgång till arbetsmarknaden på samma villkor som andra) är ingen självklarhet idag, och har heller aldrig varit det. Numera har dock personer med rörelsehinder rätt till grundskola och fortsatt utbildning. Att ha ett rörelsehinder ökar alltså risken för utanförskap, och här kan studie- och yrkesvägledning ha en viktig uppgift att fylla. Mer om detta i kapitlet nedan.

Studie- och yrkesvägledning, då och nu

Vad är studie- och yrkesvägledning? Det finns många definitioner. Lindh (1997) delar in vägledning i två kategorier: 'Vid' respektive 'snäv' vägledning. Med vägledning i vid bemärkelse menar Lindh sådant som institutioner/organisationer använder för att förbereda individen för studie- och yrkes-

²⁶ <http://www.dhr.se/filesserver/Statistik.rtf> 2007 05 03

relaterade val. Det kan t.ex. vara vissa arbetsmarknadsåtgärder, tryckt informationsmaterial och hemsidor. Den snäva vägledningen är den som sker vid personlig vägledning, enskilt eller i grupp.

Det är den interaktionsprocess som bedrivs inom en institution/organisation, där en professionell vägledare hjälper enskilda individer att utifrån sina unika problemställningar lösa/hantera problem inför val av utbildning, yrke och livsform (karriärproblem). (Lindh, 1997, s. 5)

Peavy (1998) förklarar vägledning så här:

Vägledning ger en människa möjlighet att undersöka närmare vad det innebär att hon lever sitt liv som hon gör just nu – och därmed att reflektera över alternativa sätt som hon skulle kunna leva på i framtiden. (Peavy, 1998, s. 11)

Vägledare använder sig av olika vägledningsmetoder, t.ex. samtalstekniker och grupp vägledning. Vägledare stödjer sig också på karriärutvecklingsteorier vilka förklarar varför individer väljer ett visst yrke eller utbildning. Här nedan följer några exempel på sådana.

Karriärutvecklingsteoriernas framväxt

Frank Parsons (1854-1908) ses som den moderna studie- och yrkesvägledningens fader. Han öppnade 1908 en yrkesvägledningsbyrå i Boston och presenterade i samband med det sin modell för vägledning. Hans arbete med yrkesvalspsykologi var banbrytande. Före 1900-talet fanns inget större behov av professionell vägledning inför yrkesvalet då de flesta inte stod inför något sådant val. Deras plats i samhället var förutbestämd, rörligheten mellan samhällsklasser var begränsad. Genom industrialismen i mitten av 1800-talet slogs gamla strukturer sönder, urbaniseringen tilltog och utbildningsmöjligheterna ökade. Då uppstod ett behov av att få hjälp med att välja. ”It is better to choose a vocation than merely to hunt a job”, som Parsons uttryckte det (Lindh, 1997). Han menade, liksom även många senare karriärutvecklingsteorier som har sin grund i Parsons (till exempel teorin A Cognitive Information Processing Approach to Career Problem Solving and Decision Making), att ett väl underbyggt yrkesval stödjer sig på

- A clear self-understanding
 - A knowledge of occupations
 - The ability to draw relationships between them
- (Peterson et al. 2002, s. 313)

Detta, menade han, skulle vara både till arbetsgivarnas och till arbetstagarnas fromma. Parsons utgick från att förmågor, intressen o.s.v. kunde mätas för

att finna ett yrke som kunde passa individen. Valet sågs som en engångsföreteelse.

På 1950-talet förändrades synen på yrkesvalet. I USA hade den psykologiska forskningen vuxit sig stark och yrkesvalsprocessen började nu ses som en kontinuerlig process. I till exempel Donald E Supers (1910-1994) utvecklingsinriktade teori står individens ambition att förverkliga sin självbild med hjälp av sitt yrkes- och karriärval i centrum. Tre viktiga begrepp är Life Span, Life Space och Self Concept. Grundvalen för begreppet Life Span är att personen sköter karriärförändringar med en växande mognad, även ur ett socialt och kulturellt perspektiv. Individen visar upp ett antal roller under sitt liv och flera verkar simultant. Yrkesrollen är därmed inte en avskild del i livet. Dessa roller utgör, i sällskap med den sociala strukturen och diverse förändringar i en individs liv, det som påverkar karriären.

Begreppet Life Space innebär att de roller individen ikläder sig influeras både av denne själv och av kontexten. Prestigen i en profession värderas dock olika av skilda individer. Begreppet Self Concept handlar om hur individen värderar betydelsen av valmöjligheter och hur dessa kan kombineras med de intressen och värderingar som är centrala för denne. När en person väljer och väljer bort möjligheter speglas dessa val mot de bild individen har av sig själv. Anledningen till detta är att individen vill åstadkomma en mer verklighetstrogen och välbalanserad bild av 'jaget' med hjälp av sin yrkesroll.

Super menade vid början av sin karriär att karriärmognaden hos en individ kunde uppdelas i fem delar:

- Uppväxt (4-13 år)
- Utforskning (14- 24 år)
- Etablerande (24-44 år)
- Upprätthållande (45-65 år)
- Frigörelse (över 65)

Senare ändrade han sig och menade att alla går igenom dessa faser vid varje nytt karriärval (Höjdal & Poulsen, 2007). Att teorin uppstod under 1900-talets mitt är ingen slump. Det blev under denna period allt viktigare med individen och dess utveckling och därmed skapades olika utvecklingsteorier för att öka förståelsen för processen. Super och hans lärjunge Mark Savickas hade som utgångspunkt att en korsbefruktning mellan psykologi och sociologi skulle öka förståelsen av en människas karriärutveckling.

Sedan 1950-talet har en stor mängd teorier tillkommit. Vägledningen har gått från yrkesvägledning till karriärvägledning. Karriären inbegriper då inte bara yrkeslivet utan hela livsstilen med arbete, utbildning, fritid med mera. Ett exempel på en sådan teori kan vara Krumboltz et al. (1999) teori om Planned happenstance. Den handlar om att agera *för att* och *när* oväntade tillfällen dyker upp. Detta oavsett om man läser en utbildning, är orolig för sin pension eller är orolig för att göra misstag. Strategin syftar till att individen får förutsättningar för att skapa sig ett bättre liv, en bättre livsmiljö. Denne får då möjlighet att växa som människa och lära sig nya saker. Det gäller att ta alla chanser och inte planera så mycket, då riskerar individen att gå miste om mycket.

Detta betyder inte att slumpen ska avgöra karriärvalet, bara att människor ska ha ett öppet sinne när chanser uppenbarar sig. Det gäller därmed att medvetet söka efter situationer där möjligheter kan uppstå. Viktiga förutsättningar för att individen ska klara detta är nyfikenhet, uthållighet, flexibilitet, optimism, och risktagning. Långsiktiga planer är alltså inte att rekommendera, däremot ses obeslutsamhet som en bra början. Det uppfattas av Krumboltz et al. (1999) som en utgångspunkt för öppenhet. Se kapitlet Tron på sig själv och Möjligheternas karta för ytterligare teorier om studie- och yrkesval.

Studie- och yrkesvägledning och rörelsehinder

Elever med funktionsnedsättning ska särskilt uppmärksammas i studie- och yrkesvägledningen och vägledningen ska behövsanpassas till de eleverna, enligt Skolverkets tidigare allmänna råd för studie- och yrkesvägledarna. Sedan december 2013 har man ändrat ordalydelsen. Numera står det istället att studie- och yrkesvägledningen ska anpassas till alla elevers enskilda behov. I läroplanen står det dock även fortsättningsvis att:

Studie- och yrkesvägledaren, eller den personal som fullgör motsvarande uppgifter, ska informera och vägleda eleverna inför den fortsatta utbildningen och yrkesinriktningen och särskilt uppmärksamma möjligheterna för elever med funktionsnedsättning. (Lpo11, Kap. 2:6)

Även i den förra läroplanen, Lpo 94, fanns det en liknande formulering. Ändå placerades två tredjedelar av eleverna med rörelsehinder i individuella program på gymnasiet, trots att de i samma utsträckning som andra når målen för grundskolan (Skolverket, 2001). Skolverket uttrycker att det finns anledning att fråga sig hur vägledningen sett ut för dessa elever (Skolverket, 2005).

Studie- och yrkesvägledarna har till uppgift att informera personer med funktionshinder bland annat om vilka begränsningar det kan finnas i antagningskraven till vissa utbildningar, så kallad medicinsk studie- och yrkesvägledning. Frank (2002) skriver att syftet med denna är att underlätta studie- och yrkesvalet för en elev med hälsoproblem, genom att synliggöra de specifika krav en del yrken ställer samt att medvetandegöra eleven om de följder och om den risk för den egna hälsan som ett visst yrkesval kan resultera i. Medicinsk studie- och yrkesvägledning är ett gemensamt ansvar för studie- och yrkesvägledaren och skolhälsovården, det vill säga skolsköterska och skolläkare.

Att arbetslivet och arbetsmiljön ska anpassas till människan är en god målsättning. Många ungdomar möter dock en annan verklighet och arbetsskador och förtidspensioneringarna ökar. En del yrken ställer vissa krav på utövaren. Av denna anledning finns olika förordningar som reglerar vissa yrkeskrav. (Frank, 2002, s. 64)

Frank (ibid.) betonar att medicinsk studie- och yrkesvägledning bör vara kontinuerlig och börja tidigt. Vid varje studiebyte, praktiktillfälle och APU (arbetsplatsförlagd utbildning) ska medicinsk studie- och yrkesvägledning genomföras och en fördjupad medicinsk studie- och yrkesvägledning bör ges i årskurs 8 och i årskurs 9 inför gymnasievalet. Hon uttrycker även att en uppföljning måste genomföras fortlöpande under gymnasietiden, och förnyad vägledning ges vid byte av program.

Barnes et al. (1999) uppger att barn och ungdomar med funktionsnedsättningar inte möts av särskilt höga förväntningar, av omgivningen, när det gäller studieresultat och insatser i arbetslivet. Johansson (1981) konstaterar att bland annat rehabiliteringen har varit medskapare till att ungdomarna har svårt att säga ifrån till omgivningen, att de passiviserats socialt genom att deras frigörelse blivit försvårad. Han menar också att ungdomarnas vanmakt kanske blir som tydligast i yrkesvalssituationen. Detta eftersom att funktionsnedsättningen i sig kan agera hämmande, men också då kunskapen kring möjligheterna är begränsade. Lindqvist (2009) påpekar att personer med funktionsnedsättningar har lägre utbildning än totalbefolkningen. Han anser också att studie- och yrkesvägledningen liksom utbildningslokaler, undervisnings- och examinationsformer inte alltid har en sådan utformning att personer med funktionsnedsättningar kan nyttja dessa.

Om förväntningarna på funktionshindrade ungdomars förmågor är låga, och dessutom möjligheterna att ta del av skolsystemets erbjudanden begränsade genom barriärer av olika slag, blir nästa steg i transformationen från ungdom till vuxenliv, att få ett arbete, också problematiskt. Här ställs omgivningens fö-

reställningar i stark kontrast till de funktionshindrade ungdomarnas egna visioner. (Lindqvist, 2009, s. 120)

Abrahamsson (2002) hävdar att "... många funktionshindrade har tilldelats en underdånig roll redan innan de kommer ut på arbetsmarknaden" (ibid., s. 45). Heimdahl Mattson (1998) skriver i sin avhandling att individen kan känna sig styrd av de professionella hjälpare som finns för ungdomar med rörelsehinder. Hon har också funnit att det kan vara de som definierar vilka problem klienten har, inte klienten själv. Detta hämmar ett självständigt liv, fastslår hon.

Lindqvist (2009) berättar att ungdomar med funktionsnedsättningar har en extra komplex övergång till vuxenlivet i och med att egna visioner kan krocka med samhällets sociala och ekonomiska 'möjlighetsstruktur' (ibid., s. 120). Han påpekar även att samtidigt som många professionella verkar ha en limitativ syn på dessa ungdomars utsikter mot sådana statusmarkörer som sysselsättning, självförverkligande och självständighet så finns en diskurs inom undervisning/specialundervisning med ett särskilt framhävande av sådana mål.

Lindqvist (ibid.) har, som nämnts ovan, även visat att många ungdomar med funktionsnedsättningar går gymnasieutbildningar med inriktning mot administrativt arbete eller teoretiska program och att många av undersökningspersonerna är osäkra på om valet var så genomtänkt. Han hävdar att ungdomarna i regel inte har diskuterat studie- och yrkesvalet ingående med en studie- och yrkesvägledare inför gymnasievalet. Det finns en önskan från ungdomarna om mer individuell vägledning, både före och under gymnasiestudierna. Önskemål fanns även om att vägledningen bl.a. borde beakta personliga intressen och fysiska förutsättningar, alltså att hänsyn ska tas till förmåga, anlag och intressen. Lindqvist (ibid.) bedömer att gymnasieutbildningarna på riksgymnasierna har haft för dåligt arbetsmarknadsfokus, ungdomarna är inte attraktiva på arbetsmarknaden efter studenten. Detta bland annat eftersom studietakten och nivån är för låg på riksgymnasierna, anför han.

Studie- och yrkesvägledning i Sverige idag

Elever i alla skolformer, utom förskola och förskoleklass, ska ha tillgång till studie- och yrkesvägledning under sin skoltid. För att få fast anställning som studie- och yrkesvägledare krävs utbildning inom detta. Studie- och yrkesvägledarprogrammet är en 3-årig högskoleutbildning på grundnivå som ges vid Malmö högskola, Stockholms universitet och Umeå universitet. Utan sådan utbildning får den sökande bara anställas för ett år i taget. En studie- och yrkesvägledare har olika arbetsuppgifter beroende på vilken skolform som är aktuell. En vägledare på grundskolan har ofta uppgifter inom

- Vägledande samtal
- Grupp vägledning
- Information till elever och föräldrar (föräldramöten, hemsida, tryckt information osv.)
- Undervisning av elever (hur skriver man CV osv.)
- Överlämning till gymnasiet
- Arbetsmarknadskunskap
- Prao
- Elevhälsoteam

I de vägledande samtalen är verktygen 'aktivt lyssna' och 'vidga perspektiv' centrala. Det är även de samtalsmetodiska begreppen: 'öppna frågor', 'uppmuntra', 'utmana', 'sammanfatta', 'omformulera', 'spegla' samt 'sätta upp mål'. Studie- och yrkesvägledaren ska vara ett stöd för den övriga personalens studie- och yrkesorienterande insatser. Hela skolan har nämligen ett ansvar för att en sådan orientering sker. Rektorn ska ge riktlinjer och förutsättningar som ska se till att kravet uppfylls. Rektorn ska även åstadkomma ett samarbete mellan skola och arbetsliv för att underlätta elevernas karriärval. Alla som arbetar inom skolan ska motverka att eleverna inskränker sina val på grund av kön eller av social eller kulturell bakgrund (SKOLFS 2010:37). Observera att det inte står något om att begränsa sitt val på grund av någon form av funktionsnedsättning.

I Lärarnas riksförbund (2012) beskrivs vilka effekter studie- och yrkesvägledningen i den svenska grundskolan har haft åren 2004-2009. Där konstaterar man att elever som har gått i en grundskola med underdimensionerad studie- och yrkesvägledning löper 20 procent högre risk att göra studieavbrott i gymnasieskolan, och att risken hade ökat till 27 % 2009. Konsekvenserna av för lite studie- och yrkesvägledning är således långtgående och prognosen för framtiden verkar vara negativ.

I och med att Sverige fick en ny skollag 2011 behövde Skolverket se över de allmänna råden för studie- och yrkesvägledningen. De tidigare behövde revideras på grund av de nya skolförfattningarna. Revideringen ämnade först och främst till att uppdatera innehållet så att det överensstämmer med de nya författningarna. Skolinspektionens granskare kartlade genom Skolinspektionens kvalitetsgranskning, rapport 2013:5 ett antal brister i hur studie- och yrkesvägledningen bedrevs i de grundskolor man undersökte. Bland annat upptäckte man att på de flesta skolorna utförs det ingen utvärdering av studie- och yrkesvägledningen samt att det råder brist på riktlinjer för arbetet med studie- och yrkesvägledning och att ansvarsfördelningen är oklar.

Skolinspektionen skriver att samarbetet mellan studie- och yrkesvägledarna och lärarna måste stärkas. Det framkom vidare att studie- och yrkesvägledare får bristfällig vidareutbildning och att vägledarna inte används för att fortbilda lärarna. Kartläggningen påvisade också att eleverna inte får tillräcklig studie- och yrkesvägledning under sin skolgång samt att man i många av skolorna inte arbetar för att motverka att elevernas studie- och yrkesval begränsas av kön eller av social eller kulturell bakgrund. Man underlät följaktligen att vidga perspektiv. Det var till och med så att inte en enda av de skolor som Skolinspektionen undersökte arbetet med att ge eleverna chans att utveckla förmågor som är nödvändiga för att kunna göra väl underbyggda studie- och yrkesval och att granska olika valmöjligheter på ett informerat sätt. Allt detta åligger rektorn att se till, men få rektorer levde alltså upp till de här skyldigheterna.

Märk väl att det i Skolinspektionens rapport inte tas upp hur skolorna hantarerar elever med funktionsnedsättnings studie- och yrkesval, eller huruvida deras perspektiv vidgats. I Skolverkets förslag till nya allmänna råd från oktober 2013 står det:

I de befintliga allmänna råden om studie- och yrkesvägledning finns råd om att man vid studie- och yrkesorienteringen ska se till de specifika behoven hos elever med funktionsnedsättningar. Vidare framgår att personalen inom sarskolan bör ha kompetens så att de särskilt kan uppmärksamma elevernas möjlighet när det gäller fortsatt utbildning och yrkesinriktning. I förslaget är dessa allmänna råd borttagna. Anledningen till detta är att studie-och yrkesvägledningen ska tillgodose den enskilda elevens behov. Utgångspunkten för studie- och yrkesvägledningen är alltså elevens förutsättningar, t.ex. om eleven har en funktionsnedsättning, om eleven går i sarskolan eller om det finns andra förutsättningar som bör beaktas i studie- och yrkesvägledningen. Mot bakgrund av detta finns det ingen anledning att särskilt peka ut dessa grupper i de allmänna råden. Däremot är det självfallet viktigt att den personal som arbetar med studie-och yrkesvägledning har kunskaper om hur de ska tillgodose behoven för eleverna i dessa grupper. (Skolverket, 2013A, s. 3)

Man har alltså valt att frånga principen att särskilt uppmärksamma ungdomar med funktionsnedsättnings möjligheter och istället försöka lyfta fram alla som individer med enskilda behov. Förslagen till nya allmänna råd gick igenom i december 2013.

Studie- och yrkesvägledarnas etiska riktlinjer

Sveriges vägledarförening är en rikstäckande intresseförening för studie- och yrkesvägledare. Föreningen har tagit fram etiska riktlinjer som ska vara till

stöd för medlemmarna. Dessa finns att läsa i Bilaga 4. På föreningens hemsida²⁷ står det att vägledarnas yrkesetik har de etiska värderingar som kan härledas ur FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna, EU:s resolution om vägledning 9286/04 samt ILO:s konvention nr 142 om yrkesvägledning som utgångspunkt. Om studie- och yrkesvägledare hamnar i etiska bryderier kring sina arbetsuppgifter så kan de vända sig till vägledarföreningens etiska råd för konsultation. För den här avhandlingen är det av intresse att se om det finns spår i respondenternas berättelser kring hur de etiska riktlinjerna följts av respondenternas studie- och yrkesvägledare samt att se om riktlinjerna delvis kan vara tillämpbara även för andra yrkesgrupper, till exempel arbetsförmedlare.

Studie- och yrkesvägledarens dilemma

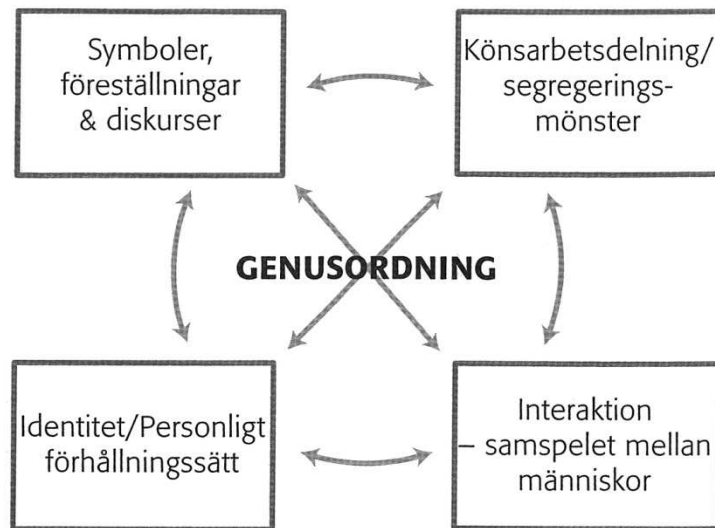
Sveriges vägledarförening menar att vägledaren både är samhällets representant (se till arbetsmarknadens behov) och klientens ombud. Dubbelheten leder till dilemman för vägledaren. Denna ska bl.a. vidga perspektiv, det vill säga hjälpa klienten att få nya infallsvinklar och se sig själv och sina möjligheter på ett nytt sätt (Lindh, 1988). Schedin (2007) visar att klienter upplever perspektivvidgandet som förvirrande. De kommer till studie- och yrkesvägledaren och berättar om sina planer och går därifrån och har fått huvudet fyllt av nya och oväntade tankar. Det är inte alla klienter som ser det som positivt, avslöjar Schedin.

²⁷ <http://www.vagledarforeningen.org/etisk-deklaration> (2013-12-01)

Forskning som berör handlingsutrymme

Handlingsutrymme och rörelsehinder

Under arbetets gång blev figur 1 om genusordning en lins som jag såg de andra teorierna genom. Modellen står alltså som ett sammanhållande kitt för många av teorierna och tidigare forskning. Att använda en modell för genusordning i en avhandling om rörelsehinder kan måhända höja några ögonbryn, men andra har gått före. Feministisk teori talar om Den Andra (The Other) och det konceptet kan även brukas för att förstå personer med rörelsehinders sociala position betonar Malmberg (1996) och Wendell (1996). En individ som betraktas som Den Andra tillskrivs en icke-normalitet. När vi klassar en grupp som De Andra blir de inte ansedda och behandlade som fullvärdiga medborgare. Fysisk diskrepans blir det som legitimerar en ojämlig behandling. I sin avhandling Att framkalla och förändra ordningen, skriver Amundsdotter (2010) avseende normer om genus i organisationer och hur de framkallas och förändras. Detta är även intressant för den här avhandlingen då normer inom och utanför organisationer även påverkar personer med rörelsehinder (se nedan). I sin avhandling använder Amundsdotter (ibid.) modellen som är modifierad från Ackers (1999) Gunnarsson m fl., (2007) och Andersson m fl., (2009). Den visar hur genusordningen påverkas av symboler, segregeringsmönster, personligt förhållningssätt och interaktion mellan människor.

Figur 1. Genusmodellen (Amundsdotter, 2010). Baserat på den här modellen vill jag istället för genusordning introducera Individupplevt handlingsutrymme, se texten nedan

Figur 1 visar hur de fyra processerna påverkar varandra och gemensamt skapar en genusordning. *Segregeringsmönster* innebär en rad handlingar som inverkar på individer i organisationer: Hur man anställs, befordras, hur kompetens bedöms, hur arbetet fördelas, lönenivå och så vidare. När de här aktiviteterna äger rum skapas i allmänhet uppdelningar i form av hierarkier, segregation av arbeten och positioner, lönegap utifrån kön, klass och etnicitet, skriver Amundsdotter (ibid.). Här är det spännande att fundera kring om samma processer äger rum i förhållande till personer med rörelsehinder. *Interaktion* rör erfarenheter av dominans och underordning, bundsförväntskap och utanförskap. Människor skapar *symboler* och andra former av förståelse som förklarar och legitimerar maktordningar. Till exempel kan föreställningar om vad som kan vara lämpliga yrken för kvinnor och män vara en sådan förgivettagen bild som bibehåller maktordningen och som bygger på antaganden. *Personligt förhållningssätt*, uppger Amundsdotter (ibid.), är när individer börjar förstå vilka förväntningar som finns på dem och handlar och förhåller sig på olika sätt till förväntningarna. Det här är relevant för den här avhandlingen eftersom vi alla lever i ett samhälle som är uppbyggt på detta sätt och personer med rörelsehinder kan få sitt handlingsutrymme kringskuret på samma sätt som andra som räknas som de andra. Processerna påverkar valförutsättningarna för individen. De verkar genom *yttre påverkan över tid*.

Jag har delat in teoriområdena under det paraply Figur 1 utgör. Alltså är Interaktion, Personligt förhållningssätt, Segregeringsmönster och Symboler, föreställningar och diskurser huvudkapitel under vilka jag sorterar in den forskning jag talade om tidigare. Segregeringsmönster och Symboler, föreställningar och diskurser har jag gjort till en rubrik då de teoriområden som ligger där berör båda dessa processer. Jag menar att teorierna hålls samman av detta paraply och kan visa, i mitt fall inte en genusordning, utan ett *upplevt handlingsutrymme för personer med rörelsehinder vid karriärvalen*. Hur stort är deras manöverutrymme vid karriärvalen och vilka faktorer kan hämma och främja dem i dessa, är frågor som jag ber läsaren bära med sig vid läsningen av kapitlet.

Rubrikerna nedan följer boxarna i figur 1, det vill säga Interaktion, Segregeringsmönster, Symboler, föreställningar och diskurser samt Personligt förhållningssätt.

Interaktion

Stigmatisering

Goffmans (2001) teorier är sprungna ur den symboliska interaktionismen. Han hävdar att varje samhälle delar in individer i fack och fastställer vilka förväntningar som läggs på individerna. Han framhåller att individen kan drivas av omgivningen till att ikläda sig en roll som hon inte önskar ha. Goffman har också undersökt stigmatisering och särskiljer mellan tre olika slags stigman:

- Fysisk avvikelse, till exempel rörelsehinder
- Social status, till exempel narkomani
- Tillhöra en missaktad grupp, det vill säga att alla i gruppen antas ha vissa mindre positiva egenskaper

De som inte avviker på detta sätt kallar Goffman (ibid.) för ”de normala”. Det han ägnar stort uppmärksamhet åt är vad som sker när de normala och de stigmatiserade träffas och ska interagera socialt. Den stigmatiserade kan då bli osäker på hur hon uppfattas av kontrahenten, eftersom hon har blivit sedd som en avvikare i första hand, inte som en specifik individ. Hon kan också, oberoende av sitt faktiska beteende, finna att hon överraskar positivt ”Oj, vad du är duktig som kan trots allt”. Den stigmatiserade utvecklar därmed en medvetenhet om funktionsnedsättningen som är pressande och som inverkar på mötet. Den normale känner sig osäker på hur hon ska förhålla sig

till stigmat, ska hon låtas som om man inget märker eller ska man ta särskild hänsyn? Detta medför ofta att den stigmatiserade placeras i en kategori och att det inte sker något verkligt möte. Sådana påfrestningar kan i sin tur leda till irritation och vrede.

De stigmatiserade kan dessutom i sin tur jämföra sig med andra som kan ha svårare eller mer framträdande stigma och assimilerar då majoritetssamhällets normer i relation till dessa. Detta försvårar förhållandet till den egna gruppen då individen varken vill likställa sig med den eller kan avskilja sig från den. Goffman talar om tre strategier som en individ som uppbär ett stigma kan ta till för att försöka undvika nedvärdering från "de normala":

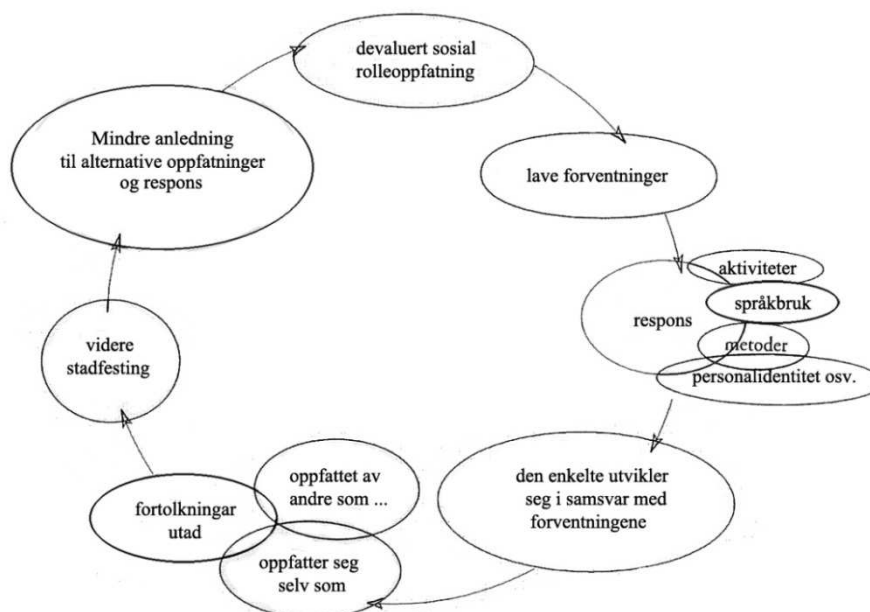
- Passing – att försöka verka så normal som möjligt
- Covering – att försöka täcka över t.ex. missformade ben
- Withdrawal – att dra sig undan

Goffman (ibid.) visar alltså på mönster som skapar utanförskap, men också på strategier som utsatta individer kan ta till för att försöka smälta in bättre.

Lågt värderade roller

Wolfensbergers forskning handlar om värdering av sociala roller (Social Role Valorisation, SRV) (Wolfensberger, 1998). Den sociologiska inspirationen för teoriutvecklingen hittar vi bland annat i Goffmans teorier om roller, stigma och stigmatisering (Danermark, 2005). SRV handlar om hur en värdering av en person med funktionsnedsättning formas hos betraktaren (Wolfensberger, 1998). Wolfensbergers huvudsakliga grundval är att den mänskliga perceptionsprocessen är värderande. Det ligger, hävdar han, i den mänskliga naturen att värdera och därmed också i vissa sammanhang nedvärdera andra. Enligt Wolfensberger ligger detta så djupt i den mänskliga naturen att det också blir omöjligt att förändra genom samhällseliga insatser. Vilka som nedvärderas varierar genom historien, men vissa människor eller grupper kommer alltid att ses ned på av de som innehar roller med högt värde.

De som nedvärderas anpassar sig till de låga förväntningarna och lever upp till dessa. De får en devalverad självuppfattning, framhåller Wolfensberger. Detta i sin tur sänder signaler till omgivningen som spår på och cementerar de låga förväntningarna. De negativa rollerna förstärker varandra genom en "rollcirkulation" och får självuppfyllande profetior som konsekvens. Eftersom den tilldelade rollen är lågt värderad blir behandlingen av individen därefter. Utestängning, segregation, diskriminering och sämre behandling av individer och grupper ses alltså, av Wolfensberger, främst som ett symptom på att en social devalvering av dessa sker (ibid.).

Figur 2. Förstärkning av negativa sociala roller genom rollcirkulation (Kristiansen 1993, Askheim 2012)

I Figur 2 ovan försöker SRV-forskaren Kristiansen (1993) tydliggöra hur låga förväntningar i kombination med olika komponenter leder till en devalverad social rolluppfattning vilket i sin tur leder till låga förväntningar. Det blir en ond spiral. Wolfensberger framhåller att för att komma ur negativa värderingar finns det två mekanismer som är avgörande. Det ena är att personer med funktionsnedsättningar måste höja sin kompetens och den andra är att samhället måste bidra till att förbättra bilden av personer med lågt värderade roller hos allmänheten. Det gäller att sätta ljuset på vilken terminologi som används när man talar om grupper, vilka miljöer som erbjuds. Vidare ligger en del av ansvaret på individen själv, säger Wolfensberger, till exempel genom vilka signaler man sänder genom sin klädstil. Wolfensberger uppger att hans intention varit att utveckla vad han karakteriserar som

... a systematic theory that can be used as a universal guiding principle in the design and conduct of human services, but which is especially powerful when applied to services to people who are devalued by the larger society. (Wolfensberger & Tullman, 1982, s. 131)

För den aktuella avhandlingen är detta intressant då jag bland annat studerar hur respondenterna blivit bemötta av studie- och yrkesvägledare och av tjänstemän på Arbetsförmedlingen. Frågan är om de professionella grupperna ovan hämmar eller främjar personer med rörelsehinder att nå sådana högt värderade roller?

...if we want certain people to be, or become, valued in the eyes of others, then we must do things which strongly prompt others to perceive them in positively valued ways – this largely means that they must be perceived by others as holding valued social roles. (Wolfensberger, 1998, s. 38)

Ett mål med detta, skriver Wolfensberger, är att lågt värdesatta personer ska ges möjlighet att bli socialt integrerade i det högt värderade livet i samhället och därmed minska sitt utanförskap. Han påstår också att samhällets tjänstemän är huvudansvariga i devalverings-processen av "the vulnerable classes of people" (Wolfensberger 1989, s 39). Allteftersom samhället moderniseras så får dessa funktioner större betydelse. Fler delar av det mänskliga livet underställs i dagens samhälle professionell påverkan, till exempel studie- och yrkesval. Många utav dem som innehar devalverade roller i samhället står under inflytande av sådana här professionella grupper. Wolfensberger hävdar att de sköter sitt arbete på ett kontraproduktivt sätt och han håller före att de utgör en ny härsarklass som känner sig överlägsna sina klienter. Därför kan man inte lita på dem när det gäller Social Role Valorisation (SRV), skriver han:

Rather than benefitting from the bounty of wealth of primary production, they (the vulnerable classes of people) are the ones who end up being impressed into clientage, to serve as the unrecognized food on which human service workers, as well as other sectors, enjoy a cannibalistic feast. (Wolfensberger, 1989, s. 39)

Mycket kritik har riktats mot SRV, bland annat eftersom teorin använts av krafter som velat normalisera och forma om individer för att få dem att fungera bättre i samhället. Wolfensberger har anklagats för att vara auktoritär och för att inte ta hänsyn till personlig integritet. Wolfensberger (1999) i sin tur hävdar att teorin alltid haft individuella preferenser för ögonen. Han motsetter sig också påståenden om att teorin skulle förespråka konformitet. SRV innebär primärt att tillrättalägga förhållanden så att man kan gå in i en högre värdesatt roll, kontrar han. Individen ska få möjlighet att utvecklas individuellt samtidigt som han eller hon ska kunna inträda i högre värderade sociala roller. Wolfensberger (2011) påstår att han eftersträvar en större tolerans i samhället och att det är de icke avvikande som måste gå i bräsch för att höja de avvikandes värdesättning. Personer med högre värdesättning har ett bättre försvar mot devalvering, säger han.

Wolfensberger har en hel del kritik mot hur empowerment kan användas för att lägga över ansvaret att inta högre värderade roller på individen själv (Wolfensberger, *ibid.*). (Med empowerment menas i den här avhandlingen att stärka individen i sin tro på sig själv och därigenom bereda denna möjlighet att sätta egna mål i enlighet med den egna potentialen. Det finns ingen allmänt godtagen översättning av begreppet empowerment, så därför kommer det engelska begreppet att användas.) För den här avhandlingen är SRV som teori av intresse, även om det finns kritik mot hur den kan tillämpas. Kanske kan man se det som att diagnosen (att personer från vissa grupper devalveras) kan vara korrekt, även om behandlingen (normalisering, normalgörande) kan diskuteras. Som raderna ovan visar så finns delar av teorin som kan debatteras, men det finns också aspekter som väl belyser den problematik respondenterna lyfter fram i empirin. De aspekterna återkommer under kapitlet Bearbetning av berättelserna.

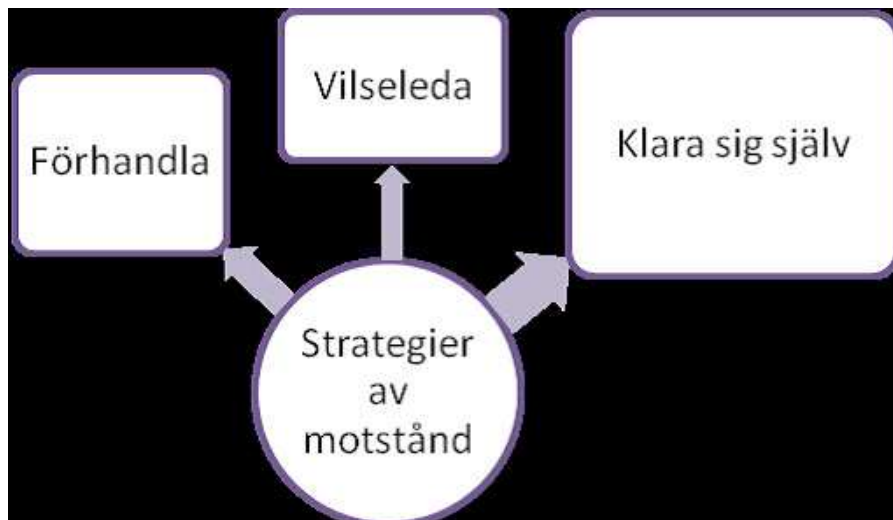
Mobbning

Young et al. (2011) menar att barn och ungdomar med funktionsnedsättningar ofta utsätts för mobbning i skolan och att mobbningen är relaterad till funktionsnedsättningen. Det här bidrar till sämre resultat i skolan och sänkt ambition, ökad oro, försämrat självförtroende och tro på den egna förmågan, depression och posttraumatisk stress. Dessutom försämras den fysiska hälsan, självskadebeteenden och självmordstankar är vanliga, liksom genomförda självmord etc. (DOE, 2010). Elever med funktionsnedsättningar är enligt Young et al. (2011) extra känsliga och oproportionerligt påverkade av mobbning. Många barn och unga med funktionsnedsättningar har problem med det sociala samspelet på grund av den sociala isolering de utsätts för under uppväxten på grund av segregation eller av att ha blivit utstötta av jämnåriga (*ibid.*). De menar även att vuxna med funktionsnedsättningar löper extra risk att utsättas för mobbning och kränkningar, både i övergångar och på arbetsplatsen. För den här undersökningen är detta intressant då de resultat av mobbning som räknas upp ovan direkt påverkar karriärvalsmöjligheterna.

Möten med samhällets stöd

Schedin skriver i sin avhandling från 2007 om vilka verksamma mekanismer och faktorer som spelar roll i mötet mellan studie- och yrkesvägledare och elever på gymnasienivå. Han har undersökt vilken roll självbilden spelar i studie- och yrkesvägledarsamtalen och skriver att det blir problematiskt när elever med negativ självbild blir bemötta på samma sätt som elever med en positiv självbild. Han framhåller att det bemötandet inte är anpassat för dem,

och att det är nödvändigt att studie- och yrkesvägledare individanpassar sitt bemötande. Han upptäckte även att de elever som hade positiva förväntningar inför samtalet upplevde att de fick ut mer, än de som hade negativa förväntningar.

Figur 3. Unga vuxnas motstrategier visavi karriärvägledare (Lidström, 2009)

Lidströms avhandling (2009) handlar om arbetssökande unga vuxnas återblickar på sina erfarenheter och vägval samt deras framtidsplaner. Hennes forskning visar bland annat på strategier som unga kan ta till när de upplever att tjänstemän försöker hindra dem från att nå sina mål.

En sådan strategi, berättar Lidström kan vara att försöka förhandla med den professionella, till exempel i vad gäller skolval eller få tillträde till en arbetsmarknadsutbildning. Öppna konflikter av det slaget inträffar emellertid endast i undantagsfall framhåller hon och hennes respondenter verkar ha försökt hålla relationen konfliktfri, trots förtretelse och avvikande åsikt. Lidström (ibid.) skriver att det blir ”möten med en missvisande konsensus” (ibid., s. 102). Hon visar att de unga också kan använda en undvikande strategi. Ett sätt hon identifierat är att vilseleda genom att låtsas konsensu men sedan agera efter egen agenda ändå. Hon upptäckte också att ungdomarna helst undvek professionella i möjligaste mån och istället önskade lösa sin situation själva.

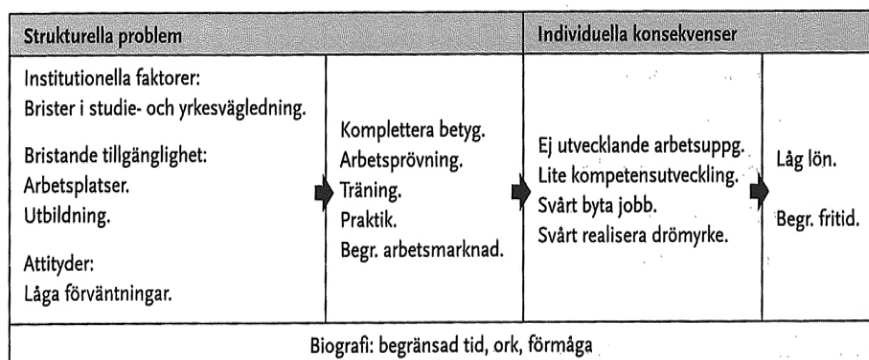
Följande kapitel behandlar två boxar i figur 1, såväl Segregeringsmönster som Symboler, föreställningar och diskurser.

Segregeringsmönster samt symboler, föreställningar och diskurser

Nedan finns forskning som härrör både till Segregeringsmönster och Symboler, föreställningar och diskurser, se figur 1. Jag har inte kunnat göra en uppdelning på ett fruktbart sätt då tillgänglighet och många strukturella problem stammar från både segregation och till exempel diskurser. Därför står de här tillsammans.

Tillgänglighet

Lindqvist (2009) visar med figuren nedan att personer med funktionsnedsättningar i allmänhet har en sämre ställning på arbetsmarknaden än totalbefolkningen. Inte bara eftersom arbetslösheten inom gruppen är stor utan också för att arbetsvillkoren är sämre och för att arbetsuppgifterna är enformiga och fysiskt olämpliga.

Figur 4. Strukturella problem och individuella konsekvenser i samband med utveckling och arbete (Lindqvist, 2009)

Figuren visar hur strukturella problem, såsom brister i studie- och yrkesvägledning, bristande tillgänglighet och låga förväntningar på individer med funktionsnedsättningar, kan leda till begränsade karriärmöjligheter och därmed lägre lön. Detta, i sin tur, kan bära med sig en begränsad fritid för dessa personer. Byggnader kan vara ett exempel på barriärer som personer med rörelsehinder kan möta i arbetslivet, brist på befordran, låg lönesättning och krav som är irrelevanta för att lösa arbetsuppgifterna kan vara andra, visar

Lindqvist (ibid.) i figur 4. En tredje typ av barriärer, berättar han, kan vara nedvärderande uppfattningar med ett underskattande av kompetens som resultat.

FUNKTIONSHINDER OCH TILLGÄNGLIGHET

Strukturella faktorer		Strategier	Subjektiva upplevelser	Sociala konsekvenser
Bristande tillgänglighet (byggnader, utemiljöer, transporter m.m.).	 Begränsning i rörlighet.	Protest: mot myndigheter, affärsidkare, trafikföretag m.fl. Kreativ anpassning. Acceptans, uppgivenhet.	Kränkning. Utanförskap. Beroende av: vänner, professionella hjälpare. Avvikande identitet.	Planering. Brist på valfrihet. Spontana kontakter omöjliga. Begränsningar i sociala kontakter.
Diskriminerande attityder.				

Figur 5. Fysisk tillgänglighet och sociala konsekvenser (Lindqvist, 2009)

Figur 5 ovan visar hur strukturella hinder som otillgängliga byggnader och transportmedel, men även dåligt anpassade bostäder och utemiljöer som begränsar, återspeglar attityder som innebär att personer med funktionsnedsättning inte betraktas som fullvärdiga medborgare, säger Lindqvist (2009). Diskriminerande attityder i kombination med de materiella ovan leder till en begränsning i rörlighet, både fysisk och social. Detta leder till strategier hos individen för att kunna leva ett så normalt liv som möjligt. Oavsett strategi, hävdar Lindqvist, leder detta till upplevelser och kränkningar och erfarenheter av att vara beroende av andra. Det blir ett begränsat socialt liv, och minskad valfrihet.

I vår typ av samhälle är trycket på att anpassa sig till normalitet mycket påtagligt för alla som har en funktionsnedsättning. (...) Omgivningen kategoriserar personer med funktionsnedsättning som passiva och sårbara. Detta leder till en avvikande identitet som det är svårt att motstå. (Lindqvist, 2009, s. 107)

Lindqvist anför vidare att när en identitet som funktionshindrad har förvärvat så signalerar detta att individen har en icke-normal social position. Kanske kan man se det så här:

- Funktionshinder som identitet = social position som avviker.
- Funktionshinder som identitet = social konstruktion

Samhällets stöd som grindvakter

En värderande röst om Arbetsförmedlingen

Hertzbergs avhandling från 2003 handlar om arbetsförmedlares syn på klienter med invandrabakgrund och hur ett antal förklaringsmodeller och hur ett annorlundaskap kan skapas genom ett etnifierande förhållningssätt. Hertzberg visar att arbetsförmedlarna gör normativa antaganden om vad som är rätt eller fel respektive eftersträvansvärt eller olämpligt och undersöker också hur de motiverar sina ställningstaganden. Han skriver att arbetsförmedlare är en yrkesgrupp som, i likhet med

... andra byråkrater av denna sort, har rätt att definiera andras problem, i den mån det är relevant för deras verksamhetsområde, och att föreskriva lösningar på dessa problem. Problemdefinierandet är en del av den process i vilken klienter konstrueras. Förmedlarna har också rätt att förvänta sig att klienten tar till sig deras definitioner och lösningsförslag; hotet om rapportering till akassa eller socialförvaltning innebär ju att de har inflytande över de arbetslösas utkomstmöjligheter. (Hertzberg, 2003, s. 217)

Han beskriver en maktosymmetri som kan resultera i negativa konsekvenser för klienterna.

En värderande röst om studie- och yrkesvägledningen

Sawyer (2006) skriver att skolan spelar en viktig roll i att bryta negativa sociala mönster. Studie- och yrkesvägledare kan bidra till att bryta dessa, men hon visar att så inte med nödvändighet är fallet i dag. Vägledarna fungerar, bland annat för ungdomar av annan etnicitet, som grindvakter som genom samhällets normer och rutiner 'disciplinerar' dem att placera sig i den roll som samhället fordrar. Föreliggande avhandling handlar inte om etnicitet i förhållande till studie- och yrkesval, men det finns gemensamma erfarenheter av förtryck mellan olika minoritetsgrupper (Atkinson & Hackett, 1989). Därför är det angeläget att se om även unga personer med rörelsehinder kan drabbas. Grindvakterna är inte alls medvetna om sin roll utan uppfattar sig som tillmötesgående, stödjande och vägledande.

De yrkesgrupper som urskiljts som institutionella grindvakter är föreståndare, rekryterare, arbetsförmedlare, polis, socialsekreterare och skolpersonal. I svensk forskning har man inriktat sig på ifrågavarande yrkesgruppers grindvaksroll ur ett genusperspektiv, men internationellt har man undersökt problemet även ur ett klass- och ras/etnicitetsperspektiv. Sawyer skriver att

... vägledningen blir ett moment av antingen cooling out eller pushing up i vilka yrkesvägledare begränsar eller utvidgar elevens mål genom att föreslå vad de själva anser vara förnuftiga val. (Sawyer, 2006, s. 196)

Dessa ”förnuftiga” val fortplantar missgynnande strukturer i samhället och lågpresterande elever och flickor blir oftare ”cooled down” än ”pushed up”. Studie- och yrkesvägledare kan berättiga sin eventuella cooling down-behandling av elever genom att framföra att de agerar med hänsyn till vad de finner vara elevernas intresse. De menar att de, genom att framhålla andra valmöjligheter, skonar eleverna från nederlag. Resultaten i min magisteruppsats (Söderberg Björkman, 2007) tyder på att även personer med rörelsehinder kan vara utsatta för detta grindvakteri. I den kvalitativa intervjuundersökningen ingick nio respondenter i åldrarna 19-35 år. Undersökningens resultat visade att en majoritet av respondenterna blivit utsatta för cooling down-processer av vägledarna enligt följande:

1. Att respondenten har haft en egen idé kring studie- och yrkesvalet men utsatts för brist på uppmuntran eller övertalningsförsök att välja andra utbildningar eller utbildningar med lägre krav.
2. Att respondenten i vägledningssituationen var osäker på sitt mål och har utsatts för ’lobbying’ att välja utbildningar som tycks stereotypa för gruppen till exempel data och kontor eller Individuella programmet.
3. Att respondenten har undanhållits information om skolor och utbildningar.

Vägledarna fokuserade, i stor utsträckning, inte på individernas möjligheter utan verkade vilja begränsa dem efter de val de själva tyckte var lämpliga. Aktuell forskning visar alltså det kan finnas problem med strukturer i samhället och att olika personer har olika förutsättningar att ta hjälp av samhällets hjälpare, samtidigt som den hjälp de erbjuder inte ser till individen. Individen i sin tur kan svara med en undvikande strategi.

Följande kapitel behandlar den fjärde och sista boxen i Figur 1.

Personligt förhållningssätt

Känsla av sammanhang

Antonovsky (2005) undersökte 1970 hur kvinnor med ursprung i skilda etniska grupper anpassat sig till klimakteriet och upptäckte att vissa av de kvinnor av judisk härkomst som överlevt nazisternas koncentrationsläger, trots alla umbäranden, bedömdes vara vid tillfredsställande psykisk hälsa (29 %). Det överraskade att en så stor andel faktiskt mår bra. Hur kunde det komma sig att man kunde genomgå ett sådant lidande och sedan inte få stora psykiska men? Antonovsky kom fram till att det hängde ihop med att vi har

olika motståndskraft, salutogenes (hälsans ursprung) och kallade sin teori för KASAM. Var en individ befinner sig på kontinuet hälsa-ohälsa beror på vilken känsla av sammanhang, individen har. Antonovsky definierar känsla av sammanhang som:

Känslan av sammanhang är en global hållning som uttrycker i vilken utsträckning man har en genomträngande och varaktig men dynamisk känsla av tillit till att (1) de stimuli som härrör från ens inre och yttre värld under livets gång är strukturerade, förutsägbara och begripliga, (2) de resurser som krävs för att man skall kunna möta de krav som dessa stimuli ställer på en finns tillgängliga och (3) dessa krav är utmaningar, värda investering och engagemang. (Antonovsky, 2005, s.46)

Han framhåller att man kan se livet som en förgrenad, ibland ström, ibland lugn och understundom förgiftad flod, där känslan av sammanhang kan ses som förmågan att simma i den. De individer som klarat sig anmärkningsvärt bra, trots svåra trauman hade i hög grad vad han identifierade som tre teman i sina berättelser; begriplighet, hanterbarhet och meningsfullhet. Dessa tre utgör de centrala delarna i känslan av sammanhang.

Begriplighet syftar på i vilken utsträckning individen upplever stimuli som gripbara. Känns informationen fattbar eller kaotisk och slumpmässig? En person med hög känsla av begriplighet upplever att, även om händelser kan vara oönskade, så går de att förklara och uthärda. Antonovsky (ibid.) framhåller att en stark känsla av sammanhang präglas av "... en hög sannolikhet för att saker och ting kommer att utvecklas så bra som man rimligen kan förvänta sig" (ibid., s. 17). En person som däremot ser sig som "olycksfågeln", det vill säga som varit med om olyckliga erfarenheter och som räknade med att livet skulle fortsätta erbjuda sådana ger lättare tappt och har låg känsla av sammanhang.

Hanterbarhet definierar Antonovsky som "... den grad till vilken man upplever att de står resurser till ens förfogande, med hjälp av vilka man kan möta de krav som ställs av de stimuli som man bombarderas av" (ibid., s. 45). Dessa resurser kan utgöras av make/maka, vänner, en läkare, Gud osv. Det är personer som man litar på ska finnas för en när det blåser kallt. Om man har en känsla av att man kommer att klara sig även om olyckan är framme har man stark känsla av sammanhang, men om man upplever sig som offer för omständigheterna har man en svag.

Komponenten Meningsfullhet fann Antonovsky (ibid.) mest hos individer med områden i livet som var betydelsefulla för dem. Dessa områden var värda att investera känslomässigt i och utmaningar inom dem avskräckte ej. De med låg känsla av sammanhang kunde ibland visserligen identifiera om-

råden som var viktiga för dem, men att dessa "... lade betungande bördor och ovälkomna krav på dem" (Antonovsky, 2005, s. 46). Meningsfullhetskomponenten syftar på i vilken utsträckning livet har en känslomässig innebörd, att de problem man ställs inför är värda att lägga energi på istället för att se dem som bördor man helst velat slippa. Det innebär inte att till exempel dödsfall eller allvarliga operationer är situationer som tas emot med glädje, men man försöker "... söka en mening i den och göra sitt bästa för att med värdigheten i behåll komma igenom den" (Antonovsky, 2005, s. 46). Han kallar meningsfullhet för en motivationskomponent. Det är den komponenten som säger individen att det värt att försöka hantera det jobbiga istället för att undvika det. En person med hög känsla av sammanhang kan till exempel bestämma sig för att försöka göra om en misslyckad tentamen, medan den med låg väljer att låta bli.

Personer med hög känsla av sammanhang har lättare att se problem som utmaningar, samt välja rätt tillvägagångssätt, för den aktuella situationen för att lösa problemet. Antonovskys (ibid.) salutogena modell håller före att en individ, i vissa fall, till och med kan stärkas och vidareutvecklas av de svåra perioder som livet bär med sig. Generella motståndresurser, GMR, kallar Antonovsky fenomen som ger livserfarenheter som bygger upp en persons känsla av sammanhang. Dessa är biologiska, materiella och psykosociala faktorer som ger motståndskraft att klara av negativa händelser och stressorer, till exempel socialt stöd, kunskap och en stark självkänsla.

En person med stark känsla av sammanhang känner hopp och en med svag känner hopplöshet. Det betyder inte, understryker han, att stark känsla av sammanhang är en magisk lösning på livets alla svårigheter. Olyckor, till exempel konkurs eller skilsmässa, är lika smärtsamt, oavsett om man har hög eller låg känsla av sammanhang, men en person med stark känsla av sammanhang försöker hantera dem så bra som möjligt och anstränger sig att göra livet uthärdligt istället för att gå in i hopplöshet och passivitet (Antonovsky, 2005). Problem som är olösliga möter vi alla, i olika utsträckning i livet, men de med stark känsla av sammanhang kommer att kunna hantera sina problem på ett mer framgångsrikt sätt, än de med svag.

En individ kan ha olika högt resultat på de tre komponenterna, till exempel kan man ha erfarenheter som gör att man hamnar högt på komponenterna begriplighet och hanterbarhet, men lågt på meningsfullhet. Alla tre komponenterna är nödvändiga, men de är mer eller mindre centrala beroende på individuella förutsättningar och livssituation. Motivationskomponenten meningsfullhet uppger Antonovsky förefaller vara den väsentligaste för problemhantering. Därefter kommer, fastslår han, begripligheten, men alla tre komponenterna är viktiga för framgångsrik problemhantering. Stressorer är "... krav som det inte finns några omedelbart tillgängliga eller automatiska

adaptiva responser på” (ibid., s. 57). Han definierar dem även som någonting som för in ”entropi” i livet, de anstränger eller överstiger systemets resurser. Antonovsky skriver att erfarenheter utan entydighet, under- eller överbelastning och maktlöshet skapar en utsatthet. Dessa utsetts alla människor för genom livet. Deras konsekvens är att ett spänningstillstånd uppstår som kan vara olika betungande för skilda människor. Hur betungande beror alltså, enligt Antonovsky, på individens känsla av sammanhang. Avsaknaden av vissa GMR kan utgöra en stressor likväl. Antonovsky betonar att känsla av sammanhang inte är detsamma som en speciell copingstil. Vad individer med stark känsla av sammanhang gör är snarare att välja just den copingstrategi som synes vara mest avpassad för att hantera den stressor som han eller hon ställs inför.

Precis som det finns motståndresurser, fastslår Antonovsky att det finns motståndsbrister (GMB). GMB ger erfarenheter som skadar ens känsla av sammanhang. Han menar att vi kan tala om

... överordnade psykosociala generella motståndresurser-motståndsbrister (GMR-MB) som ett samlat begrepp. Individen kan i samtliga avseenden – välbefinnande, jagstyrka, kulturell stabilitet osv – placeras på ett kontinuum. (Antonovsky, 2005, s. 57)

Ju högre man befinner sig i kontinuet desto större är chansen att man gör erfarenheter som bidrar till en stark känsla av sammanhang. Dessutom är det så, konstaterar han, att ju lägre man befinner sig i kontinuet desto större är risken att man gör erfarenheter som bidrar till en svag känsla av sammanhang. Det kan bli en ond cirkel. Antonovsky identifierar tre typer av stressorer:

1. Kroniska stressorer - En livssituation, ett tillstånd eller en egenskap som kroniskt dränerar livskvaliteten.
2. Viktiga livshändelser - Avgränsade händelser, till exempel skilsmässa, dödsfall, uppsägning etc. Att drabbas kan vara mycket betungande, men hur betungande beror på individens känsla av sammanhang.
3. Dagsakuta förtretelser – avgränsade händelser som kan vara jobbiga, men som inte är livsförändrande. Det kan röra sig om förolämpningar, smärre olyckor, att misslyckas på ett prov osv.

Antonovsky (ibid.) skriver att de sistnämnda knappast påverkar känslan av sammanhang. Om de uppstår i så frekvent grad att de inverkar på livssituationen i någon högre grad, förmodar han att de snarast härrör från en kronisk resurs eller stressor. Det är därför det är de första två typerna han vill an-

vända i kontinuet GMR-GMB, och då främst kroniska stressorer. Antonovsky konstruerade ett test som skulle avgöra var i kontinuet GMR-GMB en individ befinner sig. Det blev ett formulär om 29 frågor som kallas Salutogenestest. GMR-GMB ger, säger han:

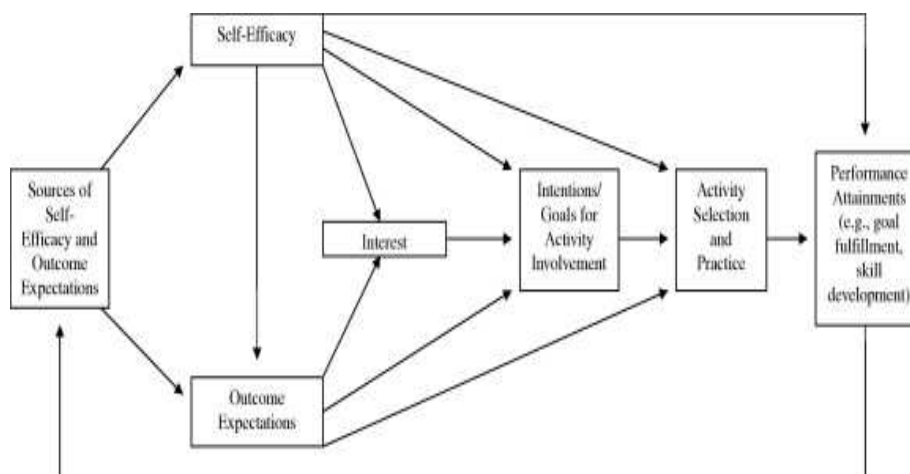
... en teoretisk grund för konstruktionen av ett mätinstrument som via KASAM skapar en förbindelse mellan å ena sidan resurser och stressorer – vad jag önskar att jag kunde finna ett enda ord! – och å andra sidan hälsoeffekterna. (Antonovsky, 2005, s. 60)

En individs känsla av sammanhang utvecklas genom föräldrarnas samspel med barnet. Hur en förälder förhåller sig till sitt barn påverkar utvecklingen på många sätt, och inte minst känslan av sammanhang (Antonovsky, 2005). Denna utvecklas under barndomen och tonåren, för att sedan bli stabil i 30-årsåldern. Antonovsky menar att man då har funnit sin identitet, sin roll och sin plats i tillvaron och att känslan av sammanhang sedan är stabil under resten av livet. Här skiljer sig dock hög och låg känsla av sammanhang åt. Medan nivån håller sig stabil för dem med hög känsla av sammanhang sjunker den troligtvis konstant under livets gång för dem med låg. Han håller före att personer med låg känsla av sammanhang har en benägenhet att hamna i situationer som är tärande, medan de med hög känsla av sammanhang hamnar i kontexter som är bekräftande. Tillfälliga förändringar kan dock ske, men de är just tillfälliga uppger han. En bestående ökning av känslan av sammanhang kan åstadkommas om de upplevelser som byggt upp denna omtolkas och revideras (ibid.). För detta behöver man dock rimligtvis professionell hjälp.

Tron på sig själv

Tron på den egna förmågan påverkar människors agerande och bedömningar av sina möjligheter. Upplevd självförmåga definieras av Bandura (1997) som den tro en person har på sin egen kapacitet att genomföra vissa uppgifter. Enligt honom är en persons upplevda självförmåga batteriet som driver henne/honom till agerande. Om individen inte tror på sin förmåga att genomföra en uppgift företar hon/han sig inte uppgiften överhuvudtaget. Bandura skriver att det finns fyra komponenter som påverkar vår upplevda självförmåga: *Tidigare erfarenheter i livet* (primärt barndomsupplevelser), *ställföreträdande erfarenheter* (hur förebilder agerar), *överbevisning* (huruvida signifikanta personer tror på vår förmåga) samt *individens fysiologiska status* (åsyftar så väl den fysiska som den psykiska hälsan). En persons upplevda självförmåga är inte statisk, utan påverkbar (ibid.). Bra stöd kan alltså vara avgörande.

Antonovsky (2005) skriver att Banduras teori om upplevd självförmåga påminner om KASAMs tre centrala beståndsdelar. *Meningsfullhet* passar samman med syftet med ett visst beteende och dess värde för personen. *Begriplighet* stämmer överens med tron att handlandet kommer att leda fram till målet. *Hanterbarhet* kan sättas i förbindelse till tron på huruvida man kommer att lyckas utföra beteendet (ibid.). Tron på att man kommer att klara av uppgiften och nå fram till målet gör att de stressorer man kan möta på vägen inte känns som ett avgörande hinder (Antonovsky, 2005).

Figur 6. Modell över hur upplevd självförmåga styr och påverkar hur karriärintressen utvecklas över tid. (Lent et al., 2002)

Teorin Social Cognitive Career Theory (SCCT) håller före att karriärrelaterad upplevd självförmåga börjar utvecklas redan i grundskolan. Figur 6 visar hur den upplevda självförmågan påverkar och påverkas av intressen, förväntningar på utfall, måluppfyllnad etc. När man upptäcker vad man klarar av får man ökat självförtroende och börjar utveckla karriärrelaterade intressen utifrån sina färdigheter. En studie av Betz och Hackett (1981) visade också att en individs upplevda självförmåga påverkar utbildnings- och karriärvalet. Nylén (2004) konstaterade att barn och ungdomar med rörelsehinder har en menligare självbild och skattar sin förmåga som lägre än vad jämnåriga i totalpopulationen gör. Hon skriver att "... de upplever att de har färre talanger och är mindre begåvade än andra barn" (ibid., s. 129). El Hesen (2002) har i en undersökning kommit fram till att personer med rörelsehinder som upplever sin funktionsnedsättning som avsevärd har lägre upplevd självförmåga än de som uppfattar funktionsnedsättningen som mild. Mycket tyder alltså på att barn och ungdomar med rörelsehinder har lägre

upplevd självförmåga än andra och att det således kan påverka deras studie- och yrkesval.

Lent et al. (2002), hävdar att många individer tidigt stänger dörrar för möjliga karriärvägar helt i onödan. Anledningen till detta kan vara att omgivningen begränsat möjligheterna till att göra sådana aktiviteter som bygger upp tron på den egna förmågan eller för att individen själv har för låga förväntningar på sig. Det gäller för professionella att hjälpa individen se att fler vägar än vad som tycks realistiska faktiskt kan vara möjliga. Det kan man göra bland annat genom olika övningar i 'empowerment' (Lent et al., 2002).

Inlärld hjälplöshet går att se som motsatsen till empowerment. Seligman (1975) konstaterar att en del människor redan från början lär sig att se sig som chanslösa. Oavsett insats så blir resultatet inte det önskade, och om man upplever att man är oförmögen att göra något åt sin situation så ger man upp (Seligman, *ibid.*). Detta kan påverka alla livets områden, bl.a. ambition och studieresultat. Inlärld hjälplöshet riskeras om misslyckanden upplevs som yttre oberäkneliga omständigheter eller som ett resultat av egen oförmåga som det inte går att göra något åt. De lär sig att de saknar kontroll över sin livssituation. Det är *känslan av bristande kontroll* som är den grundläggande beståndsdel i Seligmans teori. Han konstaterar också att otillräcklig kontroll över gynnsamma förhållanden kan leda till föreställningar om hjälplöshet. Personen erfar att den egna föresatsen inte har relevans för det som händer.

Seligman (*ibid.*) skriver att en okontrollerbarhet av individens situation, alltså att individen inte kan påverka det som sker, föder en förväntan om att även framtida händelser är okontrollerbara. Det leder ofta till passivitet och bristande initiativförmåga och omgivningens och de egna uppfattningarna om förmågan blir en självuppfyllande profetia. Det utfaller i en ond cirkel av förmodanden av misslyckanden och bekräftelse av dessa när de negativa förväntningarna uppfylls. Den inlärda hjälplösheten får störst konsekvenser om den lärs in tidigt i barndomen och kan då innebära att det blir ett grundläggande personlighetsdrag hos individen (*ibid.*). Seligman hävdar att skolan måste lära ut möjligheter att bemästra svårigheter för att hjälpa eleverna för att förhindra, och bota, inlärld hjälplöshet. "Alltför mycket framgång gör barnet hjälplöst när det konfronteras med sitt första misslyckande" (Seligman, 1975, s. 172).

Corrigan (2008) konstaterar i sin avhandling att högskolestuderande med funktionsnedsättningar som upplevt ett flertal barriärer i studie- och yrkesvalet har lägre tro på sin förmåga än de som inte mött så många sådana. Lent et al. (2002) hävdar att vägledning inte bara ska hjälpa klienten att vidga perspektiven, utan även hjälpa individen att identifiera möjliga hinder och sedan utforma strategier för att möta de troliga stötestenar som kommer att dyka

upp på vägen mot målet. Till exempel kan individen behöva hjälp med att försvara sina val mot föräldrar och jämnåriga. Corrigan (2008) berättar att hennes respondenter upplevde att anhörigas attityder mot deras karriärval var den största barriären att komma över. Även lärare och vänner kan utgöra sådana barriärer, hävdar hon. Att bara acceptera klientens val, som kan bygga på en låg tilltro till förmågan hos individen själv eller hos omgivningen är alltså fel. Som vägledare måste man vidga perspektiv och hjälpa klienten konstruera en plan för liknande eventualiteter.

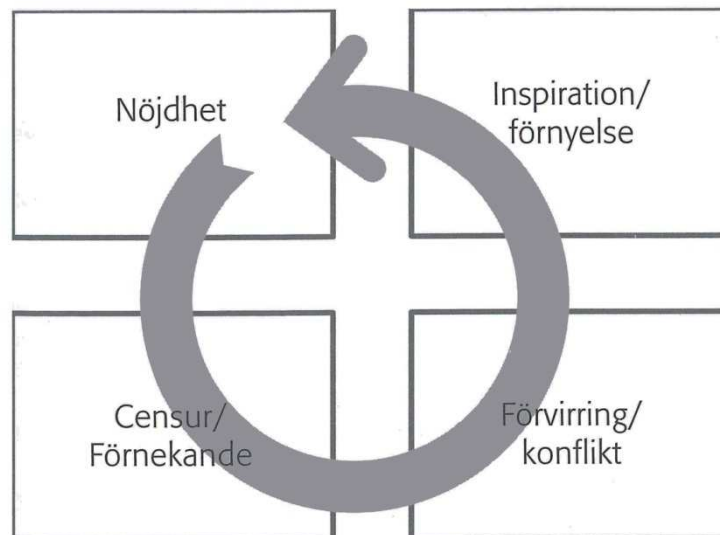
Möjligheternas karta

Gottfredson (1996) som arbetat fram teorin Theory of Circumscription, Compromise and Self-Creation, fastslår att individens utveckling av karriärvalet styrs av behovet att leva upp till sin självbild. I denna ingår olika beståndsdelar såsom könstillhörighet, social status, värderingar och egen förmåga. Det centrala i teorin är individens självbild, alltså den bild personen har av sig själv som offentlig och privat person. Individen jämför sin självbild med tänkbara utbildningar eller yrken och placerar sedan in yrken på en omedveten karta. Skilda yrken får där olika status och förutfattade meningar om personer som uppbar yrket spelar också in. Människor kategoriserar yrken och yrkesområden utifrån föreställningar om kön, klass och etnicitet och utgår ofta från stereotyper. Kartan över möjliga eller omöjliga yrken kopplar därefter individen till var han eller hon uppfattar sig passa in i samhället. I begränsningsprocessen väljer individen bort alternativ som inte stämmer överens med det sociala rum som hon/han befinner sig i.

De val som individen ser som möjliga begränsas om kartan över valmöjligheter är kringskuren genom att man inte känner till alla möjligheter. Har man under uppväxten till exempel aldrig sett en programledare med rörelsehinder kan alltså detta alternativ suddas ut från den nämnda kartan utan att individen själv är medveten om det, och det på ett tidigt stadium. Man avgränsar sig i första hand efter kön, i andra hand efter social ställning och sist efter personlighet och intresse. Med detta menar hon att individen hellre väljer ett arbete med låg status än att gå emot sin självbild och sin könstillhörighet. I valprocessen ingår kompromisser där individen ibland överger åtråvärda val och anpassar sig till hur hon/han upplever att verkligheten ser ut. Enligt Gottfredson (ibid.) är vägledarens roll viktig då de sökande behöver få en ökad insikt om möjligheter och problem för att kunna se val som de eventuellt har kompromissat bort i begränsningsprocessen. Här är det intressant att fundera över om även rörelsehinder utgör en sådan kringskärande faktor och vad en eventuell brist på förebilder med rörelsehinder kan föra med sig för begränsningar.

Förändringsförlopp i medgång och motgång

”Förändringens fyra rum” är en psykologisk teori som konstruerats av Janssen (1996). Det är en teori om konflikt, förändring och problemlösning. Det är en teori om personlig förändring, men även om förändring i organisationer och i system. Janssens inspiration vid skapandet av teorin var att åstadkomma en teori som byggde på gemensam kunskap och som kunde användas som verktyg för gemensamt tänkande i t.ex. en organisation. Janssen (1996) konstaterar att den även är ett utmärkt ”tankeverktyg för privat bruk” (ibid., s. 7).

Figur 7. Förändringsförloppet (Janssen, 1996), modifierad av Amundsdotter (2010)

Teorin bygger på att vi har fyra livsrum. Dessa livsrum befinner varje människa olika mycket i och rör sig på skilda sätt i dem. Nöjdheten kan gå förlostad och därmed förflyttar sig individen till Förnekelsens rum, vilket präglas av försvar för det som varit, vi vill inte erkänna att vi inte är nöjda längre. Ett exempel på censur kan vara att inte vilja erkänna för sig själv att man gjort fel karriärval eller att man blir förbigången i karriären på grund av kön, klass, etnicitet, sexuell läggning, funktionsnedsättning med mera. Sedan uppkommer en period av Förvirring och konflikt som kännetecknas av tvivel, rådvillhet och missanpassning. Här befinner vi oss i kris, vilken kan vara djup och långvarig eller kort och flyktig. En ogynnsam utveckling kan leda till att vi faller tillbaka in i förnekelse. En vändpunkt kan leda till Inspiration och förnyelse, där nya idéer och ny energi genereras. Dock blir inte mycket

gjort här utan för att komma vidare till Nöjdhet behöver man välja vad man ska ta fasta på. Den nya nöjdheten kan vara ”rikare, effektivare, roligare än den gamla” (Janssen, 1996, s. 32).

Det är alltså en process med olika tidsåtgång, för olika individer och vid skilda tidpunkter. Processen kan påverkas av faktorer utanför oss själva, till exempel strukturer, och våra tidigare erfarenheter. Janssen konstaterar att det finns ett kritiskt steg som behövs för att komma vidare för vart och ett av rummen.

I censuren är det att se verkligheten i ansiktet, i förvirringen är det nollställningen och i Inspiration/Förnyelse är det vad jag kallar den ”kreativa kompromissen”. Inspirerad har man kanske tio goda idéer eller ser tio spännande möjligheter. Men de är ”fåglar i skogen”. Ibland verkar det som om man är tvungen att dra någon konsekvens av en aha-upplevelse, ta ett första steg, inom låt oss säga tre veckor, annars går den förlorad. Det handlar om att prioritera en möjlighet som verkar realistisk och som jag kan göra något av nu – ”fågeln i handen”. /.../...i Nöjdheten, finns en kritisk uppgift, fastän den kan tyckas lätt nog, inte som en uppgift alls. Det är att säga dig själv som Gud gjorde, när han var färdig med skapelsen: ”Detta är gott.” Att nöjdförklara sig. Att vila. Att ha roligt. (Janssen, 1996, s. 35)

För den här avhandlingen är ”fyrarummaren” angelägen eftersom en individ inte står still i sitt mående, i sin drivkraft eller i sin upplevelse av möjligheter. Ibland är vi hoppfulla, ibland känns det motigt. Vi är ständigt stadda i förändring. Fyrarummaren kan tydliggöra den process som en individ kan vara inne i när det gäller bland annat studie- och yrkesval och jobbetande. Vår vandring i fyrarummaren kan påverkas av en mängd hämmande och främjande faktorer och därmed är teorin belysande för området. Teorin kan förklara processer av anpassning av karriärplaner efter motstånd, men också om förnyad inspiration och nya karriärmål.

Strukturering och referensramar

Perspektivet för avhandlingen är *fokus på individens inre processer i samverkan med kontexten*, men det hade inte behövt bli så. När jag gick in i avhandlingsarbetet hade jag initialt ett intresse av att studera 'makt' i förhållande till karriärvalsprocessen. Maktordning och maktordningens relationer (som är t.ex. Foucaults utgångspunkt) var därmed en naturlig startpunkt, ett perspektiv som inledningsvis styrde tankarna. Foucaults (2003) teori om governmentality och även om diskurser, hade om jag valt att studera makt, varit ett möjligt perspektiv. Såväl diskurser som maktordning utgjorde därmed tidiga inledande perspektiv för avhandlingsarbetet. I avhandlingen beskrivs bl.a. hur synen på rörelsehindrade gav en maktordning och styrning av individernas liv (se t.ex. de tre berättelserna om flickor som växte upp i olika generationer²⁸). Under denna tid fann jag Genusmodellen (figur 1) och såg hur makt och diskurser kan tolkas in i denna, men såg efter insamlandet av empirin att det var upplevelserna som stod i fokus hos respondenterna. Då jag inte ville använda mig av deduktion, och dessutom hade som ambition att försöka ge en helhetsbild av studie- och yrkesvalen, valde jag att låta empirin styra valet av teorier. Därav den spridda flora av teorier som jag använder.

Intresset för makt kom alltså att tonas ned under arbetets gång till förmån för det jag beskriver som 'handlingsutrymme', och fokus sattes på individens upplevelser och känslor istället för på makten som sådan. Handlingsutrymmet kan begränsas av makt, men individen kan kämpa emot och skapa ett utrymme som inte förväntas av henne. Det utrymmet synliggörs då omgivningen förvånas av karriärvalen, se t.ex. vilka reaktioner respondenterna Disa och Marlene får på sina yrkesval. Att det utrymmet inte är självklart visar sig också då åtgärder sätts in för att förhindra att individen tar sig det utrymmet, till exempel då arbetsförmedlingen säger nej. Det är *upplevelser* av karriärvalssituationen som är mitt perspektiv, inte makten i sig.

Övergången till individperspektiv och att granska utsagor om upplevelser av 'makt' kom istället att sätta fokus på hantering av upplevelser, hur och om de styr individens handlande. Vad som verkar hämmande respektive främjande, vad som provocerar till motstånd och vad som lamslår – sett endast ur individens perspektiv. Jag beskriver dock i kapitlet Bakgrund såväl som i

²⁸ Se huvudkapitel Bakgrund, underkapitel Barn med rörelsehinder i skolan

kapitlet Forskning som berör handlingsutrymmet maktordningsfaktorer, t.ex. diskurser för att kunna sätta in upplevelserna i en yttre ram och som kan förklara upplevelserna. (Figur 1 övergår därmed från att vara en sortering i 'stort' till att fokusera individens *upplevelser*).

Ett tag in i avhandlingen började jag influeras av ett konstruktivistiskt tanke-sätt och på grund av konstruktivistisk vägledning (se nedan). Det konstruktivistiska tänkesättet går tillbaka till den italienske historiefilosofen Giambattista Vico och hans arbete *Principi di una scienza nuova* som skrevs 1725. Han argumenterade för att 'vetande' är det samma som 'skapande' (Peavy, 1998). Senare på 1700-talet gav Immanuel Kant ut *Kritik der reinen Vernunft*, där han argumenterade för att det mänskliga förståndet är aktivt och "... tar in, formar och omvandlar sinnesintryck och förvandlar sinnesupplevelsernas kaos till en ordnad, strukturerad verklighet" (Peavy, 1998, s. 34). En sådan meningsskapande process riktas in genom den specifika tid och kultur som vi lever i. 1911 gav Hans Vaihinger ut *Philosophie des Als Ob* där han behandlar vad han kallar för 'som om'-filosofin. Han hävdade att medvetandet formar och formas av det den tar emot så att det går att orientera sig i det sammanhang vi lever i (Peavy, 1998). Blumer (1971) presenterade en teori där sociala problem ses som en kollektiv handling. Blumer, som kom ur den symboliskt interaktionistiska skolan, hävdade att sociala problem ingalunda kan bedömas som reella, de är snarare kulturellt och historiskt kontextbundna. Det är således definitionen av ett problem som avgör dess art, inte dess objektiva natur. Genom denna teori bidrog han till den skola som kallas social konstruktivism. Peavy (1998) konstaterar att konstruktivismen allmänt betraktas som

... en familj av löst associerade teorier och synsätt som omfamnar en hel rad discipliner, från filosofi, psykologi, sociologi och litteraturkritik till naturvetenskap och numera även vägledning, psykoterapi, pedagogik samt vissa mer praktiska forskningsinriktningar. (Ibid., s. 35)

Vid *konstruktivistisk vägledning* tas allt i en människas tillvaro med i beräkningen för vad som kan påverka i karriärvalen. En tes som är fundamental i det konstruktivistiska vägledningsspektivet är hypotesen om den sociala konstruktionen. Grundsatserna här är följande:

- Hypotesen om det unika hos individen
- Hypotesen om en mångfald verkligheter
- Hypotesen om kontexten eller det kulturella beroendet
- Hypotesen att vi konstruerar våra personliga och sociala verkligheter (Peavy, 1998, s. 63)

Peavy (ibid.) konstaterar att man vid konstruktivistisk vägledning ser att

[...] människan lever i en social värld som "konstrueras" genom interaktion, kommunikation och ömsesidiga förhållningssätt mellan människor. (Ibid., s. 38)

Den omgivande världen, kontexten, tillsammans med allt som individen bär med sig av egenskaper, värderingar och intressen utgör dennas *levnadsrum* och det påverkar individens handlingsutrymme vid karriärvalen. Peavy har adopterat begreppet levnadsrum från Kurt Lewin (ibid.). Levnadsrummet är varje människas psykiska och sociala mentala rum. Genom det tolkar vi världen, oss själva och vårt förhållande till andra. Levnadsrummet är en kulturell kompass som visar oss hur vi ska agera. Den konstrueras med hjälp av våra livserfarenheter. Jag utgår från ett konstruktivistiskt vägledningsspektiv då jag menar att våra förutsättningar påverkas av de omständigheter vi lever under. Vårt handlingsutrymme kan potentiellt både hämmas och främjas av kontexten. Den forskning och de teorier som jag presenterat visar på sådan påverkan och hur möjligheterna för handlingsutrymmet kan kring-skäras eller utökas.

Tidigare kapitel visar teorier och forskning som belyser förutsättningar för handlingsutrymmet för personer med rörelsehinder i karriärvalsprocessen. Figur 1²⁹ utgör en grund. Den visar vilka delar som kan utgöra gränser för vårt handlingsutrymme. Dessa delar är interaktion, segregeringsmönster, personligt förhållningssätt samt symboler, föreställningar och diskurser. De som blev mina särskilda glasögon i jakten på tydliggörandet av handlingsutrymmet var *Goffman (2001) teorier om stigma och stigmatiserade roller*, *Wolfensbergers (1989, 1998) teori om lågt värderade roller*, *Antonovskys (2005) teori om känslan av sammanhang*, *Banduras (1997) teori om upplevd självförmåga*, *Seligmans (1975) teori om inlärld hjälplöshet* samt *Janssens (1996) teori om "förändringens fyra rum"*. Att de här blev mina särskilda glasögon beror på att de alla visar på faktorer som kan hämma en människa, men att de även visar vad som kan främja. De visar alltså både på faktorer som kan minska handlingsutrymmet och faktorer som kan öka det. Teorierna visar också på tidsperspektiv och hur tiden påverkar. En person som utsatts för hämningsfaktorer under lång tid kan ha ett sämre utgångsläge och därmed ett snävare handlingsutrymme.

Teorierna pekar på omständigheter som kan minska handlingsutrymmet, men även på möjligheter att öka det. Tidsperspektivet och hur tiden påverkar finns också med som en viktig faktor i processen.

²⁹ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme.

De fyra faktorerna tillsammans utgör alltså möjlighetspotential för handlingsutrymmet och i kapitlet Avslutande diskussion presenteras resultaten i förhållande till Genusmodellen (figur 1) för att tydliggöra hur handlingsutrymmet ser ut i förhållande till rörelsehinder (figur 10). Jag hämtar insikter om mänskliga upplevelser och mänsklig samverkan och vad de har för konsekvenser för den sociala situationen. Jag knyter an till de teorier som jag skrivit ovan och kopplar dem samman när jag söker tillämpa dem med hjälp av figur 1. Det är dock inte så att jag delar synsätt med Banduras behaviorism eller Wolfensbergers delvis medicinska modell osv. De insikter som de har om erfarenheter av mellanmänniskt beteende och vad det får för konsekvenser i form av stigmatisering och underordning är det som är av vikt i sammanhanget. De teoretiska utgångspunkterna kan krocka med varandra, behaviorism och den Positive Psychology som Seligman tillhör delar till exempel inte grundsinn, men det betyder inte att de är utan insikt och är fruktbara för att belysa området empiriskt. Var och en av teorierna ger sin pusselbit i avhandlingens försök att se en helhetsbild kring handlingsutrymme vid karriärval för unga människor med rörelsehinder. Jag har alltså inte styrt mitt arbete vetenskapsteoretiskt. Det som styrt har varit det emancipatoriska kunskapsintresset.

Metodologisk grund

Jag har, så långt det varit möjligt använt mig av biografisk metod vid intervjuerna. Biografisk metod är ett tvärvetenskapligt fält som kan användas på många skilda sätt. En livsberättelse är den berättelse som en individ berättar om delar av eller hela sitt liv. Jag har studerat livsberättelser utifrån ett specifikt tema, i mitt fall studie- och yrkesval och kopplar berättelserna till en vidare social kontext. Berättelserna tillsammans med kontexten kallas livshistorier och dessa visar maktstrukturer och sociala miljöer (Goodson, 1996). Även Chamberlayne et al. (2002) påvisar att ett biografiskt angreppssätt är lämpligt för att åskådliggöra strukturer som har exklusion och ojämlikhet som konsekvens. Biografisk forskning som metod har sitt ursprung i den symboliska interaktionismen, inom sociologin kallad Chicagoskolan. Chicagoskolan hade som ambition att komma åt samhällsrelaterade strukturer genom att samla kunskap om individers liv genom att låta dem berätta, men också via, till exempel observationer och dokument. Skolan grundades av W I Thomas och Florian Znaniecki i deras arbete *The Polish Peasant in Europe and America* (1918-1920). Livshistoria som metod beskrivs av Bron-Wojciechowska (1992) som en samhällsvetenskaplig och humanistisk ansats vilken kännetecknas av helhet och förståelse. Man undersöker olika teman i berättelserna och respondenternas egna tolkningar av sig själva står i centrum. En bidragande anledning till mitt val är att biografisk metod tar vara på de egna upplevelsernas roll i individens liv.

The present popularity of biographical methods in social research – the biographical or subjectivist turn – denotes (...) a reaction against forms of social enquiry that tended to deny subjectivity in research and to neglect the role of human agency in social life. (Merril & West 2009, s. 17)

Goodson och Numan (2003) menar att man genom att använda en livshistorieansats kan utveckla förståelse av och insikt i hur ett fenomen är socialt och samhälleligt konstruerat. Därigenom kan man avslöja brister i eller problematisera fenomenet, skriver de. Jag har valt att göra en tematisk livshistorieundersökning, det vill säga att jag har haft ett speciellt fokus som jag följt upp: Hämmande och främjande faktorer i studie- och yrkesvalsprocessen.

Goodson (1996, s. 125) skriver om W I Thomas som uttryckte sig så här: "När en människa uppfattar något som verkligt, så får detta något också verkliga konsekvenser." Just här finns pudelns kärna för mig: Strukturen utgör barriärer, men subjektet agerar och försöker överkomma dessa. Subjektet är således levande och agerande, men det finns hämmande krafter som försöker styra och sätta gränser. Oavsett om det som individen upplevt som ett hämmande agerande av omgivningen varit avsett så eller kanske till och med missförstått av individen så kommer upplevelsen att påverka denna. Det är alltså individens upplevelse av att utsättas för negativ särbehandling som styr framtida förfarande. Goodson (ibid.) betonar att det är viktigt att se att jaget är stadd i ständig förändring, vi är inte ..."en stabil och fixerad enhet" (ibid., s. 126). Även vår syn på oss själva ändras över tid och därmed även vår berättelse. Thomasteoremet är grundläggande i den symboliska interaktionismen och är viktig även i konstruktivistisk sociologi.

Jag har valt att studera livshistorier i ljuset av studie- och yrkesval. Det är en aspekt av livet. Jag hade kunnat titta på sjukdomsförlopp, hälsoaspekter, hjälpmedelstilldelning och så vidare hos gruppen, men mitt kunskapsintresse är studie- och yrkesval hos unga personer med rörelsehinder. Faktorer av mer generell karaktär som påverkar den här aspekten kan vara:

- fritidsintressen
- familj, vänner
- ekonomiska resurser, materiell välfärd
- social ställning osv.

Upplevelserna är dock personknutna och upplevelserna är det som blir till de erfarenheter som är med och avgör valet. Faktorerna ovan utgör grunder för individens biografi. Jag försöker lyfta ut studie- och yrkesvalet så mycket som möjligt, men det utgör en del av en helhet som är svår att ta isär. Olika

delar av livet har verkan på varandra (Peavy, 1998). Därför är även dessa aspekter intressanta när jag studerar människors studie- och yrkesval.

Jag har sökt faktorer som verkat hämmande och främjande för respondenterna i studie- och yrkesvalet. Jag kallar dessa för hämmande respektive främjande faktorer. Berättelsernas sociala kontext (Goodson, 1996), alltså var och när, är Sverige, både i nutid och dåtid (tillbakablickande i respondenternas liv). Under intervjuerna har jag i stor utsträckning använt mig av Peter Alheits intervjuregler vilka sammanfattats så som följer av Merril och West (2009):

1. Förbered intervjun ordentligt. Intervjuer där människors ska berätta sin historia bör inte ses som TV-intervjuer... Som lyssnare ska du förbereda dig lika mycket som den som berättar...
2. Intervjua bara människor som verkligen intresserar dig i egenskap av dem själva eller deras problem. Ifall man intervjuar personer man inte tycker om så kan intresset för problemområdet vara förutsättningen för en framgångsrik intervju. Intresse som inte är genuint är farligt.
3. Var tydlig med intervjuens syfte: Det är respondenterna som är experterna, inte du. De har rätt att veta vad som händer.
4. Berätta lite om dig själv också. ... Du är lyssnaren, men berätta om dig själv innan intervjun ... vem du är och vad du gör.
5. Du behöver tid.
6. Var noga med att instruktionerna för intervjun ratificeras i början av intervjun ... om han eller hon är osäker ("Var ska jag börja?"), ge en instruktion: "Du kan väl börja med din barndom".
7. Håll dig i bakgrunden så mycket som möjligt ... om du besväras av en lång paus kan du känna efter om respondenten försöker tänka efter eller om du ska gå in.
8. Undvik frågor som varför och hur kommer det sig?: fråga istället "hur gick det till?" eller "vad hände sedan"?
9. Spara konkreta frågor till uppföljningsfasen.
10. Var inte rädd att göra misstag: ta reglerna på allvar men var inte pedantisk... Lär dig av dina misstag och skriv ner ytterligare regler (Merril & West, 2009, s. 121, min övers.)

Temat (respondentens studie- och yrkesvalsprocess) för intervjuerna var givet inför dessa, respondenterna fick veta det när de rekryterades, men jag berättade det igen i början av varje intervju. Då fick de även veta att jag så långt som möjligt hoppades på att deras egen berättelse skulle leva sitt eget liv, och att jag helst inte ville ställa så många frågor, för att inte styra. Om respondenterna undrade var de skulle börja kunde jag säga, börja med din skoltid. För en del respondenter fungerade det här relativt bra. De berättade på och jag tyckte att jag bara behövde nicka och humma för att visa att jag

var med på banan. För andra var det svårare. De började berätta, men kom av sig och behövde hjälp att komma vidare. I de fallen fick jag ställa fler frågor, men jag försökte hålla dem öppna. Vid de tillfällena hade jag hjälp av en lista med frågor (bilaga 6), som jag även hade som stöd för minnet vid det som Alheit kallar "follow-up phase".

När jag i efterhand läser igenom transkriberingarna så kan jag se att jag då och då inte lyckades hålla mig utan ändå kom med frågor mitt i respondenternas berättelser och då inte bara när respondenten tystnat och behövde hjälp att komma vidare. Jag tror att det till viss del var ett sätt för mig att konfirmera för respondenten att jag var med på banan och tyckte att det han eller hon berättade var intressant. Jag blev nog helt enkelt för engagerad. Många frågor, som berättelserna inte givit svar på, lyckades jag dock spara och kunde ställa i slutet av intervjun ("follow-up phase"). Ett exempel på en sådan fråga kan vara: "Det här vi pratade om, att du hade fått din självkänsla knäckt lite grann, tror du det påverkade dina studie- och yrkesval på något sätt?"

Uppläggning av forskningsarbetet

När jag inledde forskningsarbetet hade jag som ambition att utgå från empirin samt låta den vara i förgrunden. I en forskningsprocess hamnar man dock förr eller senare i teoriansalys och tankar kring empirin och teorierna har ibland kommit blandat. Tanken går fram och tillbaka i analysarbetet, det blir en sorts växelverkan. Ett exempel på det kan vara att den förförståelse jag lutade mig mot i början inte kändes riktigt rätt vald, jag sökte ett mer eklektiskt ramverk när empirin var insamlad. Jag hade då fått nya insikter och ett nytt ramverk valdes utifrån den kunskap som empirin givit. Utifrån den nya kunskap som empiri och teori givit mig har jag utvecklat en del nya begrepp inom området.

Jag har följt de tre faserna, planerings- insamlings- och analysfas i den ordning jag nämnt dem. Helt fri kan man aldrig vara från teorier i och med att man alltid lever med sin förförståelse. Teorier har ibland blivit ett sätt att sortera empirin, t.ex. använder jag Amundsons (2000) Karriärhjul för att dela upp materialet vid analysen, men först efter att jag själv funnit liknande teman. Jag blev nyfiken på om Amundsons Karriärhjul kunde tydliggöra materialet och kom fram till att det var en fruktbar indelning. Jag har alltså låtit empirin styra, men låtit teorierna successivt hjälpa mig finna nya förhållningssätt till materialet. Mer om hur jag gått tillväga i analysen ges i kapitlet Modell för tydliggörande av levnadsrum.

Mina urvalskriterier för respondenterna var följande. De skulle:

- vara myndiga
- inte vara över 40
- ha haft sitt rörelsehinder under uppväxten
- i alla fall delvis ha genomgått det svenska skolsystemet
- anse sig själva ha ett rörelsehinder

Jag sökte respondenter som är inte var yngre än 18 år. Att dessa är myndiga underlättar då man slipper be om målsmans tillstånd. Jag siktade även in mig på något äldre, men ändå unga personer upp till 40 år. Det var av vikt att respondenterna haft sitt rörelsehinder under uppväxten så att de gått igenom studie- och yrkesvalsprocessen med det. Detta för att de ska ha haft erfarenhet av problemområdet. Rörelsehindret skulle vara synligt, men jag har inte ställt krav på om, och i så fall vilka, hjälpmedel (rollator, rullstol etc.) dessa använder.

De 13 respondenterna kom i hälften av fallen från den grupp från förstudien (se bilaga 1) som anmält sig som frivilliga att delta. En av respondenterna, Estrid, hade jag intervjuat tidigare (för magisteruppsatsen). Hon hade förstått att jag sökt respondenter och hörde av sig och var intresserad av en ny intervju. Återstoden fick jag hjälp att hitta genom handläggare på högskolor, handikappförbund och efterlysningar på snacksidor på internet. De flesta av dessa nya respondenter valde även att medverka i enkätundersökningen (förstudien). Intervjuerna tog mellan 40 minuter och 1,5 timmar var. Genom att finna och följa individer som kan berätta om sig själva avseende val och beslut om studier och yrke avsåg jag att leva upp till undersökningens syfte och få svar på forskningsfrågorna. Jag har genomfört tolv intervjuer, nio per telefon och tre öga mot öga. Att det blev så många intervjuer på distans beror dels på geografiska avstånd, men även på tidsbrist hos respondenterna och i ett fall hos mig. En berättelse, Beatas, fick jag skriftligt. Hon föredrog att göra så. Jag återkom till henne med kompletterande frågor efter en genomläsning av berättelsen. Således blev det 13 berättelser allt som allt.

Diskussion om trovärdighet: Generaliserbarhet, reliabilitet och validitet

Kvalitativ metod handlar om hur man ska karakterisera och åskådliggöra något. Man vill visa egenskaperna hos det man studerar, alltså beskriva hur detta något är beskaffat. De fördjupar kunskap och gör oss varse på sådant som breda undersökningar inte ger svar på. De ger de små utsnitten, kan man säga, men ur de små utsnitten kan de stora lärdomarna komma genom att

man då kan gå på djupet. Istället för att gå på bredden, som i kvantitativa undersökningar, så går man på djupet. Kvalitativa undersökningar ger förhoppningsvis ett tillskott genom att nyansera och förfina perceptionen samt fördjupa konversationen (Rorty, 1979). Målet har varit att se mönster som kan visa på vad som kan hämma och främja ambitioner i karriärvalen för individer med rörelsehinder.

Man kan diskutera generaliserbarheten när respondenterna själva får anmäla sig som intresserade av att delta i en forskningsprocess. Jag är medveten om att den urvalsmetod jag använt mig av medfört att jag mestadels kommit i kontakt med personer som har en positiv inställning till att prata om sig själva och sin situation. Det är inte lätt att komma åt som forskare, de som inte vill vara med i en undersökning kan man inte tvinga. Mina respondenter behöver alltså inte vara representativa för hela gruppen, eller snarare är de inte det. En majoritet av dem har läst på högskolan, så ser det inte ut i gruppen i stort. Man kan alltså se respondenterna som en högutbildad, 'gynnad' grupp inom gruppen. Det går att se som en brist, men även som en styrka. Om de har svårigheter med att göra sin röst hörd i olika sammanhang, hur är det då inte för dem som inte har den positionen?

Reliabiliteten har jag även beaktat bl.a. genom intervjuerna transkriberats ord för ord. Noggrannhet är A och O för reliabilitet. I mötet med det empiriska materialet finns det en risk att tolkningen kan bli både överdrivet oakt-sam och för försiktig. En tolkning gör man för att förstå bättre. Tolkningens rimlighet måste sökas i berättelserna själva. Därför redovisar jag samman-dragen av dessa i sin helhet under rubriken Fokus på berättelserna. Där kan var och en läsa respondenternas berättelser och själva ta ställning till om mina tolkningar är rimliga. Det är ett sätt att vara transparent mot läsaren. Denna kan tvivla på om jag som forskare är att lita på, men genom den här dispositionen ökar transparensen och läsaren kan ta ställning till giltigheten i mina slutsatser. Det här ställer också vissa krav på läsaren att vara aktiv och ifrågasättande. En annan person, med andra referensramar skulle eventuellt göra andra tolkningar än jag. Jag har därför också varit så samvetsgrann jag kunnat med att inte förvanska det empiriska materialet i sammandragen. Dessa har tillika godkänts av respondenterna som korrekta sammandrag av det som sades vid intervjuerna.

I den positivistiska traditionen hade detta att respondenterna berättat utan att strikt följa teman och svarsalternativ setts som något negativt, alla berättar här inte om allt och resultaten går då inte att jämföra. I den typen av under-sökningar skulle det utgöra en reliabilitetsbrist. I en kvalitativ studie, som föreliggande studie är, har man dock en helt annan utgångspunkt. Att re-spondenterna berättar fritt är här en styrka i validiteten, vad de väljer att be-rätta är viktigt för dem. Det som sägs spontant har en helt annan validitets-

mässig dignitet än det som man frågar respondenterna om. Det blir en form av existentiell validitet.

Jag har haft som mål att låta berättelserna leva sitt eget liv, med så få frågor som möjligt. Då och då har respondenterna inte pratat på så mycket och jag har då ställt frågor istället. Andra gånger har de pratat på, men jag har ändå kommit med frågor, ibland för att jag inte kunnat hålla mig och ibland i den s.k. follow-up phase, där jag försökt fånga upp lösa trådar. Det utmanar validiteten hos de svaren, men jag menar ändå att även de har hög validitet.

När det gäller teorivaliditeten, alltså hur jag bearbetat berättelserna och hur jag gestaltat dem, kan man säga att jag genom min tydlighet i presentationen av resultaten ger en god teorivaliditet. Jag har börjat med att presentera berättelserna utan inblandning av vare sig forskarsamhället eller mina reflektioner. När jag sedan belyser berättelserna i teorier och tidigare forskning, är det utan mina ambitioner att tillföra egna tolkningar. Här görs en tematisk presentation med hjälp av 'Karriärhjulet' (figur 8). I kapitlen Diskussion kring materialet och Avslutande diskussion tillförs mina perspektiv och mina reflektioner. Det ger en transparens i hur jag bearbetat och valt att presentera dem. De finns en validitet i växelverkan mellan materialet, respondenternas berättelser, och tidigare forskning och teorier. Att jag använt mig av tidigare använda modeller som Genusmodellen (figur 1) och Karriärhjulet (figur 8) ger mina resultat en begreppslig relevans. Jag har sålunda anslutit mig till hur territoriet är språkliggjort av andra sedan tidigare, jag har gått i deras fotspår.

Jag har under arbetets gång brottats med min förförståelse, genom min erfarenhet av att leva med ett rörelsehinder, i förhållande till respondenternas berättelser. Då och då har deltagare vid olika doktorandseminarier menat att jag tappat min objektivitet och att det varit tydligt att jag valt sida. Det kan nog stämma, det är svårt att vara en neutral observatör när erfarenheterna finns där och det kan påverka validiteten. Samtidigt har jag gjort mitt bästa för att sansa mig och inte rusa iväg i mina tolkningar, respondenterna och jag delar vissa erfarenheter, men inte på något sätt delar vi alla.

Dock menar jag återigen att min erfarenhet också är till forskningsarbetets fromma och validitet. Om jag inte haft ett rörelsehinder själv och upplevt olika sorters begränsande bemötanden på grund av detta, hade jag inte kunnat se alla de saker jag sett. "Klarar du verkligen detta, tänk på att du är "handikappad", är ett uttalande jag kan mötas av. Eller att få höra av en lärare på universitetet att jag ska vara så tacksam över att kursen bytte klassrum för min skull att jag inte har rätt att komma med åsikter om kursens innehåll, osv. Jag delar deras erfarenheter till viss grad och visst färgar det min analys.

Man kan se detta som något negativt, eller som något positivt. Det går att se det som en unik chans att få respondenternas perspektiv belyst av någon inifrån. Det är inte någon inifrån som ropar ut och berättar för någon som står utanför, utan ett inifrånperspektiv utan mellanhänder. Gustavsson (1996) konstaterar att handikappforskarna går att likna vid forna tiders antropologer som studerade 'märkliga människor' på någon exotisk plats. Jag har inte behövt resa till en 'exotisk plats' för jag är redan där och är själv en av de 'märkliga människorna'. För att inte låta min egen förförståelse bära för långt har jag diskuterat mina tankar, tolkningar och slutsatser med handledare och deltagare vid olika seminarier.

Om materialet är utgångspunkten är det, som jag skrev tidigare, induktion man har som ambition. Om man istället har teorierna som utgångspunkt så är ambitionen deduktion. Jag själv har inlett med att ha materialet som utgångspunkt och för sedan in materialet i en sådan modell som figur 8, för att sedan återigen utgå från materialet och försöka finna teorier som belyser och sedan strukturerar de teorierna i Figur 1. Tack vare att jag har etablerade modeller så är de kommunicerbara. De tillämpas dock på ett nytt område så därmed blir det ett nytillskott till fältet. Jag använder teorier på ett nytt territorium och kan därmed dra nya slutsatser och teorierna borgar för att de slutsatserna har en validitet.

Att, som jag genomföra en del intervjuer med hjälp av telefon, har sina nackdelar. Man kan inte avläsa kroppsspråk och nyanser kan försvinna, men jag kan även se fördelar. Respondenterna kunde känna sig mer anonyma och kunde sitta i en trygg miljö de själva valt. En person valde att sitta på ett café under samtalet. Det är naturligtvis inte idealiskt, bland annat inte av ljudtekniska skäl, och inte en plats jag hade valt, men respondenten kände sig avslappnad där.

Respondenten Estrid har jag intervjuat tidigare och man kan mena att jag därför hade en förförståelse för hennes berättelse. Det stämmer till viss del, men så mycket hade hänt i Estrids liv sedan vi senast sågs att den tog en annan form och hon hade andra erfarenheter som jag därigenom fick del av. Därför kändes det befogat att inkludera hennes berättelse även här.

I tabell 3 (nedan) försöker jag sammanfatta hur jag behandlat trovärdighetsfrågorna och ger en kort förklaring till tabellen.

	Perspektiv 1 (Att säkra)	Perspektiv 2 (Att utveckla)	Kommentar
Reliabilitet (Precision m.m.)	TRANSPARENS Transkription bidrar	SENSITIVITET Förtrogenhet bidrar	Kunnig blick (Rorty) går före en nivellerande interbedömarreliabilitet
Validitet (Begreppsrelevans m.m.)	BEGREPPSFÖRANKRING Tidigare teori/forskning säkrar begreppsförankring	BEGREPPSUTVECKLING Egna tillskott Vidareutvecklar begrepp	Tidigare kunskap säkrar: Bearbetning av berättelserna + Diskussion kring materialet + Avslutande diskussion
Generaliserbarhet (Representativitet m.m.)	POPULATIONSDDEL Välutbildade dominerar	NYANSERINGSBIDRAG Balanserar eländesbeskrivning	Representativ betyder: a) Genomsnittlig b) Förebildlig Mitt urval tillför b), vilket kan fördjupa samtalet (Rorty)

Tabell 3 Trovärdighetsfrågor

På rad 1 (reliabilitet) försöker jag visa hur jag säkrar mina 'fynd', men också hur jag bidrar till fältet. Transkriptionen möjliggör att andra kan bilda sig en egen uppfattning vilket bidrar till en transparens. Min förtrogenhetskunskap ger en ökad sensitivitet vilket ökar trovärdigheten. Se mitt resonemang om att förfina perceptionen samt fördjupa konversationen (Rorty, 1979) tidigare i detta kapitel.

På rad 2 (validitet) menar jag med begreppsförankring och begreppsutveckling att jag lutar mig mot tidigare kunskap, för att sedan vidareutveckla eller

skapa egna tillskott (se tabell 9). Jag säkrar validiteten genom att min empiri förankras i det etablerade.

Rad 3 (generaliserbarhet) visar hur hänsyn tagits till representativitet. Respondenterna domineras av personer som läst på högskolenivå. Urvalet är således inte genomsnittligt, men de som deltar kan ändå föra fram de andras intressen genom att vara förebildliga. Jag tänker då inte bara på förebildlig för andra med rörelsehinder utan även för majoritetsbefolkningen (inte till inspiration eftersom jag menar att den tanken utgår ifrån att personer med rörelsehinder är av en annan sort än gemene man) utan för att förklara för dem som inte har klart för sig att rörelsehindrade klarar att studera och arbeta.

Forskningsetiska bedömningar

Vetenskapsrådet (2002) har tagit fram forskningsetiska principer som gäller för forskning inom de humanistiska och samhällsvetenskapliga områdena. Man urskiljer fyra viktiga etiska aspekter av intervjun: Informationskravet, samtyckeskravet, konfidentialitetskravet och nyttjandekravet. Jag tycker mig ha levt upp till dessa. Jag har gjort mitt bästa för att försäkra mig om att respondenterna vet vad de samtycker till samt att det är helt frivilligt att delta. De har fått läsa berättelserna och har godkänt dem som överensstämmande med sina erfarenheter. Det har varit av yttersta vikt att respondenterna är absolut anonyma i rapporten. Jag har därför döpt om dem i denna. Jag har även sorterat bort material som varit utlämnande för dem, till exempel platser, namn och tydligt dialektala ord. Materialet har endast nyttjats för det här specifika forskningsändamålet. Det som väckte och som fortfarande väcker viss oro hos mig är att jag inte kan veta vilka de känslomässiga följderna har blivit för respondenterna. Kanske har intervjun väckt funderingar hos dem som kan vara svåra att hantera på egen hand.

Barron (1999) påpekar att vid forskning om så kallade marginaliserade grupper, finns det extra etisk hänsyn att ta. Detta, bland annat, eftersom forskaren utgår från och därmed är medskapare till respondentens underordning i samhället. Forskaren kan överföra sin förförståelse av underordningen på respondenten och skapa ytterligare marginalisering för denna. Johansson (2005) anför dock att berättandet kan leda till empowerment för marginaliserade grupper.

Forskaren kan ha emancipation som forskningssyfte, men för respondenten kan målet med att ställa upp i en undersökning vara mer oklart, skriver Barron (1999). Denna kan till exempel missta visat intresse för vänskap och förvänta sig att kontakten ska fortsätta. Intervjusituationen kan skapa en

trygg atmosfär och närhet mellan den intervjuade och forskaren vilket kan 'förföra' respondenten att öppna upp samtalsämnen denna inte alls velat dela med sig av. Det finns således fara för manipulation i intervjusituationen, även om denna är omedveten från forskarens sida.

Barron (1999) har således identifierat dilemman inom fältet och som jag känner är av yttersta vikt för mig att ta hänsyn till. Forskaren sitter som den professionella, och har därmed ansvar för samtalet. Det rör sig alltså om en maktobalans mellan parterna. Den obalansen tror jag, i det här fallet, kan vägas upp något av att jag också har ett rörelsehinder. Det blir således ingen obalans mellan respondenten med rörelsehinder och en forskare med rörelsehinder. Det ser jag som en fördel. Det blir följaktligen ingen insider/outsider distinktion. Däremot blir respondentens röst filtrerad genom min tolkning av hans eller hennes utsaga. Detta sker vid all kvalitativ forskning och Barron höjer ett etikens varnande finger för hur detta går till. Forskaren ansvarar för att tolkningen sker noggrant och måste ta med den obalans som fanns vid intervjusituationen i beräkningen vid analysen.

Vad fick dessa etiska dilemman för konsekvenser för mitt arbete? Barron (ibid.) lämnar ingen utförlig lösning på de problem hon ådagalägger. Jag funderade mycket på hur jag ska förhålla mig till de etiska dilemman jag presenterat ovan och kom fram till att det jag kunde göra var att medvetandegöra mig själv om riskerna i de olika stadierna av forskningsprocessen. Jag tror, återigen, att det utgör en fördel för forskningen att jag själv har ett rörelsehinder. Det innebär att jag har en omedelbar empati med respondenten och kan sätta mig in i situationen att utlämna sig själv, att flåka upp sitt liv inför utomstående. Det är något jag själv varit tvungen att göra många, många gånger. Ett exempel på detta kan vara min respondent Knuts svar på frågan vilka fördelar det finns med att ha ett rörelsehinder. Han sa att det inte fanns några sådana, inte vad han kunde komma på i alla fall. Jag upplevde en uppgivenhet hos honom och blev rädd att jag satt igång negativa tankar hos honom. Därför tog vi en stund efter intervjun och pratade kring positiva saker med att ha ett rörelsehinder. Där kunde jag dra nytta av mina egna erfarenheter, något som en forskare utan rörelsehinder inte kunde ha gjort på samma sätt.

Bearbetning och analys av materialet

På grund av att jag skriver långsamt fick jag genom Stockholms universitet hjälp med att finansiera transkriberingen av de tolv intervjuerna. Jag hade turen att hitta bekanta som kunde hjälpa mig med detta. Det rör sig om personer som jag känner stort förtroende för och som är väl medvetna om att inte föra informationen vidare. Detta arbete drog ut på tiden och jag kunde

av den orsaken inte återkoppla så snabbt till respondenterna. Emellertid fick alla möjlighet att läsa sammandragen av intervjuerna och jag fick inte till svar från någon att de inte kände igen sig, eller att jag inte fick använda materialet. Från några fick jag inget svar alls, men jag hade också skrivit i utskicket att de inte behövde höra av sig om allt var frid och fröjd.

Merril och West (2009) betonar att det finns en motsättning mellan att låta materialet tala för sig själv och att skapa mer abstrakta kategorier. Att kategorisera innebär att man förflyttar sig från vad som faktiskt sagts, vilket utgör ett dilemma för forskaren då den levda erfarenheten är för komplex för att kunna inordnas i typologier. Ändå är abstraherandet av denna ofrånkomligt då jämförelser med andras erfarenheter är nödvändig för att identifiera mönster och relatera till teorier som belyser området. De ovan nämnda forskarna konstaterar att feministisk analys har arbetat mycket med denna motsättning och liknande frågor då kvinnornas egna röster måste bli hörda samtidigt som dessa måste relateras till teorier om förtryck som de aktuella kvinnorna kan vara obekanta med begreppsmässigt.

Merril ger i Merril och West (ibid.) exempel på hur hon brukar gå till väga i analysen och räknar upp ett antal steg som varit aktuella även för mitt projekt. Merrills steg är:

- The first stage is to reflect upon each interview immediately afterwards and jot down my thoughts and reflections.
- Each interview is transcribed straightaway.
- Once a transcript is returned typed, I send the transcript to the participant to see if they are happy with this or want to add/change anything.
- I read a transcript through for the first time highlighting parts of the story which I think are interesting and relevant to the research questions. I listen to the recording.
- I read the transcripts several times. On the second reading, I begin to add comments in the margin such as the impact of gender, reasons for returning to learn, a critical incident, etc. The more you read the transcripts, the more you get to know the person.
- I write a summary about each person and identify themes such as initial schooling experiences, impact of the family on studying and links between past and present lives. I include relevant quotes from the transcript in the summary. This helps me to remember the individual interviewee's story. I use the summaries to choose which stories to use for the writing stage.
- For reasons of anonymity, I change the names of participants.
- I identify common themes and issues across the stories. (...)

- I think about what the stories are telling me and whether or not they relate to other literature in the field.
- I relate the data to theory, drawing on existing knowledge but also looking out for what may be new.
- (...) Within the team, we have different approaches to analysing biographical data. We discuss and explain our different approaches at team meetings in order to understand each other's way of analysing stories. (...)

(Merril & West, 2009, s. 135)

På grund av att transkriberingarna lät vänta på sig har jag inte ortodoxt kunnat leva upp till punkterna utan jag har varit nödsakad att modifiera dem. Respondenterna har heller inte fått läsa utskrifterna, utan istället samman- dragen, för att erhålla en klarare bild av hur intervjun använts. Dock har jag följt detta tillvägagångssätt på det stora hela.

Modell för tydliggörande av levnadsrum

När jag sökte efter exempel i berättelserna på hämmande och främjande faktorer i karriärvalsprocessen hade jag Amundsons (2000) Karriärhjul i bakhuvudet.

Figur 8. Karriärhjulet (Amundson 2000)

Hjulet visar att många medverkande krafter påverkar karriärvalet och att det är en komplex process. Beståndsdelarna i hjulet är värderingar, viktiga personer, personliga egenskaper, utbildningsbakgrund, arbetsmarknad, yrkes- och fritidserfarenheter, intressen och färdigheter. Jag sökte efter exempel i berättelserna på hämmande och främjande faktorer i karriärvalsprocessen samtidigt som jag hade Amundsons (2000) karriärhjul i bakhuvudet. Då denna modell tar in människans levnadsrum och de faktorer som finns med vid karriärvalet anser jag att det kan vara fruktbart att använda den indelningen, samtidigt som de hämmande och främjande faktorerna är tillämpbara i hjulet.

Jag fick genom detta tillvägagångssätt alla de teman jag använder som rubriker i kapitlet Bearbetning av berättelserna. De vägledde mig. Jag har lagt spår till spår och sökt mönster genom att gå fram och tillbaka mellan teori och empiri. Dock var fokus hela tiden berättelserna, och jag har i dem funnit beskrivningar av hämmande och främjande faktorer och dessa har jag knutit till teorier och forskning som jag funnit tillämpliga. Jag har därigenom försökt finna ett vidare sammanhang för att kunna

... utveckla förståelse för sociala och politiska förhållanden. (...) Detta innebär att vi går från kommentarer om vad som är till vad som skulle kunna vara... (Goodson & Numan, 2003, s. 61)

Ett spår har lett till ett annat tills den väv som berättelserna hade att berätta blev färdigspunnen. I kapitlet Bearbetning av berättelserna används teorierna för att vidga förståelsen för hämmande och främjande faktorer för individen i studie- och yrkesvalsprocessen. Väven kan tyckas brokig, men för att ge en helhetsbild av påverkansfaktorerna har många faktorer varit tvungna att tas in. Hade jag valt att endast använda mig av en teori hade brokigheten blivit mindre, men då hade avhandlingen blivit mer begränsad, och i mina ögon mindre relevant. De olika våderna utgör tillsammans en helhet som är svår att ta isär.

Förstudie

Jag har i denna avhandling fokuserat på intervjuer och har i det arbetet haft en berättelseansats. I början av avhandlingsarbetet gjorde jag dock en förstudie i form av en enkätundersökning. Resultaten för förstudien går att läsa i Bilaga 1 och i Bilaga 2 finns själva enkätundersökningen. Svaren i förstudien är att betrakta som ytterligare röster i avhandlingen. Nedan redovisas en kort sammanfattning av förstudien.

Förstudien var en enkätundersökning i vilken jag ställde 45 frågor och enkäten skickades ut digitalt. Enkäten innehöll både bundna och öppna frågor. Trots stora ansträngningar fick jag bara in 30 kompletta svar. Mina urvalskriterier för undersökningspersonerna var följande. De skulle:

- vara myndiga
- inte vara över 35 år
- ha haft sitt rörelsehinder under uppväxten
- i alla fall delvis ha genomgått svenska skolsystemet
- räkna sig själva som rörelsehindrade

Undersökningen hade som syfte att:

Ge bilder av stödresurser för val och väljande

Detta syfte ledde fram till följande forskningsfrågor:

- Är det utifrån intervjupersonernas berättelser rimligt att hävda att de utsattes för cooling down-processer i mötet med studie- och yrkesvägledare under sin studietid? I vilken utsträckning har det i så fall skett?
- Hur har tron på den egna förmågan påverkat?
- Vilka andra faktorer har inverkat på studie- och yrkesvalet hos gruppen?

Resultatet visade att respondenterna bara i ett fåtal fall upplevt situationer som jag tolkat som cooling down-processer i mötena med studie- och yrkesvägledarna. I några av svaren kan jag se att en medveten låg tilltro till den

egna förmågan varit inblandad i karriärvalet och 2/3 upplever att rörelsehindret påverkat studie- och yrkesvalet. Påverkan kan ha varit positiv och negativ. Argument för den positiva påverkan har varit att några respondenter tycker sig ha ett alternativt synsätt, vilket givit t.ex. fördjupad människokännedom, och följaktligen ökad kompetens och större potential. Påverkan har dock i 13 fall av 21 varit ogynnsam. Materialet pekar på ett flertal faktorer som haft negativ verkan på studie- och yrkesvalssituationen t.ex. bristande tro på den egna förmågan, värk, oförstående omgivning (inkl. lärare, arbetsförmedling, föräldrar etc.) och strukturella barriärer, exempelvis icke anpassade lokaler och ett oflexibelt sjukförsäkringssystem. Grundläggande element för att stå emot omgivningens destruktiva inverkan som jag urskilt har varit vänner, stöttande föräldrar, lärare och en stark tro på den egna förmågan, sådana faktorer som Antonovsky (2005) kallar för GMR.

Enkätundersökningen gav många frågeställningar som jag tog med mig till avhandlingens huvudundersökning. Jag ville veta mer om mötena med samhällets representanter, hur har relationen till dessa varit? Vilka andra relationer har påverkat och hur? Att de strukturella betingelserna påverkat var tydligt, men jag ville veta mer. Jag ville också veta mer om inre faktorer och hur de påverkat. Majoriteten av respondenterna i arbetsför ålder var arbetslösa och jag hoppades också få mer kött på benen kring den frågan.

Fokus på berättelserna

Här redovisas sammandrag av respondenternas 13 berättelserna per respondent. Det är redogörelser av respondenternas situation så som jag uppfattat dem. Sammandragen anger huvudlinjer i berättelserna. Alla respondenterna har sina unika individuella berättelser, men det finns ändå mycket gemensamt i många av berättelserna. När jag arbetade med materialreduceringen sökte jag efter exempel på hämmande och främjande faktorer ur ett studie- och yrkesvalsperspektiv. Faktorerna sammanfattade jag till teman och de presenteras som olika avsnitt i kapitlet Bearbetning av berättelserna. Sist i det här kapitlet redovisas en översikt över deras utsagor.

Det finns alltid en risk för identifikation när man presenterar en människas berättelse. Som ett försök att minska risken har respondenterna fått fingerade namn. Respondent 1 har fått ett namn med A, respondent 2 med B och så vidare. Jag har även ändrat vissa uppgifter som riskerade avslöja respondentens identitet, till exempel arbetsplats. De citat som återges är exakta avskrifter från bandupptagningarna. Några få redigeringar har gjorts för att underlätta läsningen av citaten. Några upprepningar, utfyllnadsord (som liksom) och korrigeringar har jag därför tagit bort, samt en del av mina hummanden.

Intervjuerna sattes igång med att jag berättade om temat för undersökningen och jag bad dem berätta fritt och låta berättelsen leva sitt eget liv utan att låta mina frågor avbryta. Om respondenten frågade var de skulle börja kunde jag säga "Börja med din skolgång". Konceptet gick olika bra och ibland, om respondenten hade svårt att komma på mer att berätta, fick jag komma in med frågor. Om berättandet flöt på bra väntade jag med klargörande frågor till uppföljningsfasen. Dock hade jag endast i nödfall en riktig lista med frågor och arbetade snarare med områden som jag önskade täcka in. Det kunde vara områden som skoltid, möten med studie- och yrkesvägledare och tankar om framtiden. Beatas berättelse fick jag, som jag skrivit tidigare, skriftligt.

Arvids berättelse

Arvid har ett lättare, medfött rörelsehinder. Arvid berättar att han inte känner sig rörelsehindrad.

... alltså jag vet mina begränsningar men jag har inte upplevt mig som rörelsehindrad på något konstigt sätt. Med den stämpeln riktigt. Att jag har vetat liksom: OK jag går dåligt, men jag uppfattar mig ändå som vem som helst annars.

Han säger att föräldrarna givit honom möjligheter att pröva och göra det han ville under uppväxten. De har inte försökt begränsa honom, säger han, och det har bidragit till att han inte känner sig hindrad. Arvid säger att skoltiden fungerade hyfsat och att skolpersonalens bemötande av honom varit bra.

Jag var en del inne i den här så kallade offerrollen när jag var i början av puberteten och märkte väl kanske att någon lärare där liksom tyckte synd om mig på det sättet, men det var ju lite för att jag sände ut de signalerna själv.

Arvid ville inte ha så mycket hjälp av skolpersonalen, utan kunde bli irriterad om han blev särbehandlad. Arvid är nöjd med sitt gymnasieval. Han hade redan när han gick i 7:an eller 8:an sorterat bort en del yrken och gymnasieprogram på grund av rörelsehindret och ville satsa på något han visste att han klarade och tyckte var roligt.

... jag hade ju redan när jag gick typ i 7:an, 8:an och så sorterat bort en hel del yrken och en hel del gymnasieprogram på grund av min situation och så tänkte jag att jag specialiserar mig på det jag är duktig på och tycker är roligt, mina specialiteter.

Han valde att gå Samhällsvetenskapsprogrammet på ett av landets fyra riksgymnasier för ungdomar med rörelsehinder, ett val som han kom fram till på egen hand, vägledaren var inte inblandad. Riksgymnasiet fick han kunskap om av en slump. Han trivdes på gymnasiet, särskilt efter att han bytt inriktning och läste ämnen som han brinner för. Vid bytet av inriktning fick han god hjälp av vägledaren och han upplevde kontakten som positiv, både när det gällde kunnighet och bemötande. En av lärarna på gymnasiet hade ett förhållningssätt angående hjälpmedel för Arvid som inte var bra, men då fick han möjlighet att byta lärare.

Arvid hade vid intervjutillfället nyligen tagit studenten och stod i begrepp att börja läsa på ett universitet utomlands med högt renommé. Anledningen till att han gjort det valet är till dels att han fått skolan rekommenderad av en släkting, dels för att hans förstahandsval i Sverige inte var ordentligt anpassat. Vägledaren på gymnasiet hjälpte till med ansökan till det utländska universitetet. Det största ansvaret för ansökan tog han själv. Han räknar med att läsa där i fyra år. Arvid har en hel del funderingar på vad han skulle vilja arbeta med efter universitetsstudierna. Psykolog är en tanke. Han ser även

forskarstudier som en möjlighet i framtiden och planerar att stanna kvar i det specifika landet och arbeta där. Han ser väldigt positivt på framtiden.

När Arvid var i början av puberteten mådde han dåligt av att inte leva upp till de normer som finns i samhället.

... jag skrev en del om mitt funktionshinder för mig själv på datorn bara för att liksom få ut tankarna och reflektera och då kom jag fram till att just den här biten med att det är ett så kallat genetiskt fel eller den här synen bra och dåliga anlag och diskussionen om abort och hela det här. Det var just den biten jag tyckte var jobbig. Den här människosynen, bra och dåliga anlag och A- och B- människor lite grann om man ska kalla det det. Det tyckte jag var jobbigt. Det skrev jag en hel del om och jag har pratat en hel del med mina föräldrar om. Det är väl just den, om man ska kalla det den synen på det. Att det är liksom ett offer, det är synd om dem, det är liksom bara ett fel i systemet om man ska kalla det så, det tyckte jag var väldigt jobbigt. Att det fick ju man bearbeta en hel del.

Han hade en ”tonårskris” i början av puberteten, men understryker att det väl gäller de flesta. Han säger att det var den enda perioden som han mått dåligt över rörelsehindret, och han valde då att isolera sig en del. Han kände att han inte dög i samhällets ögon. Samtidigt säger han att han upplever en direkt koppling mellan vilka signaler man sänder ut och hur man blir bemött.

Alltså jag tror att om du blir bemött med mycket fördomar så kan du till slut tro att det är sant. (...) Då kanske man inrättar sig efter det. Det är bara en teori jag har. Sen så tycker jag liksom att man har ansvar att inte inrätta sig efter det, liksom visa vem man själv är, hur duktig man är och så vidare. Och liksom man har en stark personlighet och så vidare. Det är vad jag tänker.

/.../

... att om du ser dig själv i den synen att jag duger inte liksom, folk tycker inte om mig för den jag är och så vidare, och liksom ingen är intresserad av att umgås med mig. Då agerar du kanske omedvetet på ett sätt som gör att du inte heller får vänner och så vidare. och att du drar dig ifrån alla och tänker att det inte är lönt. Att man straffar sig själv på det sättet för att man är rädd för att bli besviken.

I åttan eller nian började Arvid må bättre igen i och med att han fick några riktigt goda vänner. Han beskriver hur han successivt kom ur de negativa tankarna. I och med detta blev också betygen bättre. Han ser det också som att han har ett ansvar att lära människor att personer med rörelsehinder har samma värde som andra och att upplysa samhället om att alla kan uppnå sina mål.

När Arvid och jag hade kontakt ett år efter intervjun fick jag en uppdatering av honom. Han hade då flyttat hem igen efter ett års studier vid universitetet i utlandet. Tyvärr hade bland annat tillgängligheten i skolan inte fungerat helt och därför skulle han nu söka utbildningsalternativ i Sverige.

Beatas berättelse

Beata berättar att skolgången fungerat bra, men att hennes föräldrar har fått bära ett tungt lass för att hon skulle få de hjälpmedel hon behövde. De var tvungna att ha stor framförhållning för att det skulle fungera. Första gången skolan själv tog initiativ och frågade familjen vilka insatser de önskade var i högstadiet. Beata har inga minnen av någon mobbing under skoltiden och tror själv att det beror på att hon aldrig gav sken av att vara ett offer, utan såg sig som en del av klassen. Hon säger att hon har god självkänsla och självförtroende, något som hon också upplever kan ha bidragit. Ett exempel hon ändå ger på en känsla av utanförskap är när klassen skulle på klassresa. Dock var det då läraren som inte tänkte till ordentligt.

Hela klassen ville åka till Säfsen och min fröken sa: ”Det kan vi inte göra för det kan inte Beata vara med på”. Jag reagerade inte så mycket då, men det är ju hemskt att en lärare säger så. Så mamma och pappa talade förstånd med läraren kort efter och vi åkte till Säfsen.

Beata valde Mediaprogrammet på gymnasiet eftersom hon funderade på att bli journalist. Hon berättar om en underlig reaktion från en av lärarna på skolan.

Mamma och pappa hade pratat med lärarna innan varav en frågade om man kunde skämta med mig.

Hon tog studenten med bra betyg. Efter gymnasiet läste hon en kurs på högskolan, men beskriver anpassningen som ”katastrof”. Ett exempel på underligheter som hon ger är att alla studenter blev utlovade fria resor till skolan, men det löftet gällde inte Beata.

Alla elever fick åka gratis tåg till XX, men det kunde inte jag, för tågen var inte anpassade. Skolan sa att de inte kunde beställa skolskjuts för mig. Jag trodde inte mina öron! Här tar de ansvar för att alla elever kommer till skolan, men jag ska avstå kursen jag hade kommit in på?

Till slut ordnade det sig med transporten och Beata kunde börja på kursen. Hon arbetar nu med administration och planerar att ge ut en bok. Hon berättar att mötena med studie- och yrkesvägledare varit få. Hon har alltid vetat vad hon velat själv och har inte känt något större behov av vägledning. Hon

berättar att detta bemöttes med respekt av vägledaren. Inför valen har hon mest vänt sig till föräldrar, vänner och lärare med sina tankar. Hon känner inte att hon mött några fördomar i studie- och yrkesvalen, men upplever annars att fördomar är det värsta med att ha ett rörelsehinder, det och dåligt anpassade lokaler. Beata upplever ingen otillräcklighet på grund av rörelsehindret.

Jag kan göra allt, men med mina förutsättningar. När jag har kommit till något hinder eller svårighet så tänker jag inte på att jag sitter i rullstol, utan vad jag ska göra för att undanröja hindret.

Problemlösningen har också gjort att hon utvecklat sin kreativa sida, något som hon ser som en styrka och en fördel med rörelsehindret.

Charlies berättelse

Charlie läste på Samhällsvetenskapsprogrammet på fyra år istället för tre för att kunna läsa extra idrott, vilket varit ett stort intresse. Charlie beskriver sig som medelbra i skolan utom i matematik där han alltid fått kämpa lite extra. Att han valde Samhällsvetenskapsprogrammet motiverar han med sitt samhällsintresse och att ett sådant kommer på köpet när man har en funktionsnedsättning. ”Man måste nästan vara intresserad av sådana frågor då.” Han hade även övervägt Barn- och fritidsprogrammet, men kom fram till att han hade bättre möjligheter på arbetsmarknaden efter ett teoretiskt program. Någon hjälp av vägledaren fick han inte vid valet. Han berättar att vägledaren saknade kunskap om vilka möjligheter till stöd han har rätt till på arbetsmarknaden, vilket gjorde att han begränsade sig onödigt mycket.

... du behöver kanske inte göra alla moment för att du kanske kan få 25 % i lönebidrag så arbetsgivaren ändå kan anställa dig och inte... Alltså sådana grejer hade de inte kollat på och det innebär att jag kanske direkt avfärdade ganska många jobb som jag egentligen hade kunnat göra, som jag kanske egentligen hade kunnat sikta på.

Charlie är mycket tacksam över att hans mor är så insatt i regler och rättigheter, för det är inget han fått kunskap om av vägledare. Något annat som han är mycket glad över är att han inte valde att gå på något av landets riksgymnasier då han är säker på att det är lägre nivå på undervisningen där. Han säger att han antagligen fått högre betyg, men att han värdesätter den kunskap som han fick på ett vanligt gymnasium högre. Charlie har läst fristående kurser på högskolan, men även påbörjat lärarprogrammet. Dock hoppade han av då han upplevde att nivån var för låg.

Charlie berättar om stora problem i mötet med samhällets instanser. Efter en långvarig sjukhusvistelse bestämde han sig för att söka aktivitetsersättning då detta borde medföra hjälp av Arbetsförmedlingen och Försäkringskassan för att komma i arbetsträning, men så blev det inte. Aktivitetsersättning uppfattar han därför som en "passivitetsersättning". Vid intervju tillfället hade han skrivits in på Arbetsförmedlingen och kommit in på ett introduktionsprogram där han nu ska få arbetsträna. Dock säger Charlie att han inte kan försörja sig på ersättningen, utan är tvungen att söka socialbidrag också. Arbetsträningen uppfattar han som "slavarbete" då ersättningen är så låg och hoppas få en riktig anställning snart istället. Det är mycket onödigt krånglig byråkrati kring Arbetsförmedlingen, Försäkringskassan och deras ersättningar som är mycket tids- och energikrävande, berättar han. Charlie tycker att de heller inte har någon förståelse för hur det kan påverka en människa att leva i utanförskap och att gå på nitar genom livet.

Nu har han givit upp hoppet om att få ett arbete via Arbetsförmedlingen och försöker hitta ett på egen hand istället. Han har även funderat på att starta eget. Det bemötande han fått av personalen vid Arbetsförmedlingen, säger han, i många fall, varit beklämmande. När han kom dit för att skriva in sig blev han ombedd att komma igen en annan dag då deras "expert på handikappfrågor" skulle vara tillbaka. En så enkel sak som att bli inskriven borde väl inte kräva experter på grupper, tycker Charlie. Han påpekar även att det tyder på en oförståelse för hans situation, det är inte helt okomplicerat att ta sig fram och tillbaka när man har ett rörelsehinder och inte har bil. Då är det lätt att man ger tappt, säger han:

Ska jag få ett jobb så får jag liksom försöka klara mig... Alltså försöka hitta det själv för jag har ju i princip gett upp Arbetsförmedlingen. Och det vet jag att de blir sura när jag säger och sen samtidigt så tycker jag att de har ju ingen förståelse alls... Den bakgrund jag har alltså när det gäller hur det är att ha ett utanförskap, alla de här nitlotterna som jag har gått på liksom. Sånt har de inte någon förståelse för överhuvudtaget utan tror att... De förväntar sig att man ska söka jobb och allting och att man ska liksom vara trevlig... Alltså man ska tro på allting och så här, men efter flera år då när man inte har fått ett jobb (...) då är man inte positiv längre.

Ett råd han vill ge till vägledare och arbetsförmedlare är att de måste se den person som de har framför sig, med hela det bagage som han eller hon bär med sig, för att kunna hjälpa den personen finna sin väg. Så fungerar det inte i nuläget, säger han. Ett annat tråkigt bemötande han ger exempel på är från Försäkringskassan där en tjänsteman vid ett tillfälle himlat med ögonen när han talat om sina problem. Arbetsgivarnas ovilja att anställa personer med funktionsnedsättning tror Charlie bottnar i en syn i samhället att alla inte har lika mycket att bidra med. Istället för att se potential så ser man problem.

C: Så menar jag på att man måste gå ut och försöka träffa arbetsgivarna, försöka prata mer om mångfald och då liksom räkna in funktionsnedsättning i mångfalden för det är ju ett stort problem i dag då att man räknar inte personer med funktionsnedsättning som en del av mångfalden.

E: Nej.

C: Utan det är den enda grupp i samhället tycker jag som där man liksom har... Där man verkligen ser oss som ett problem fortfarande.

E: Mm. Kan du ge något exempel på det?

C: I alla sammanhang så är det ju så att när man pratar om personer med funktionsnedsättning så nämns alltid det i samband med äldre och sjuka. Man verkar inte ha koll på att det finns yngre och aktiva personer med funktionsnedsättning som vill göra mycket och som kan egentligen rätt mycket bara man får de rätta förutsättningarna.

Här gäller det att samhället slutar att tala om personer med rörelsehinder som offer, betonar Charlie och istället marknadsför dessa som kompetenta personer och som kan vara en tillgång för samhället. Här har media en stor roll att spela påpekar han.

... jag kan kanske inte lika snabbt som andra stapla grejer i fabriker och sådana här grejer, men jag kanske har helt unika uppfattningar om hur man utformar en produkt så att det passar alla.

Han understryker att detta även är ett ansvar för individerna själva. Det gäller att gruppen börjar marknadsföra sig och i likhet med andra står upp för sin rätt. Han jämför med hbtq-rörelsens pridefestival och så vidare. Även att tillgänglighet alltid målas upp som en kostnadsfråga måste vändas på påpekar Charlie, man skulle lika gärna kunna lägga fram det som att samhället har mycket att tjäna på god tillgänglighet. Som exempel ger han att många kanske inte skulle behöva använda sig av färdtjänst om samhället var mer tillgänglighetsanpassat, så där finns det möjligheter att spara pengar, säger han.

... det pratas ju väldigt mycket om hur mycket det kostar till exempel med tillgänglighet och det kostar med att inte vi arbetar och sådana här grejer, men varför inte vända på det och säga hur mycket hade vi tjänat om det hade varit bra tillgänglighet. Då kanske folk hade kommit till jobbet, man kanske hade sluppit åka färdtjänst och vänt negativa rapporter till positiva.

Charlie säger även att de lönebidrag på 80 % som arbetsgivare kan få sänder signaler om att personer med nedsättningar mest är till problem och inte har mycket att bidra med. Det känns motigt att under sådana förutsättningar

känna att man kommer att vara en tillgång för företaget och därigenom även att sälja in sig hos arbetsgivaren, konstaterar han.

En annan orättvisa när det gäller inträdet på arbetsmarknaden som drabbar unga personer med olika former av funktionsnedsättning är att dörren till de flesta sommarjobb är stängd. Det är foten in i arbetslivet för de flesta, konstaterar han, och tillägger att de ofta är tunga jobb som någon med rörelsehinder inte klarar. Därför hamnar personer med rörelsehinder på efterkälken när det gäller arbetsmarknaden redan där, motiverar han.

Ytterligare en jobbig sak tycker han är att så många runt honom anser sig vara experter på hans liv.

Det är sjukvård, det är Arbetsförmedlingen, det är Försäkringskassan, det är skolan och alla och habilitering och så... Det är ju otroligt många människor som lägger sig i ens... Som vill ha svar och som ska ställa frågor till en och sådana här grejer. Och det blir rörigt så det... Det värsta jag har varit med om är till exempel att man har gått till Arbetsförmedlingen och (...) där satt jag i princip i mitten och de satt i en ring runt. Jag menar det var sjukgymnaster, terapeuter och av andra olika slag...

Charlie berättar att det utanförskap som många med rörelsehinder befinner sig i har sin upprinnelse i tidig ålder. Att inte få möjlighet att delta i alla aktiviteter, utan att man får sitta och titta på, upplever han sätter en stämpel på individen. Det visar på vilken roll man har i samhället, vad man ska kunna och hur folk ser på en. Han menar att förväntningarna på personer med rörelsehinder är låga och att det till slut blir en självuppfyllande profetia, människor med rörelsehinder börjar leva efter det. Charlie säger att det kan leda till ett zombieliknande tillstånd där man inte ställer några krav på sig själv eller omgivningen. Han kallar det för ett invalidiskt tänkande vilket innebär, säger han, att individen fått lära sig att inte tro att han eller hon kan något, och därmed heller inte ställer några krav på sin tillvaro. Han själv har lyckligtvis undkommit detta, men han tror att det är vanligt. Charlie berättar att när han talar om liknande saker med folk så möts han ofta av förvåning. Det verkar finnas en tro på att i Sverige har människor med rörelsehinder det bra, säger han. Ett citat som kanske kan sammanfatta Charlies upplevelse av personer med rörelsehinders situation i samhället kan kanske vara:

Det är ju fortfarande så att personer med funktionsnedsättningar är de fattigaste i Sverige, precis som i alla länder och vi syns knappt, kommer knappt ut i vissa fall ur lägenheten. Det gör ju lyckligtvis jag ju, men ständigt liksom blir... undanskuffade liksom.

Under avhandlingsarbetets slutskede var jag i kontakt med Charlie igen, för att fråga om han ville ha ett exemplar av avhandlingen och till vilken adress jag skulle skicka den. Han berättade då att han hade fått ett arbete som han beskriver som "... ett viktigt och högt jobb inom funktionshinderrörelsen och faktiskt vad gäller påverkansmöjligheter i stort."

Disas berättelse

Disa berättar att hon har ett lättare rörelsehinder. Hon har haft ett gott stöd av föräldrarna under uppväxten och tycker att det möjliggjort hennes liv, så som det ser ut idag.

Om vi har lärt oss att nu kommer du att bli begränsad så här och så här i resten av ditt liv, då tror jag att det är lättare att man hamnar fel. Eller om man har en miljö som säger att så här ser din kropp ut och det är klart att om du vill någonting så kan vi fixa det. Om man har föräldrar eller någon annan i sin omgivning som säger att jag vill att mitt barn ska ha det så här, vi måste fixa det här liksom.

Hon har också haft en förebild i vuxen person med rörelsehinder i sin uppväxt som betytt mycket. Hon betonar att uppväxten är A och O för hur man hanterar sitt liv. Hon berättar att hon ser en stor skillnad mellan den äldre generationen, som växt upp på institution, och de lite yngre i hennes egen generation. Hon säger att de yngre ställer högre krav och inte definierar sig utifrån nedsättningarna. Hon har också funderat kring hur det kommer sig att hon förväntas berätta om sitt rörelsehinder när hon presenterar sig. Någon annan grupp har inte samma redovisningsplikt anser hon, utom möjligtvis om man tillhör en utomnordisk etnicitet. Man presenterar sig ju inte: "Disa heter jag och jag är arbetarklass", påpekar hon.

Disa är nöjd med sin skolgång och den assistans hon fick i grundskolan. Gymnasietiden bodde hon på annan ort för att ha möjlighet att läsa IB-programmet. På den nya orten var det inte lika väl förspänt vad gäller assistans och tillgänglighet. Under gymnasietiden blev Disa intresserad av teater och deltog i flera produktioner och insåg att hon ville hålla på med skådespeleri och regi i framtiden. Hon säger att rörelsehindret är en fördel i dessa yrken då hon är van att studera människor och hitta omedvetna undertexter i deras agerande. Hon berättar dock att hon inte helt litat på sin kropp på scenen då hon inte kan kontrollera den som andra kan eftersom hon får spasmer ibland.

Efter gymnasiet har Disa läst på folkhögskola och även högskolan i olika omgångar. Studierna har främst rört teater och mänskliga rättigheter, något som hon också arbetar med parallellt med studierna. Under studierna har hon

flera gånger varit tvungen att motivera sin närvaro på utbildningen på grund av rörelsehindret inför lärare och administration. Det har också varit krångel med assistans och färdtjänst. Disa berättar så här om dilemmat huruvida hon ska berätta om rörelsehindret vid ansökningssituationer:

Ska jag berätta om mitt funktionshinder? Och om jag inte gör det och får komma på intervju kommer det surt efteråt då? Om jag berättar det här, ligger det i fatet för mig då?

Disa ogillar tanken på att personer med funktionsnedsättningar ska utgöra inspirationskällor för andra människor.

Det är också något som jag inte kan förlika mig med, den tanken att man behöver vara det. Och att man vill sälja sig själv så, tycker jag också är lite kocko.

Hon tycker också att kraven är alldeles för lågt ställda, eller rättare sagt det finns inga krav alls. Normen är, berättar hon, att man, som individ med rörelsehinder, inte ska ha några ambitioner eller framtidsplaner, man ska nöja sig med det lilla i livet och vara tacksam. Det krävs inte stor insats för att folk ska tycka att människor med rörelsehinder är duktiga, säger Disa.

Om jag skulle bli socionom eller jobba på bank så skulle det heta så här att, vad modigt av dig att du gör det här nu. Vadå, vad är grundnivån? Vad krävs det för att jag inte ska vara modig. Skulle jag sitta hemma varje dag och äta chips eller något?

Något som Disa tar upp flera gånger är krångel från myndigheternas sida angående assistans på de olika studieorterna. Det har tagit mycket av hennes energi. Även problem med en ständigt försenad färdtjänst har komplicerat studierna för henne.

D: Och det tror jag att jag upptäckte när jag blev äldre och var tvungen att ha kontakt med kommuner och biståndshandläggare och färdtjänsthandläggare att man fick lägga ner mycket energi på att det här, kan det aldrig vara lite "smooth" någon gång, så att jag kan ägna mig åt saker som jag faktiskt vill ägna mig åt.

E: Det tar mycket energi från det som du vill arbeta med?

D: Ja, gud, ja. Speciellt om man är lite "up and coming" som jag är så kan jag tänka, att jag kan inte lägga samma 150 % energi på att jobba med mitt jobb eller sköta mina studier, utan jag måste tänka på en massa annat som avbryter.

Även otillgängliga lokaler är ett problem säger hon, och anser inte att de ansvariga tar sådan problematik på allvar. Disa berättar att hon tycker att en

person med rörelsehinder har rätt att vara elegant och inte klä sig i otympliga kläder, till exempel mjukisbyxor och andra plagg som döljer kroppen. Det handlar om egenvärde säger hon.

Jag kan tänka att det är OK att för någon slags majoritet att tänka på en funktionshindrad kvinna i såna här mjukisbyxor i någon liten rullstol liksom. Det är den här normmallen och om man då kommer in med sin dräkt och har gjort aktiva val bara med min klädsel och lite så och inte så här gömmer sitt handikapp.

Estrids berättelse

Estrid blev mobbad under sin skoltid, vilket har påverkat hennes självkänsla. Lärarnas ansträngningar för att få mobbningen att upphöra var få och fruktlösa.

... de sade inte det, men det var som: Ja, men vi tycker om dig jättemycket, men vi kan ju inte vara kompis med dig, det förstår du väl. En sån som du... Du är liksom inte som oss. Det var som att det var en regel och att det skulle vara på det sättet.

Hon lider fortfarande av depression periodvis, och menar att detta kan ha sin grund i utanförskapet under skoltiden, ett utanförskap som skolan var med och skapade. Det blev inte bättre av att skolan fokuserade mycket på hennes fysiska svårigheter. Hon placerades utanför klassen vid flera tillfällen bl.a. vid prov, eftersom de hjälpmedel hon skulle använda var för stora för klassrummet. Hon önskar att någon hade sett hennes utsatthet.

Estrid: ... när jag skulle börja högstadiet t.ex. (...) Då var det också väldigt mycket att... Alltså fokus på... Hela tiden fokus på funktionshindrena... Och få hjälpmedel och allt sådant där praktiskt alltid när man hade möten. Det var aldrig något... Det kändes som att jag försvann i mycket det. (...) Och de skulle måla stolparna vita för att jag skulle hitta dit och sådana här jätteknäppa grejer, för jag vet ju var min ingång var, det var ju längst ut i längan. Det var inte så himla svårt att hitta. Det gjorde de och de höll på väldigt mycket (...)

E: Det kände du var lite jobbigt?

Estrid: Ja, för det var aldrig någon som frågade hur det gick med kompisar... Fast det var väl någon gång lite grann ibland, men det kändes inte som att det var så engagerat utan det var (...) Det går inte att göra något åt ungefär.

Hon beskriver de studie- och yrkesvägledare hon mött som oengagerade. Estrid läste Handels- och administrationsprogrammet på gymnasiet. Hon tycker att det var ett ok val, men valde bort bageri och teater på grund av att hon inte såg hur hon skulle kunna arbeta med det i framtiden. Mediapro-

grammet hade också funnits med i planerna, men till sist blev det i alla fall handel och administration. Hon skolkade en del, men lyckades ändå få ihop "hyfsade betyg". Efter gymnasiet gick hon på folkhögskola. Hon ville egentligen arbeta med något praktiskt, men lärare och föräldrar avrådde henne från det. Estrid anser inte att föräldrarna utgjort mycket till stöd för henne utan snarare försökt begränsa henne. Till slut valde hon en datautbildning, men insåg att hon inte hade rätt motivation att gå den. Så istället flyttade hon till en större stad och skrev in sig på Arbetsförmedlingen.

Med hjälp av Arbetsförmedlingen fick hon praktik och genom den blev hon intresserad av radio och ville gå en utbildning till ljudtekniker. Föräldrarna tyckte dock inte att hon skulle flytta igen så hon avstyrde de planerna. Det är något hon ångrar. Sedan följde praktik på praktik, utbildning på utbildning utan att det ledde till någon anställning. Hon sökte många arbeten men fick dem inte. Hon sökte också utbildningar som hon inte kom in på.

Jag sökte till XX (en teaterutbildning) också (årtal) men då fick jag veta att jag inte kom in för att funktionshindrade inte kan bli skådespelare. Det går inte! Det kommer inte finnas några jobb för dig så det är ingen idé.

Estrid säger att det bemötande hon fick på arbetsförmedling var dåligt.

Men då blev jag så trött på dem, för jag tyckte också att de var så himla oengagerade och de bara så här, man ska göra precis som de ville hela tiden. Och tyckte att jag var lat också, de verkligen sade det rakt ut(...) Så jag orkade inte hålla på att gå till Arbetsförmedlingen och bli förnedrad.

Istället ansökte hon om att få aktivitetsersättning och fick ansökan beviljad. Estrid berättar att, trots att det var lite skönt, så uppfattar hon det som kränkande att samhället inte tyckte att hon har något att bidra med. Estrid kom i samband med detta i kontakt med flera organisationer som arbetar med att ge personer med olika former av funktionsnedsättningar sysselsättning. Estrid berättar om ansträngningar hon gjorde för att få fastanställning genom dessa organisationer, men det gick aldrig vägen när det kom till kritan. Hon sökte sig då åter till Arbetsförmedlingen, men bemöttes återigen med en tråkig attityd. Hon säger att Arbetsförmedlingen varit med och skapat ett anorlundaskap kring henne.

Estrid har ett eget företag och föreläser ibland om sitt liv. Vid intervju tillfället hade Estrid äntligen fått ett fast arbete. Hon arbetar 80 % på en intressepolitiskorganisation och trivs mycket bra. Hon hittade själv arbetet och fick det på egna meriter. Angående hur hennes funktionsnedsättningar påverkat henne säger hon:

Estrid: Jag hade ju aldrig kommit med (organisation X) på det här sättet om jag inte hade haft funktionsnedsättningar tror jag.

E: Så du tycker att det kan ha påverkat på ett positivt...?

Estrid: Ja, för förut har det varit väldigt mycket negativt, men det kan påverka positivt också. Och sedan att det är någon mer person som folk kommer ihåg och det är möjligt att de kommer ihåg på grund av mina funktionsnedsättningar, men det behöver inte heller vara negativt. Man kan använda det till någonting positivt. Det kan man ju faktiskt göra för det kan vara väldigt användbart i många situationer. (...) På olika sätt. När man ska nätverka, när man ska göra olika saker.

Floras berättelse

Flora blev mobbad på grundskolan och bytte till en annan skola i högstadiet. Där gick det fler ungdomar med rörelsehinder så där blev det bättre. Hon berättar att läraren på lågstadiet "underblåste" mobbningen, men att läraren på mellanstadiet var bättre. Mobbningen har gjort att hon har svårt att knyta an till människor än idag, berättar hon.

Flora började på sina föräldrars inrådan på Naturvetenskapsprogrammet, men bytte efter ett år till Sam. Att det var dessa program som gällde för föräldrarna tror Flora beror på hennes rörelsehinder. Hon hade visat att hon var smart och föräldrarna ville hellre att hon skulle arbeta med något teoretiskt än något praktiskt. Om hon fått bestämma själv tror hon att hon valt Barn- och fritidsprogrammet. I efterhand tror hon inte att hon hade klarat av det. Att få ett arbete direkt efter gymnasiet var uteslutet, menade föräldrarna. Flora var "handikappad" och kunde inte konkurrera på arbetsmarknaden så de, så Flora började på högskolan istället.

Flora hoppade dock av studierna rätt snart och vände sig till Arbetsförmedlingen istället. Hon gick, genom dem, lite utbildningar och fick en projektanställning. Genom detta blev Flora intresserad av att studera en informationsutbildning och flyttade till en mindre ort för att göra detta. Nu har hon åter flyttat till sin hemstad och läser en utbildning där som hon trivs bra med och kan tänka sig att arbeta inom. Vid intervjutillfället står hon i begrepp med att komma ut på sin första praktik.

Flora har inget minne av att ha träffat någon studie- och yrkesvägledare vare sig på grundskolan eller på gymnasiet. Hon fick inget stöd från skolans sida vid gymnasievalet, vare sig från vägledare eller från lärare. Däremot minns hon kontakten med Arbetsförmedlingen som negativ.

De gav olika order till mig och hur jag skulle söka jobb och inte och ställde olika krav och det var väldigt så där osäkert och jag... Det var väl också en anledning till varför jag gick tillbaka och pluggade igen liksom.

Flora har även periodvis varit i kontakt med Försäkringskassan och den kontakten beskriver hon som "katastrof". De anklagade henne bland annat för att simulera krämpor. Hon funderade på att anmäla dem, men orkade inte.

F: Nej, de tyckte: Ja, men vaddå det är väl ingen som vill anställa dig i alla fall och alla möjliga så här puckade uttalanden.

E: Mm.

F: Jo, det var det för det var så utstuderat, det var liksom för att få mig förbannad och typ vråka ur mig en massa otrevligheter och så där så då. Jag kan ju liksom inte såklart hålla mig lugn och få hur mycket som helst slängt i huvudet.

E: Ja.

F: Ja, men vadå du som är så himla otrevlig och skriker och gapar. Det är väl ingen som vill ha med dig att göra på någon arbetsplats. Man bara: Nähä, men de kanske inte är dumma liksom.

Hon beskriver kontakten med dessa myndigheter som att de i förväg bestämt sig och inte är öppna för argument. De här striderna har fått henne att må mycket dåligt periodvis. Flora förtäljer också att myndigheter avkrävt henne tacksamhet för insatser som är lagstyrda. Hon berättar att man på Arbetsförmedlingen utgått från att hon har intellektuella funktionsnedsättningar, något som hon inte har. Hon känner även att så väl föräldrar som Arbetsförmedling och Försäkringskassa försökt att styra hennes studie- och yrkesval så att det ska passa dem och deras syn på vad som är lämpligt. Flora säger att hennes önskemål inte vägt särskilt tungt. Hon upplever att samhället inte förmedlar att hon som människa med rörelsehinder duger.

Jag duger ju till det de tror att jag klarar av liksom.

Om Flora fick ändra något kring hur personer med rörelsehinder behandlas i Sverige idag skulle det dels vara att den hjälp samhället erbjuder skulle bli mer individanpassad. Hon uppfattar att alla ska passa in i den mall som tjänstemän går efter, och det upplever hon att hon inte gör. Gör man inte det så blir det problem, säger hon. Även tillgänglighetsanpassningen ger hon tummen ned. Den är gjord mest som en chimär i hennes ögon. Insatser görs men dessa är ofta inte funktionella, det är mest för syns skull. Handikappramper kan finnas, men är de för branta hjälper det föga.

Något år efter intervjun var Flora och jag i kontakt igen. Jag hörde av mig då jag ville få hennes återkoppling på sammandraget av berättelsen som jag då

sammanställt. Hon berättade att hon haft sitt ”första korta semester vik.” inom området hon utbildat sig till och tyckte att ”det var jättekul att arbeta med det”.

Gabriels berättelse

Under grundskolan upplevde Gabriel att han var med i klassens gemenskap i stort sett. Ibland har han känt sig något utanför, men menar att det lika gärna kan ha berott på personkemi. Han berättar att hans föräldrar varit ett bra stöd för honom och uppmuntrat honom i hans strävanden. Gabriel läste Barn-och fritidsprogrammet på gymnasiet. Valet var hans eget även om modern och ett äldre syskon agerat förebilder genom att välja samma inriktning. Efter det läste han på högskolan. Dock hoppade han av eftersom anpassningen inte var den bästa. Han hade behövt läsa på 50 %, men det gick inte på den aktuella högskolan. Bl.a. grupparbetena ställde till det, där var han tvungen att lägga 100 % för att inte sänka de andra och det orkade inte hans kropp. Det gjorde att han kände sig otillräcklig.

Han skulle önska att det fanns större möjlighet att välja utbildningar med olika studietakt för dem som behöver det. Samtidigt understryker han att han fått mycket hjälp av högskolan för att det skulle fungera, men det räckte inte hela vägen. Gabriel berättar att han valt bort vissa yrken och utbildningar för att han inte upplever att han fysiskt klarar av dem. Även illa anpassade lokaler har påverkat.

Man har ju hela tiden fått tänka efter liksom vad kan jag göra, var kan jag få jobb i framtiden och så där då. Och det avgör ju till viss del vad man väljer att läsa och så där då. Så det har ju påverkat en viss del i tankebanorna vad man ska syssla med sen. Man får ju tänka lite framåt så... Vad som kan ge jobb och lite sånt också.

Vid intervjutillfället är han inskriven på Arbetsförmedlingen och hoppas på en praktikplats inom en snar framtid. Inför gymnasievalet var han i kontakt med studie- och yrkesvägledare, men också rektorer och lärare på den tilltänkta skolan. Gabriel upplevde mötet med vägledarna som positivt, men den ena rektorn hade åsikter om valet som Gabriel upplevde som nedvärderande.

Alltså själva med just studie- och yrkesvägledaren var väldigt bra faktiskt för det var, de var väldigt uppmuntrande och liksom, jamen det här ska ju du satsa på och vi försöker göra så gott vi kan. Och så där. De var väldigt villiga och hjälpa till på bästa möjliga sätt. Sen så var det väl rektorn som kanske inte var så väldigt bra med mötena. I alla fall inte den ena rektorn där då. Han sade ju till mig då, i och med att jag har mitt funktionshinder så sade han: Ja du, jag

ville ju läsa Barn- och fritid då... Då sa han det: Ja, men du borde nog inte läsa den här utbildningen för det kommer du inte klara och det kände jag väl var ganska dålig behandling och så.

Gabriel hade även kontakt med en vägledare inför högskolevalet och beskriver kontakten som positiv. Han har inte varit inskriven vid Arbetsförmedlingen så länge, men har bara bra saker att säga så här långt. Han ser mycket fram emot att få praktisera, särskilt eftersom han hoppas komma fram till vad han ska syssla med i framtiden. Hans planer ställdes på ända i och med de avbrutna högskolestudierna och han har fått överge sin karriärdröm. Nu hoppas han hitta något nytt att satsa på. När Gabriel varit på praktik genom skolan och högskolan har han upplevt att det fungerat bra. Det enda negativa har varit att vissa, tilltänkta praktikplatser, sagt nej när de fått höra om hans nedsättning, detta utan att de träffat honom, trots att praktikplatserna varit anpassade.

Gabriel menar att han har haft tur som mött så lite fördomar i sina studie- och yrkesval. Han har många vänner som haft det betydligt svårare. De har blivit styrda av skola och föräldrar och till slut hamnat på arbeten med för låga krav, upplever han.

Då liksom: Du klarar inte det här och du ska nog göra det här istället och nej, det där ska du nog hoppa över för det kommer du säkert inte att klara. Jag har upplevt att det finns en del sånt, tyvärr. Att folk har, att lärare då, har utgått från att man kanske klarar mindre än vad man gjort. Och på det sättet då styrt in mina kompisar på vissa vägar. (...) Jag har upplevt det en del då, att det kan vara så för vissa människor, att de kanske blir hänvisade till vissa saker för att andra tror att de kanske inte ska klara det här då. Och det gäller ju även de jobb och sånt där... Som jag har upplevt att vissa kanske får vissa jobb som visst de klarar av dem, men de skulle kunna klara så himla mycket mer. Och att de blir väldigt sänkta då i sina prestationer för att... Ja, för att andra tror, ja men de klarar säkert inte det ändå.

Han säger ändå att personer med rörelsehinder värderas högre idag än när han var liten. Nu talas det från politikernas sida om tillgänglighetsanpassning och möjlighet till arbete, när han var yngre var det inte den känsla han fick. Då kände han snarare att "... de klarar ingenting." Hans förslag på hur man ska förbättra situationen för personer med rörelsehinder är att:

... lyssna på oss handikappade och ta emot oss och höra vad vi har att säga istället för att det ska gå via andra som talar om för dem att det är så här och så här, och att vi får mer uppmärksamhet och får berätta själva hur vi tänker och tycker.

Han upplever att samhället ibland mest ser till diagnosen och inte till människan. Han skulle önska att gruppen fick mer utrymme i media och övrigt i samhället. En fördel med att ha ett rörelsehinder tycker han är att han mognat tidigare än andra och har mycket erfarenhet utan att ha arbetat så mycket. Det negativa är att folk har förutfattade meningar om honom och även att han ibland känner en otillräcklighet.

... man kan känna sig väldigt utanför ibland. Men det har ju också lite med samhället att göra ibland kan jag känna. Det är inte tillräckligt... Att samhället inte anpassar sig efter oss då och då blir man lite utfrys.

Det här berättar han påverkar självkänslan. Han kan känna sig ”sänkt” av detta, men försöker att inte ta åt sig. Han skulle önska att folk kunde se människan Gabriel mer och inte rörelsehindret främst. Han tror att många med rörelsehinder känner så, inte minst i tonåren. Han är övertygad om att det kan påverka studie- och yrkesvalen hos den här gruppen.

Hedvigs berättelse

Hedvig har ett lättare rörelsehinder och berättar att föräldrarna varit ett stort stöd för henne. Hedvig berättar att en del lärare på grundskolan utgick från att hon hade intellektuella funktionsnedsättningar och gav henne lättare uppgifter än klasskamraterna. Hedvig berättade om det inträffade för några lärare hon hade förtroende för och de blev upprörda å hennes vägnar. Hon hade goda vänner hela skoltiden, men blev mobbad av andra i skolan på grund av sin ovanliga gång. Det påverkade henne mycket negativt, hon grät varje dag när hon kom hem från skolan, men idag kan hon se att hon blivit en starkare människa av det. Det skedde insatser från skolans sida, men det ändrade mycket lite. I sjuan däremot skedde en plötslig förändring.

I sjuan var det någon som sade något till mig... Jag vet inte om jag var CP-unge eller vad det var. Och då gick jag till min lärare och hon ställde sig upp och stirrade ut mot ett fönster. Och jag sade till henne: Men säg någonting då. Du, jag kan inte säga något, jag är så arg, sa hon. Och sen så gick hon och tog den där grabben i örat, sen sa vare sig han eller någon annan någonting.

Hedvig läste Humanistisk linje på gymnasiet. Hon tvivlade på sin förmåga att klara den och funderade på att välja något med lägre krav, men blev övertygad att söka humanistisk av föräldrar och vänner. Inför valet träffade hon studie- och yrkesvägledaren och beskriver henne som ”mycket kunnig”, men har inget minne av att ha mött någon vägledare på gymnasiet. Hon läste minskad studiekurs, men har läst in de ämnena på Komvux senare. Hon trivdes mycket bra på gymnasiet och Komvux, fick bra vänner och kände sig som en i gänget. Efter gymnasiet valde hon att gå en yrkesinriktad utbildning

på folkhögskolan. På folkhögskolan ville de först inte ge henne hennes intyg, men efter en termin ute på en arbetsplats fick hon till sist sitt intyg. Hedvigs studiekamrater blev "bestörta" över hur hon behandlades av lärarna. Hon arbetade sedan några år i yrket. Efter det gick vikariatet ut och hon blev arbetslös. Hon hade problem med ryggen och valde därför att börja läsa på högskolan. Vid intervjutillfället är hon mitt i utbildningen. Hon trivs mycket bra med utbildningen och lärarna, de ser henne för den hon är och inte rörelsehindret. Hedvig har stött på fördomar i studie- och yrkesvalet både från vänner och från arbetsförmedling. Hon berättar att hon stött på fördomar och "tråkningar" från auktoriteter. Det har gjort att hon vässat sina argument ännu mer och tvingats gå tillbaka till sig själv och fundera över sin drivkraft. Det har givit henne djupgående insikter, menar hon, men flickar samtidigt in att det är mycket jobbigt att bemötas på det sättet.

Hedvig tycker att bemötandet från samhället blir bättre och bättre, även om hon ser negativa tendenser, som att hennes rullstolsburna vänner "stuffas undan" på restauranger, måste ta bakvägar o.s.v. Hon tror att det är viktigt att människor i allmänhet ser personer med funktionsnedsättningar. Det kan vara en väg för dem att vänja sig. Hon säger att rörelsehindret kan vara en fördel för henne i det valda arbetet då hon planerar att arbeta med handikappfrågor. En nackdel kan vara de låga förväntningar hon möter då och då. Hon berättar om en episod från gymnasiet:

... en lärare sa på gymnasiet att, ska vi tala om för mamma och pappa vad du har gjort nu i skolan i går. Jaha, jag är inte riktigt med på vad det är för någonting, men det kan vi väl göra, det går alldeles utmärkt. Ska du tala om det själv eller ska jag tala om det? Eftersom jag inte vet om vad du tänker på så är det nog bäst att du gör det, sa jag. Ja, hon skrev på tavlan... Och då kände jag bara det: Nä, här behövs det flera års nötning av den här personen.

/.../

Människors låga förväntningar är ju värre än att ta sig från ena punkten till den andra. Det fixar jag ju. Men om någon står där i mitten och säger att: Nämen du fixar inte det här! Eller tråkar mig på något vis då ... Då blir man ju liksom... Då går ju luften ur en...

Samtidigt sporrar sådana möten henne att motbevisa de fördomsfulla personerna, att visa att det inte alls är omöjligt. Hon ser sig som en tillgång för samhället, och det tror hon att hennes vänner med rörelsehinder också gör. Vissa dagar upplever hon dock som motiga och hon måste peppa sig för att orka.

Ivars berättelse

Ivar gick i en vanlig skola under uppväxten, och blev skoltrött på högstadiet, vilket drabbade betygen. Lärarna gav sken till föräldrarna att: ”Ja, men Ivar, han är så duktig, han kämpar på...”, men Ivar visste att han inte kämpade alls, han flöt bara med. När han sedan fick 2,0 i betygssnitt, vilket blev en chock för honom och föräldrarna, så började han fundera kring vilka låga förväntningar lärarna haft på honom, och varför. Idag upplever han lärarnas bemötande som nedsättande. De hade utgått från att han var ”dum i huvudet”, upplever han. Han hade en del vänner, men kände sig utanför. Han upplevde att han inte passade in. Det, menar han, har gjort honom cynisk och påverkat hans självförtroende. Självkänslan anser han är god, bl.a. i och med att han haft ett bra stöd hos bland annat familjen, men tron på förmågan att genomföra saker säger han har fått sig en knäck. Här har även bemötandet från Arbetsförmedlingen spelat in.

Ivar mötte en studie- och yrkesvägledare inför gymnasievalet, men mötet gjorde inget större intryck, vare sig positivt eller negativt. Han började på Omvårdnadslinjen efter grundskolan, men hoppade av efter en termin. Drömmen var att efteråt bli massör, men han tyckte inte att utbildningen förberedde honom för det. Därför hoppade han av. Han jobbade lite emellan och började sedan om, på Handels- och kontorslinjen. Han utbildade sig sedan till massör, men har inte hittat något arbete som det. Sedan har han varit arbetslös och gått olika utbildningar, som inte resulterat i anställningar. Ivar känner inte att han vill ta ”de där klassiska handikappyrkena”, till exempel sitta i en reception. Han säger att det är sådana yrken som Arbetsförmedlingen och Försäkringskassan vill att han ska ta och att han blivit ifrågasatt i sina val.

Nej, de verkade helt inställda på: Nej, det går inte och oj, oj, oj... Där måste man vara väldans stark och väldans bla bla liksom. Man kände liksom att det ... Man kan ju gå runt problem, man kan hitta lösningar som gör det lättare (...) Lösningar på saker. Så har det varit under hela mitt liv.

De vill hellre att Ivar väljer lugna yrken där han inte syns eller arbete på Samhall, säger han. Han verkar mena att tjänstemännen försökt få in honom på någon form av omsorgskarriär. Ivar å andra sidan vill ha ett arbete där han kan använda sin kropp och anser att det finns lösningar för hur det skulle kunna fungera praktiskt. Han påpekar att omgivningen begränsar mer än själva rörelsehindret, och att människor med rörelsehinder kan arbeta med de flesta yrken, om de bara får.

... att jag har mötts av folk som tänker väldigt snävt. Myndigheter och skola och även rekryterare och andra arbetsgivare liksom. Det finns ju människor

som faktiskt är innovativa och kan tänka kreativt, som inte ser problemen överallt utan ser lösningarna, men jag har inte stött på allt för många av dem.

En handläggare på Arbetsförmedlingen ifrågasatte honom så till den milda grad att han anmälde henne till Handikappombudsmannen. Han upplevde sig ”knäckt” av behandlingen och önskar att arbetsförmedlarna kunde få gå någon form av utbildning kring funktionsnedsättningar och kring bemötande. Han säger att han inte blir sedd som en individ på Arbetsförmedlingen. Han har blivit erbjuden att förtidspensionera sig, men det vill han inte, han vill jobba. Han berättar att det annars verkar vara den slentrianmässiga lösningen för personer med rörelsehinder.

Det sitter säkert en jäkla massa som har fått sina drömmar krossade av de välmenande... Ja, socionom någonstans.

Ivars mål just nu är att ta körkort för att vara behörig till fler jobb. Han hoppas att det ska bidra till en lösning. En positiv sak med att ha ett rörelsehinder, berättar Ivar, är att man blir en människokännare, man lär sig hur de tänker. Han berättar att samhället inte förmedlar att personer med rörelsehinder duger.

De senaste åren har ju blivit ännu hårdare och ännu värre. Men i samhället... Omgivningen kräver ju att man ska vara felfri, gärna vara ca 1.80 lång, blå ögon, blond och så här följa... Helt oavsett om du ska sitta i spärren på SL eller om du ska jobba som hantverkare eller jobba på bank liksom så... Avviker du från lagen så får du inte vara med liksom.

Ivar menar att det att ständigt bli bemött på det sättet och att få sina planer underkända kan göra att man ger upp som människa. När varje ny ansträngning leder in i en återvändsgränd är det lätt att det blir så, säger han.

Jonathans berättelse

Jonathan var med om en mopedolycka när han var tonåring och blev rullstolsburen efter det. Han låg ett år på sjukhus och kom därför efter i skolan. Efter olyckan försvann de flesta av hans kompisar, bara en fanns kvar. Olyckan innebar också att familjen blev tvungna att flytta och Jonathan byta skola. Den förra var inte tillgänglig. Hans upplever det som att han slets ur sin ”livsvärld”, alla hobbies och nöjen han haft försvann. Det blev en helt annan livssituation för honom. På den nya skolan fick Jonathan assistans för att klara praktiska moment. Bemötandet från några lärare uppfattar han som bra och från andra som kränkande.

Jonathan berättar att utanförskapet, bl.a. bristen på vänner och lärare som inte ställt upp, påverkat hans självkänsla. Inför gymnasievalet kände Jonathan att den Samhällsvetenskapliga linjen var mest intressant och en handikappkonsulent på orten tipsade om ett av de fyra riksgymnasierna. Det blev så att Jonathan valde att läsa där fast på fyra år och bodde på elevhemmet. Dock valde han att gå i en ”vanlig klass”. Han upplevde att kraven var högre ställda där.

Den andra undervisningen, där blandade de väldigt många olika grupper av funktionsnedsättning vilket gör att... Jag upplevde att det specialarbete som min kamrat X gjorde som gick i RH-klassen som det heter, det var inte alls samma krav på referenser och källförteckning och så som jag gjorde.

I slutet av gymnasietiden var han i kontakt med en studie- och yrkesvägledare som stärkte honom i att läsa ett humanistiskt ämne på högskolan. Jonathan berättar att han eventuellt inte hade gjort det valet idag med tanke på hur arbetsmarknaden ser ut för humanister, men då var det något han brann för. Idag hade han också valt att läsa på halvtid eftersom hans hälsa och ork inte riktigt räckte till att läsa på heltid. Han hoppade av efter några år. En bidragande orsak till detta var också något Jonathan kallar ”funktionshinderstress”. Det är en stress som skapas av dåligt anpassade lokaler, hissar som inte fungerar när man har bråttom till en tentamen o.s.v. Jonathan berättar att bemötandet från vaktmästare ofta kunde vara ungefär så här:

Oj då, ja just det, det är klart att du måste komma in. Vänta nu ska vi se, jag har inte använt hissen på länge och vi har inga nycklar och så där.

Han berättar att sådant tar mycket energi. I stort tycker han ändå att högskolan gjorde vad de kunde. Han tror även att hans låga självkänsla bidrog till att det inte blev någon examen. Under studietiden var Jonathan ute och föreläste om vikten av trafiksäkerhet och genom det fick han anställning för att resa runt i skolor och berätta. Efter det arbetade han i några år som administratör och arbetar nu i en ideell idrottsförening. Just idrott har spelat en stor roll för Jonathan och han har haft goda förebilder inom handikappidrotten, berättar han. Något som många med rörelsehinder saknar är kontaktnät och här kan idrotten fylla en viktig uppgift, säger han. Jonathan har varit i kontakt med Arbetsförmedlingen och upplevelsen av kontakten är blandad. Den första handläggaren var bra, men sedan fick han byta och det blev lite struligt. Han skulle få hjälp med en trygghetsanställning och pappersarbetet med denna drog ut på tiden.

J: Det är nog lite problematiskt att det tar sådan tid och jag tyckte själv att jag hade ganska bra scenario för jag kom dit... Visst jag behövde lönebidrag förvisso, (...) men jag hade ju ordnat allting, ordnat kontakterna, jag hade en ar-

betsgivare som ville anställa mig då. (...) Och de behövde ju mig, men så tog det ju tid med finansieringen från Arbetsförmedlingen och kring lönebidragen och så. Tack och lov var de en ideell förening och de har nog större tålamod än om jag hade blivit anställd inom den privata sektorn.

E: Ja.

J: Så då kanske de hade sagt till mig att, om jag hade varit ekonom exempelvis, nej tyvärr vi kan inte vänta för vi har en revision som ska göras här. Vi måste ha någon nu liksom.

Detta tror han bidrar till att arbetsgivare kan välja bort arbetskraft med funktionsnedsättningar. Överhuvudtaget anser Jonathan inträdet på arbetsmarknaden som knepig för gruppen. De ”fastnar” anser han och blir förtidspensionerade istället för att få göra en insats för samhället. Det tycker han är resursslöseri.

J: Jag hade egentligen inte riktig arbetserfarenhet förrän jag var 27 då jag anställdes på XXX bolaget. Och det tror jag drabbar många unga funktionshindrade, man har ingen arbetslivserfarenhet och plötsligt är man 30 och egentligen aldrig varit ute och jobbat ordentligt. Det är jävligt svårt att ta igen.

E: Visst.

J: Jämfört med sina gående kamrater, när de är 30 så har de köpt lägenhet och bil och skaffat barn.

Här anser Jonathan att Arbetsförmedlingen har en viktig roll att spela genom att se möjligheter och inte begränsningar. De måste hjälpa människor att tro på sin förmåga att klara studier och arbete. Annars finns det en risk för skadlig passivisering och ohälsa, konstaterar Jonathan, och styrker påståendet genom att hänvisa till aktuella rapporter.

... att man inte känner sig behövd helt enkelt och då äter man sämre och allt det där. Och då får man en onödigt ohälsa. Så det att funktionshindrade idag har högre ohälsotal än normalbefolkningen beror mycket på... Inte på deras funktionshinder eller sjukdomar utan just på att de inte är etablerade och att de inte har arbete, att de har en sämre fritid och det finns ju möjligheter engagera sig i föreningar och så, men det gäller ju kanske att hjälpa dem till detta. De kan inte vara starka själva så att säga.

Knuts berättelse

Knut är rullstolsburen idag, men var mer rörlig under uppväxten. Han gick i vanlig grundskola och deltog i alla ämnen utom skolidrotten, som han hade dispens ifrån. Han läste i samma takt som de andra och tycker att det fungerade bra. Han hade hjälpmedel och anpassningar i klassrummet. Kompisar var det ont om, men han hade några. Viss form av utanförskap upplevde han,

men kan på rak arm inte ge något exempel på någon specifik situation. De kompisar Knut hade vägde i stort sett upp, säger han. Knut läste Elprogrammet på gymnasiet. Att det blev så berodde på att han var för skoltrött för att läsa de teoretiska programmen, och det här var ett område som intresserade honom. Hans enda möte med studie- och yrkesvägledare var på ett informationsmöte inför valet, i aulan. Han hade ett gott stöd i sin mor inför valet. Han trivdes bra på gymnasiet, både med kompisarna, studierna och lärarna. Han tror ändå att han hade valt annorlunda idag, på grund av gjorda erfarenheter.

Efter gymnasiet läste han lite på Komvux och var sedan arbetssökande innan han fick jobb på ett call-center genom Arbetsförmedlingen. Han hade hellre jobbat med det han var utbildad för, men tog ändå jobbet. Kontakten med tjänstemannen på Arbetsförmedlingen upplevde han som positiv. Efter två år blev han uppsagd på grund av arbetsbrist. Han upplevde beskedet som skönt då han inte ville arbeta med detta egentligen. Han blev arbetssökande i väntan på studier och deltog i ett arbetsmarknadspolitiskt program som inte ledde till något. Han kom in på högskolan och började läsa ekonomi. Att det blev just ekonomi tror han hade att göra med att hans mor är ekonom och att hon utgjort en förebild för honom. Han far är svetsare, men det yrket menar han är fysiskt omöjligt för honom.

I och med högskolestudierna kom Knut i kontakt med en studie- och yrkesvägledare för första gången och upplevde kontakten som positiv. Studierna gick bra, men krävde mer arbete än han först trott. Han tog sin examen ca 1,5 år före intervjutillfället. Han upplevde anpassningen av lokalerna som helt ok. Efter examen har han varit arbetslös. Knut tycker att läget på arbetsmarknaden är tufft, men kontakten med Arbetsförmedlingen fungerar bra.

Knut anser att vissa arbetsplatser kan passa bättre än andra för personer med rörelsehinder. Kontorslandskap är ett sådant exempel. De här tankarna fanns med honom när han valde att bli ekonom. Vad var och en kan välja mellan beror dock på rörelsehindrets art berättar Knut.

K: Där kan jag ju tänka mig att å dra kablar i högt uppe i tak och sådär... Det kan man inte ens arbeta bort med hjälpmedel och sådär.

E: Nej. Mm.

K: Så då, då gäller det att acceptera att sånt kan man inte välja.

Det mest negativa med att ha ett rörelsehinder, menar Knut, är otillgängligheten. Backar, kullersten, trappor och slask gör livet i rullstol svårare än vad det behöver vara. Ett körkort är nästan nödvändigt för att klara sig, säger han. Något positivt har han svårt att komma på. Möjligtvis skulle det vara att

han inte är en i mängden och att han därigenom får kontakt med många människor när de frågar om han vill ha hjälp.

Linus berättelse

Linus har ett lättare rörelsehinder. När Linus skulle börja skolan tackade hans mamma nej till mycket av hjälpen som erbjöds eftersom han inte behövde den. Det tyckte man från skolans sida var underligt, men Linus säger att det var klokt av mamman. ”Det är klart att om man kan klara sig själv, så varför ska man inte klara sig själv?”

Linus hade minimal assistenthjälp, en stol att sitta på när han skulle sätta på sig skorna och en något tyngre linjal. Det var allt. Det gjorde att Linus inte kände sig så annorlunda än kompisarna, vilket han säger var skönt. Överhuvudtaget vill han inte ha så mycket hjälp utan strävar efter att det ska vara så normalt som möjligt, även idag. Kompisar hade han hela skoltiden, även om han inte har så mycket kontakt med just dem idag.

Linus gick Teknikprogrammet på gymnasiet. Det var ett lätt val berättar han, eftersom han alltid brunnit för teknik och naturvetenskap. Det var också ett sätt att komma ifrån språkstudier. Han är mycket nöjd med sitt val. Han träffade en studie- och yrkesvägledare inför gymnasiet, men även under gymnasiet, som hjälpte till med praktiska detaljer. Han berättar att kontakterna varit få, men att de som varit ändå varit positiva. Direkt efter gymnasiet sökte Linus en teknisk högskoleutbildning och kom in. Han trivs mycket bra med ämnena och vid intervjutillfället hade han ca 1,5 år kvar till examen. Efter examen funderar han på att flytta utomlands och arbeta. Linus har i flera år sommarjobbat i en butik och där arbetar han extra då och då även nu. Högskolan har han en del kritiska synpunkter på. Framförallt är det lärarna, som han anser, har en skev syn på rörelsehinder. ”De verkar blanda ihop rörelsehinder och vara dum i huvudet, ganska ofta”.

Linus säger att det bland annat var krångel med den extra skrivtid han har rätt till, ganska ofta. Han har också känt sig anklagad för fusk av en lärare på grund av skrivtiden. Den här typen av bemötande känns segt, berättar han, och har gjort att han numera undviker att be om extra skrivtid. Han har erfarenhet av diskriminering, men lärarna på högskolan har de värsta fördomar han träffat på. Linus funderar över om detta kan ha sin grund i att det finns väldigt få studenter med rörelsehinder vid högskolan, och även över varför det är så få studenter vid högskolan med rörelsehinder. ”En teori kan kanske vara att studie- och yrkesvägledare inte uppmuntrar unga människor med rörelsehinder att läsa vidare”, säger han. Lokalerna på högskolan tycker han är någorlunda anpassade, men att det kunde vara bättre.

Linus berättar att han inte upplever sig ha så bra självkänsla och att det kan ha med rörelsehinder att göra. Kommentarer från lärare och andra påverkar på något sätt, även om man inte vill det, säger han. Tullen och säkerhetskontrollen på flygplatser är ett sådant typiskt ställe där han brukar bli utpekad. Han tror att det är vanligt att människor med rörelsehinder har sämre självkänsla än ”vanliga”. Det kan bero på bemötandet från omgivningen, berättar Linus.

Alltså till viss del beror det väl på andra medmänniskor. Alltså i alla fall jag har lätt att komma ihåg hur dålig jag är istället för att komma ihåg det bra. Att man kommer ihåg kommentarer man fått av lärare och på mataffären när man står där helt genomsvettig och släpar fyra stycken- eller två stycken matkassar liksom, och slänger kryckan på golvet vid kassan för att det inte finns någonstans att ställa den på ett bra sätt och folk bara kollar på en som om man vore dum i huvudet.

Den här dåliga självkänslan tror han kan påverka människor med rörelsehinders studie- och yrkesval.

... många som tänker varför skulle jag kunna lyckas med det. Ja, till exempel bli ingenjör... När jag inte ens klarar av att gå på ett vettigt sätt eller, ja att man blandar ihop grejer. Alltså, det finns ju dagar när man funderar på vad fan man håller på med och varför någon skulle vilja anställa mig när det finns folk som liksom, ja, är så mycket snabbare på att skriva på datorn och är så mycket snabbare på att göra det och det och det och ja, men såna dagar finns ju alltid. Men det gäller att lära sig hantera dem.

Här tror han att uppväxten och föräldrarna kan vara avgörande för möjligheterna att stå på sig i studie- och yrkesvalet. En studie- och yrkesvägledare tror han inte kan påverka mycket positivt, utan att det snarare handlar om värderingar hemifrån och att man har personer med rörelsehinder som lyckats som förebild. Linus hade själv en sådan förebild i en släkting under uppväxten.

Och så när det inte finns någon riktig förebild eller någon människa som har gjort det innan, så att man kan säga såhär: Åh men oj, han syns ju på reklampostrar eller någonting, varenda dag, jamen då kan jag också göra det. Men när det saknas någon person som har gjort det först liksom ...

Linus anser att personer med rörelsehinder kan arbeta med det mesta. Det gäller att våga, säger han. Även det som tycks vara omöjligt kan fungera om man brinner för det. Man måste dock vara väldigt stark för att kunna stå emot de fördomar man kommer att möta, tror han. Linus uppfattar inte att

samhället förmedlar att människor med rörelsehinder duger i någon större utsträckning.

Det är ju bara det som en sådan sak som ... Hur många rörelsehindre finns det i riksdagen? Jag vet inte någon som har ett rörelsehinder som sitter i riksdagen.

Han säger att det är viktigt att personer med rörelsehinder syns i det offentliga rummet, till exempel i media, men även i vardagliga situationer. Han undrar var alla människor med rörelsehinder är för han möter dem aldrig.

L: Och när du är ute och går på stan, en vanlig dag, liksom en helgdag eller vardag. Inte fasen är var tjugonde människa du möter en rörelsehindrad människa?

E: Nej.

L: Det är liksom mer kanske var 200:e människa eller var 2000:e som ... Och då börjar man fundera på vart är alla? Sitter folk hemma och gömmer sig? Vågar de inte gå ut? Eller är de bara slöa, och låter liksom anhöriga gå och handla åt dem? Eller var är det som händer? Alltså jag tror aldrig jag mött någon med ett rörelsehinder förut på mataffären där jag brukar handla liksom.

/.../

L: Då börjar man ju fundera liksom, vilket, är folk rädda för att synas, skäms de för att gå ut ibland folk? Visst, det gör jag också vissa dagar, man tänker bara nej fan, usch.

Om det är så att folk skäms för mycket för att gå ut är det sorgligt, säger han. Istället borde man gå ut, synas, kämpa för sin rätt, ta sin plats i samhället och så vidare, inte gå och gömma sig. ”Då tror jag att många som blänger lite skumt på en idag skulle sluta med det”.

Marlenes berättelse

Marlene är rullstolsburen och har även en hörselnedsättning. Hon berättar att hon haft mycket stöd av sin familj, under uppväxten, att träffa sina egna val och göra det hon vill. Marlene gick i en specialskola för barn med hörselnedsättningar i årskurs 1-9 och läste sedan Estetiska programmet på gymnasiet. Hon hade inte mycket kontakt med studie- och yrkesvägledare inför valet. Hon upplevde inte kontakten som negativ, men har knappt några minnen av mötena. Hon har ett intryck av att vägledaren inte var så intresserad. Hon hade själv klart för sig vad hon ville, så någon större hjälp med att bestämma sig för program behövde hon inte. Hon trivdes inte jättebra på gymnasiet. Utbildningen levde inte upp till förväntningarna, varken kvalitets- och eller anpassningsmässigt. Vissa hjälpmedel dröjde så länge att hon kom på efterkälken. Hon upplevde även ett utanförskap och umgicks mest med sin assi-

stent under skoldagarna. Här tänker hon dock i efterhand att hon själv hade kunnat göra mer, men hon berättar att hennes självkänsla, liksom de flesta tonåringars, inte var den bästa. Hon kan inte minnas att lärarna gjorde några ansträngningar för att få in henne i gemenskapen. Självkänslan är bättre idag, men hon känner fortfarande en osäkerhet i vissa situationer.

Efter gymnasiet skrev Marlene in sig på Arbetsförmedlingen, men berättar att hon inte fick så mycket feedback på sina idéer av dem. Hon började läsa en estetisk utbildning på folkhögskolan och kom där i kontakt med en studie- och yrkesvägledare som hon uppskattade mycket. Efter folkhögskolan började hon läsa juridik och var vid intervjutillfället mitt i utbildningen. Hon planerar att arbeta inom det juridiska området efter utbildningen, eventuellt som domare.

Marlene berättar att hon känt vissa begränsningar i vad hon kunnat välja för karriär. Praktiska, tunga arbeten hade varit svåra för henne, säger hon. Hon säger att ett teoretiskt arbete var lämpligare för henne. Hon berättar att hon möter fördomar kring sina studie- och yrkesval ”lite här och där”. Just fördomar är det värsta med funktionsnedsättningarna, säger hon. Det och en icke anpassad miljö. Hon ger lärare som exempel på detta. Flera av hennes lärare vill inte bruka de hörselhjälpmedel som hon behöver för att kunna följa undervisningen. Hörselnedsättningen upplever hon som ett större hinder än rörelsehindret. Marlene berättar att hon tycker sig bryta mot människors förväntningar genom sitt studieval.

M: Om jag säger att jag studerar på universitetet och att jag läser det jag gör, så blir det faktiskt lite grann positiv respons.

E: Mm.

M: Och ja, oh vad kul att du läser det och det trodde jag inte.

Hon säger att man ”ska bryta trenden” och göra det folk inte förväntar sig. Hon går på universitetspuben ibland och säger att hon även där bryter mot förväntningarna. Det är ett sätt att minska fördomarna, tror hon. Marlene svarar både ja och nej på frågan huruvida hon upplever att samhället förmedlar att personer med rörelsehinder duger. Hon skulle önska att det informerades mer om att människor med rörelsehinder kan allt möjligt, men kanske på ett annat sätt. Hon känner vibbar av att samhället inte värderar henne som likvärdig, men kan för ögonblicket inte ge något exempel. Marlene hade inte någon förebild med rörelsehinder under uppväxten. Hon säger att hon inte hade varit den hon är idag om hon inte haft funktionsnedsättningarna. På det sättet är hon glad att hon har dem.

Sammanfattande översikt per individ

Det rör sig om tretton människor med tretton skilda erfarenheter av studie- och yrkesval. Mycket skiljer sig åt men vissa gemensamma drag går att urskilja. Till exempel säger elva av 13 att deras studie- och yrkesval antagligen hade tett sig annorlunda om de inte haft sina rörelsehinder. Anledningarna till detta skiljer sig åt. En del skar redan vid tidig ålder bort vissa alternativ som de såg som mindre realistiska och andra har tvingats ändra bana p.g.a. Arbetsförmedlingen och en krass arbetsmarknad. Mer om det senare. Naturligtvis skiljer sig bakgrunderna åt, men respondenterna har alla gått i svensk grundskola. Alla, utom en, har ett medfött rörelsehinder. Diagnoserna skiljer sig åt. Några har till exempel CP-skador, men själva diagnosen finner jag irrelevant för studien. Därför anger jag inte vilka diagnoser respondenterna har. Det kan kanske vara nödvändigt att tillägga att ingen av respondenterna har gått i särskola, utan vanlig grundskola.

Tabell 4 (Bilaga 7), Översiktsschema, visar att individerna upplevt studie- och yrkesvalssituationerna på skilda sätt. Vissa erfarenheter verkar dock de flesta dela. De flesta som mött en studie- och yrkesvägledare under skol- och studietid anser att de fått ett bra stöd, åtminstone delvis. De flesta som varit i kontakt med Arbetsförmedlingen tycker att de fått ett dåligt stöd, en del berättar att de blivit gravt kränkta. Alla respondenterna, utom en, hade fått sina studie- och yrkesval påverkade av rörelsehindret. Anledningen till påverkan skiljer sig åt. En del lät uppfattningar om sin egen förmåga påverka, andra har styrts utifrån, till exempel av föräldrar eller av tjänstemän vid Arbetsförmedlingen. Även otillgängliga lokaler har funnits med som en påverkansfaktor.

Alla respondenterna utom en, där materialet inte känns heltäckande på den här punkten, anser att personer med rörelsehinder inte har samma möjligheter som andra i dagens Sverige, och att detta är socialt skapat snarare än att bero på bristande fysisk förmåga. Nio av 13 av respondenterna berättade om mobbning och utanförskap under uppväxten som de kopplade, i alla fall delvis, till rörelsehindret. Sju av dessa menade att detta påverkat självkänslan, i de övriga två fallen är materialet oklart på den punkten. Två av respondenterna har upplevt ett bristande stöd från föräldrarnas sida under uppväxten, de andra tycker att föräldrarna stöttat på ett bra sätt och i två fall är det oklart hur respondenterna ställer sig. Nio av respondenterna har ett uttalat förhållningssätt i förhållande till diskriminering och ojämlik behandling, fyra berättar inte om det. Endast tre av respondenterna berättar att de haft en förebild med rörelsehinder under uppväxten. Nio av respondenterna ger uttryck för en klar plan för framtiden, medan fyra är mer vilsna.

Något som stämmer för alla tretton är att de mött något hinder kopplat till rörelsehinder på vägen efter gymnasiet som gjort att de antingen fått byta inriktning eller fortsatt sin väg med svårigheter. Hindren kan ha varit till exempel illa anpassade lokaler, krånglande arbetsförmedling eller lärare och anhöriga med starka åsikter om vad som lämpar sig för en person med rörelsehinder och inte. En färdtjänst som inte fungerar kan också utgöra ett sådant hinder.

De svar i tabell 4 (Bilaga 7) som är skuggade visar på en tänkbar hämmande situation. I Fråga 1 som handlade om huruvida respondenten varit i kontakt med studie- och yrkesvägledare under uppväxten har jag betecknat ett nekande svar som hämmande. Anledningen till det är att en studie- och yrkesvägledare ska hjälpa en elev med svar på frågor, vidga perspektiv, uppmuntra och utmana. Om man inte fått möjlighet att möta en vägledningsfunktion har man berövats något, inte fått den hjälp man har rätt till. Som undersökningen visar har inte alla studie- och yrkesvägledarna utgjort en resurs för respondenterna, men andemeningen med funktionen är att den ska vara en resurs för individen i valsituationen. Om individen därmed inte får tillgång till resursen så har man inte fått de förutsättningar man har rätt till. Därför räknar jag den som en hämmande faktor. Ett jakande skall dock inte med nödvändighet ses som en främjande faktor. Det beror på hur man blivit bemött. Disa (lite osäker) och Flora uppger att de inte vid något tillfälle varit i kontakt med någon studie- och yrkesvägledare.

De flesta av dem som mött en vägledare anser sig i någon mån ha fått hjälp av funktionen, i alla fall vid något tillfälle. Det kan vara vid studiebesök vid framtida skolor/högskolor etc. Att inte uppleva att man fått bra stöd räknar jag som en hämmande faktor. Charlie och Estrid kände inte att de fått ett 'bra' stöd från någon studie- och yrkesvägledare. De andra respondenterna kan ha blandade upplevelser av studie- och yrkesvägledare, men om de vid något tillfälle tyckt att de fått ett bra stöd så har jag ändå valt att skriva Ja i tabellen, eftersom de då har åtminstone en positiv erfarenhet. Arvid, Beata, Gabriel, Hedvig, Jonathan, Knut, Linus och Marlene har åtminstone en sådan positiv upplevelse. Materialet visar inte vad Ivar tyckte om mötet med sina studie- och yrkesvägledare.

Fråga 3 handlade om huruvida respondenten varit i kontakt med Arbetsförmedlingen eller ej. Denna kontakt är i sig vare sig en hämmande eller främjande faktor. Att inte uppleva sig få ett bra stöd därifrån är däremot det (fråga 4). Charlie, Estrid, Flora, Hedvig, Ivar, Jonathan och Marlene har inte fått det stöd de hade önskat. Gabriel och Knut har emellertid positiva erfarenheter av Arbetsförmedlingen.

Att inte uppleva sig ha samma möjligheter som andra i samhället är också en hämmande faktor. Detta handlar fråga 5 om. Alla respondenterna (utom i Knuts fall, där vet jag inte vad han tycker) upplevde att personer med rörelsehinder har sämre möjligheter än andra (fråga 6). De upplever att kontexten hämmar. Fråga 7 handlade om mobbning/utanförskap under skoltiden. Arvid, Charlie, Estrid, Flora, Hedvig, Ivar, Jonathan och Marlene har erfarenhet av den hämmande faktorn. Beata, Disa, Gabriel och Linus upplever sig inte ha blivit utsatta för mobbning/utanförskap. Jag vet inte vad Knut har för erfarenheter av detta, materialet säger inget om det.

Fråga 8 handlade om huruvida detta påverkat deras självkänsla/självförtroende, vilket i så fall vore en hämmande faktor. Charlie, Estrid, Flora, Hedvig, Ivar, Jonathan och Marlene upplever att deras självkänsla/självförtroende påverkats negativt. I Arvids fall, den ende respondenten, framgår inte detta av materialet. (Jag vill här klargöra vad jag menar med orden:

Självbild	Hur man ser på sig själv.
Självförtroende/självkänsla	Tron på sig själv. (De två begreppen används synonymt med varandra i avhandlingen p.g.a. att de inte explicit uttrycks som två olika saker av respondenterna. Några har dock gjort en distinktion dem emellan.)

För andra termer hänvisar jag till bilaga 5).

En annan hämmande faktor är att inte ha upplevt ett bra stöd under uppväxten (fråga 9). Estrid och Flora har inte känt att de fått det stöd de behövde. Charlie och Jonathans berättelser ger ingen klar bild i frågan. Fråga 10 handlar om att ha ett förhållningssätt för att bemöta diskriminering/ojämlig behandling. Att ha ett sådant förhållningssätt ser jag som en främjande faktor, man har då rimligtvis också en inre beredskap, man blir inte lika ledsen. Sannolikt är det således en högre risk att man tar illa vid sig vid t.ex. påhopp, att risken för skörhet i sådana situationer är större. Flora, Gabriel, Ivar och Knut berättade inte om något särskilt förhållningssätt och därmed kanske de inte har ett medvetet sådant, men det behöver inte vara så. De kanske bara inte tog upp det. På fråga 10 ska man alltså se ett jakande svar som främjande, men ha diskussionen ovan i bakhuvudet när man funderar över om ett nekande är hämmande. Det är därmed ett frågetecken efter de nekande svaren.

Fråga 11 gällde huruvida respondenten haft positiva förebilder under upp-
växten. Att ha haft det bedömer jag som en främjande faktor, att inte ha haft
det bedömer jag vara hämmande faktor. I de flesta fall nämns ämnet inte alls
i berättelserna. Disa, Jonathan och Linus berättade om förebilder. Knut be-
rättade att han inte haft det. Att ha en uttalad karriärplan för framtiden är en
främjande faktor (fråga 12). I berättelserna om Arvid, Beata, Disa, Estrid,
Flora, Hedvig, Jonathan, Linus och Marlene fanns uttalade planer med. I
Charlies, Gabriels, Ivars och Knut fanns inte samma typ av planer. De hop-
pades att de skulle få arbete/praktik av arbetsförmedlingen, men om det inte
skulle bli så kunde jag inte se några uttalade planer hos dem. De är rimligtvis
en osäkerhetsfaktor som hämmar.

Fråga 13 handlade om huruvida respondenterna upplever att de har låg själv-
känsla eller självförtroende. Estrid, Flora, Gabriel, Hedvig, Ivar, Jonathan,
Linus och Marlene berättade att de har det. Det är en hämmande faktor.
(Dock säger Ivar att han har god självkänsla, men dåligt självförtroende.)
Arvid och Beata berättade att de inte har det. Det är en främjande faktor.
Vad gäller Charlie, Disa och Knut så säger materialet inget om det. Fråga 14
handlar om ifall respondenterna upplever att deras studie- och yrkesval an-
tagligen hade blivit annorlunda om de inte haft ett rörelsehinder. Arvid,
Charlie, Disa, Estrid, Flora, Gabriel, Hedvig, Ivar, Jonathan, Knut och Mar-
lene har gjort Anpassningar i sina val efter vad de eller omgivningen upplevt
vara möjligt. Linus är den enda som inte gjort sådana Anpassningar. Han är
övertygad om att han gjort samma val även om han inte haft ett rörelsehin-
der. Det är oklart vad Beata tycker då empirin inte är heltäckande.

Nedan följer en sammanställning som visar antalet hämmande faktorer per
person, i enlighet med Tabell 4. Då svaren på fråga 10 är otydliga bortser jag
från dem.

Arvid	4 hämmande faktorer
Beata	3
Charlie	8
Disa	3
Estrid	9
Flora	9
Gabriel	5
Hedvig	7
Ivar	8
Linus	3
Knut	1
Marlene	7

Granskningen av de hämmande faktorerna visar stor variation respondenterna emellan. Några har många hämmande faktorer, några bara ett fåtal. De har dock alla mött omständigheter som kringskurit deras handlingsutrymme i studie- och yrkesvalen. Verkligheten är mer komplex än listan visar. Det är viktigt att hålla i minnet att listan ovan inte säger något om hur tungt vägande varje aktuell hämmande faktor varit för individen. Rimligtvis är det mer hämmande att ha levt utanför gemenskapen under hela skoltiden eller att inte ha känt ett bra stöd hos föräldrarna, än att inte ha fått möta en studie- och yrkesvägledare under skoltiden. Det finns ett tids- och belastningsperspektiv att ta hänsyn till.

Om vi tänker frekvens så kan det i en berättelse framkomma fler hämmande faktorer än i en annan, med i den senare kan de hämmande faktorerna ha större intensitet till både bredd och djup. *En som har färre kryss kan ha blivit utsatt för större belastning och under längre tid.* I några fall har empirin inte varit heltäckande och då är det fler frågetecken för de personerna. Det kan se ut som om Knut bara har en hämmande faktor, men om jag som forskare följt upp de lösa trådarna så hade jag kanske funnit fler. Nu finns det tomrum med plats för tolkning i hans berättelse. Det betyder alltså inte att där inte kan ha funnits hämmande och främjande faktorer där det finns frågetecken, bara att empirin inte svarade på de här specifika frågorna. Listan visar alltså bara antalet hämmande faktorer som går att finna i tabell 4. Det här är det som framgår av den, men den säger inget om intensiteten i de hämmande faktorerna och den säger inte heller att det inte funnits fler. *Dock kan man säga att om antalet hämmande faktorer är högt så har den respondenten varit med om många situationer som agerat försvårande i karriärvalsprocessen.* Ett högt antal hämmande faktorer i listan ger information att ta fasta på, finns det däremot få kan det finnas 'felkällor'. Bakom listan ligger alltså ledtrådar som inte syns.

Bearbetning av berättelserna

Introduktion

Jag har i följande bearbetning identifierat åtta teman med underkapitel ur berättelserna och i det här kapitlet möter vi alltså mer av intervjuerna. Dessa kom som ett resultat av materialreduceringen, när jag med frågor till materialet sökte exempel på hämmande och främjande faktorer ur ett studie- och yrkesvals-perspektiv, men som en parallell process kom även tankar om Amundsons (2000) karriärhjul in. Hjulet används vid studie- och yrkesvägledning för att kartlägga klientens livsrum och innehåller de delar av livet som kan påverka studie- och yrkesvalet. Tankegångarna befruktade varandra och ledde fram till de teman som utgör ramen för analysen och används som rubriker här i bearbetningen. Temana är därmed inte desamma som frågorna i Tabell 4. De är sprungna ur samma källa, men är resultat av två olika processer. (Frågorna i tabell 4 i bilaga 7 är till för att få en sammanfattande bild av respondenternas utsagor, medan temana kapitlet Bearbetning av berättelserna är en ram för att spegla empirin i tidigare forskning).

Man kan fråga sig varför jag inte valt att disponera kapitlet utifrån Genusmodellen (figur 1) såsom jag gjorde i kapitlet Forskning som berör handlingsutrymme. Anledningen till detta är att Karriärhjulet (figur 8) är mer detaljerat och just till för att visa handlingsutrymmet vid karriärval. Figur 1 visar på förutsättningar för handlingsutrymme och passar därför väl att disponera teorierna, men här upplever jag att vissa nyanser kunde ha missats om jag inte valt en mer detaljerad disposition. Jag kommer dock att återkomma till figur 1 framförallt i kapitlet Avslutande diskussion.

Amundsons karriärhjul (figur 8) har varit ett sätt att strukturera bearbetningen. Temana var följande åtta (8): Värderingar, Viktiga personer, Personliga egenskaper, Utbildningsbakgrund, Arbetsmarknad, Yrkes- och fritidserfarenheter, Intressen och Färdigheter. En del av dessa teman är mer flitigt förekommande än andra i berättelserna och de får därmed större tonvikt. Därför ligger mer tonvikt i bearbetningen på vissa områden än på andra. Jag har sökt efter hämmande och främjande faktorer som varit viktiga i respondenternas karriärval i förhållande till beståndsdelarna i Amundsons hjul. Somliga aspekter i berättelserna går igenom flera teman. Dispositionen är tänkt

att tydliggöra, men verkliga livet påverkar olika faktorer varandra. Därför kan ibland likartade berättelser komma fram i olika teman.

I det här kapitlet möter vi således mer av respondenternas berättelser. I bearbetningen försöker jag spegla berättelserna mot tidigare forskning i förhållande till forskningsfrågorna.

Värderingar (1)

Värderingar är en uppfattning eller ett omdöme om en viss företeelse. De är sådant som är viktigt för individen i livet, t.ex. en livsfilosofi. I berättelserna finns i huvudsak tre typer av berättelser om värderingar. Det är berättelser om deras personliga Framgångskoncept (a), Avståndstagande (b) från livsställningar som de tycker är fel och deras tankar om Avvikelse från samhällsnormen (c).

Framgångskoncept (a)

Det här temat handlar om på vilket sätt man hanterar sin livssituation, som respondenten själv tycker är ett framgångskoncept. Det kan vara allt från ambitioner till livsfilosofi. För en del av respondenterna är det tydligt att de har en klar ambition både vad gäller karriär och en inställning att det mesta går att fixa med lite skinn på näsan. Andra har en lägre tro på vad de kan göra och ser färre möjligheter för framtiden, de har begränsat sina val mer uttalat. De flesta ligger någonstans mitt emellan. Dock har de alla som mål att yrkesarbeta. Ingen av dem vill gå i så kallad förtidspension (aktivitetsbidrag) eller vistas i institutionell daglig verksamhet. Det vill försörja sig själva och vara självständiga. Låt oss se på några exempel.

Så har jag blivit bemött av fördomar så har det varit liksom en minut ungefär så har jag... visat... Alltså en fördom som kan finnas det är liksom att man har ett lite lägre förstånd om man har ett funktionshinder, men sen jag började tänka liksom så här: Okej om det kommer upp så motbevisar jag då liksom då försvinner det. (...) ... ett ansvar för att hur jag blir bemött. Alltså jag tror att om du blir bemött med mycket fördomar så kan du till slut tro att det är sant. Nu är det bara lite filosofisnack här, men alltså tro till slut att det är sant och då kanske man inrättar sig efter det. Det är bara en teori jag har. Sen så tycker jag liksom att man har ansvar att inte inrätta sig efter det, liksom visa vem man själv är, hur duktig man är och så vidare. Och liksom, man har en stark personlighet och så vidare. Det är vad jag tänker. (Arvid)

Det Arvid talar om här relaterar till det Wolfensberg talar om angående individens ansvar för att höja sin lågt värderade grupps status, men också till att

nedvärderandet av grupper kan bli till självuppfyllande profetior. Antonov-sky konstaterar att stressorer, i det här fallet fördomar, kan alla träffa på, men individer med hög känsla av sammanhang försöker hitta strategier för att lösa det på bästa sätt. Arvid har sin egen taktik att tackla detta, men alla har inte lika lätt. Ivar berättar om ett bemötande som gjort att han kände sig nedbruten.

E: Så du tycker att det finns yrken som man förutsätter att personer med rörelsehinder ska ta?

I: Absolut.(...) ... man ska ta de här stillasittande, lugna, trevliga jobben som ... Där man inte syns, hörs, märks så där alltså. De kan gärna vara väldigt ivriga med att föreslå att man ska in på Samhall eller någonting sånt där.

E: Men det är från Arbetsförmedlingens sida?

I: Ja, precis. Jag vet när jag sökte, när jag var nyutbildad, på min utbildning då så hade jag haft ett kortare jobb som xxx (ett hantverksyrke), så kom jag in på (xxx) och sådana jobb. Då blev jag utfrågad av hon som satt i ... som arbetsförmedlare varför jag överhuvudtaget hade sökt någon sådan utbildning, det visste jag ju att jag aldrig skulle få jobb som (xxx). Det skulle jag aldrig klara av och sådana saker.

E: Så hon sa så?

I: Ja precis, trots att det var inom Arbetsförmedlingen som jag fått den utbildningen. Hon uttryckte sig så och tyckte att det här hade jag ju slösat bort min tid på för att egentligen borde jag ju skrota de planerna och söka de jobben som hon föreslog, men att hon skulle kolla om det fanns plats på någonting som hette Smörblomman eller något liknande. (...) Jag blev helt knäckt efter det ... (Ivar)

Den här arbetsförmedlaren verkar ha tagit på sig en grindvaksroll (Sawyer, 2006) och velat få in Ivar i vad Molin och Gustavsson (2010) kallar för en omsorgstagarkarriär. Wolfensberger (1989) beskriver samhällets tjänstemän som huvudansvariga i devalveringsprocessen av "the vulnerable classes of people". Hon låter inte Ivar själv känna efter vad han kan och vill utan verkar ha en missriktad välvilja som Ivar uppfattar syftar till att hålla honom utanför den egentliga arbetsmarknaden. I exemplet med Arvid och Ivar kan det vara bra att hålla i minnet att Arvid är min yngste respondent och Ivar den äldste. Arvid har inte hunnit gå på lika många nitar som Ivar och det är möjligt att Arvid inte är lika optimistisk när han nått Ivars ålder. Kanske hade Ivar lika stor tillförsikt när han var yngre. Corrigan (2008) konstaterar att de som mött många hinder i karriärprocessen har lägre tilltro till sin förmåga än de som mött färre. Att ständigt bli nedvärderad utgör en stressor. Wolfensberger uppger att det leder till en devalverad självuppfattning.

Beata berättar hur hon tänker kring att ta sig fram i livet:

Jag kan göra allt, men med mina förutsättningar. När jag har kommit till något hinder eller svårighet så tänker jag inte på att jag sitter i rullstol, utan vad jag ska göra för att undanröja hindret.

Detta är ett tydligt exempel på hur flera av respondenterna säger att man ska tänka kring hämmande faktorer, att man inte ska ge upp i första taget utan istället finna vägar runt hindret. Marlene tycker att man måste bemöta fördomar:

Och sen kanske man får ta att man av vissa kanske får någon negativ, då kanske man får... Alltså att man kanske kan prata med dem... Att jamen okej, ni säger sådär, så får man väl ta diskussion då, på ett trevligt sätt. Och då kanske man vänder på det, att de inser att jaha. (...) Och så blir det en aha-upplevelse. Men det är fördomar som är den stora boven i det hela. (Marlene)

Ibland kan dock motståndet kännas oöverstigligt, eller åtminstone mycket svåröverstigligt. Hedvig berättar att omgivningens förmenanden kan vara det som gör att hon nästan ger upp, men att hon också kan bli så provocerad av dem att hon bestämmer sig för att bevisa att de har fel.

Människors låga förväntningar är ju värre än att ta sig från ena punkten till den andra. Det fixar jag ju. Men om någon står där i mitten och säger att: Nämen du fixar inte det här! Eller tråkar mig på något vis då blir man ju liksom... Då går ju luften ur en och det är... Eftersom jag är den jag är så... Har lite jäklar anamma i mig så tänker jag att bara för att den personen säger det så behöver det inte vara omöjligt. (Hedvig)

Men ibland kan motståndet bli övermäktigt och Estrid berättar att hon gav upp ett tag efter att kontakten med Arbetsförmedlingen blivit för tung.

Men då blev jag så trött på dem, för jag tyckte också att de var så himla oengagerade och de bara så här, man ska göra precis som de ville hela tiden. Och tyckte att jag var lat också, de verkligen sade det rakt ut, sagt typ skitmycket och grejer. Så jag liksom orkade inte hålla på att gå till Arbetsförmedlingen och bli förnedrad. (Estrid)

Lidström (2009) konstaterar att det är vanligt att ta till strategier i mötet med tjänstemän och att försöka undvika dem helt är en vanlig sådan strategi. Estrids reaktion är alltså vanlig, även hos unga personer utan rörelsehinder. Även om flera av respondenterna varit nära att ge upp åtskilliga gånger har de ändå kommit tillbaka och försökt kämpa för studier och yrke igen. De har ibland tvingats byta inriktning på karriären, men de har trots alla förmenanden och andra karriärgrynnor (alltså hämmande faktorer som dykt upp på vägen och kan stjalpa lasset eller försvåra den fortsatta färden) inte givit upp.

Med att ge upp menar jag passiviseras. Målet, ett självständigt liv och yrkesarbete, har de inte släppt. Någon omsorgstagarkarriär är de inte intresserade av. Det verkar vara deras gemensamma framgångskoncept och batteriet som driver dem framåt.

Många av respondenterna berättar om strategier som de har för att bemöta en begränsande omgivning. Empirin visade på strategier av att motbevisa fördomar, finna möjliga vägar runt hinder och att ge upp (åtminstone tillfälligt) när motståndet blir övermäktigt. I materialet fanns exempel på affirmation och av anpassning. Att försöka motbevisa fördomar eller att finna nya vägar runt ett problem är både ett försök att känna sig kapabel, alltså att försöka affirmera sig själv och om detta lyckas ett affirmativt kvitto på att man duger. Den anpassning till andra eller lägre ställda mål som många av dem fått göra i alla fall någon gång i livet hittills är istället ett kvitto på att kroppen inte räcker till, i egna och/eller i andras ögon. Anpassningen har varit påtvingad av yttre omständigheter t.ex. värk eller överbeskydd, men har ibland, på sikt lett till nya insikter och ny inspiration. Med överbeskydd menar jag i det här fallet överbeskydd med adaptionskrav och med det åsyftar jag:

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och försöker pådyvla denna på individen själv. Man försöker hämma denna från att göra det han eller hon innerst inne själv vill. Man försöker ta ifrån personen hennes mål och ersätta det med ens eget, lägre ställda, mål. Alternativt försöker man låta individen ha kvar sitt för lågt ställda mål och underlåter att vidga perspektiven.

Avståndstagande (b)

Flera av respondenterna berättar också om att de mött andra med rörelsehinder som inte har den framgångsrika inställningen till livet som de säger att de själva har. Charlie ger ett exempel på det och anser att han också har en förklaring till hur det kan bli så:

Till exempel då att man inte följer med den vanliga undervisningen utan i stället ska titta på och sånt där sätter en stämpel på en ju och det sätter en stämpel på var man hör hemma eller vilken roll man har i samhället och vad man ska kunna eller hur folk ser på en liksom. Och förväntningarna som finns på en. Oftast är det nästan inga förväntningar alls och då börjar man till slut att leva efter det. Och jag har ju turen att jag har utsatt mig för massor med olika utmaningar och massor med olika miljöer som har gjort att jag har fått andra perspektiv på mig i vuxen ålder, men många har inte det och jag kallar detta /.../ för ett invalidiskt tänkande. Och du hör nästan på namnet vad det är och det handlar om, att man lever nästan i ett zombieliknande tillstånd liksom har gett upp och bryr sig varken... Alltså tar inga initiativ och så här och kan väl

framstå som att man är ganska nöjd med livet. /.../ Jag vet folk som inte ens kan svara på vad de har för funktionsnedsättning trots att de inte har... Det är ingen utvecklingsstörning de har. Jag menar på att har man bara en fysisk funktionsnedsättning så ska man kunna vad det handlar om. En del vet ju inte det, framförallt unga killar har jag sett det här på. Och jag har sett liksom 20-åringar som finner sig i att deras mamma kommer in i omklädningsrummet och hjälper dem. Herrarnas omklädningsrum. Och jag tror allt det här hör ihop och en normal ungdom skulle nog faktiskt protesterat om morsan kom in på herrarnas och det sitter en massa andra tuffa grabbar i omklädningsrummet. Men det händer inte alltid när det gäller personer med funktionsnedsättningar, men jag tror att det är den här stämpeln man har fått, den här tillhörigheten man känner att man är i en grupp som är lägre stående än andra och där man har sina förväntningar på sig. De är väldigt låga och så här att man inte ska sticka ut för mycket. Man känner sig trygg i den tillvaron, men ändå... Och man känner säkert att man är lycklig, men man har inte fått några alternativ presenterat för sig. Man vet liksom inte sin egen potential i olika frågor. Bara en sådan sak som har man inte koll på ens eget funktionshinder är för någonting, vilka hinder det möter, men också vilka möjligheter, för då vet man inte var man kan sätta ribban någonstans. Då vet man inte hur man kan forma sina mål och sådana här grejer heller. Det är ett väldigt stort problem... /.../ När jag brukar prata om de här grejerna brukar folk bli väldigt förvånade... Man har en idé om att personer med funktionsnedsättningar, de har det ganska bra i Sverige, mår ganska bra. Jag tror att det är också vad de skulle säga, men frågar man om drömmar, om framtidstro och sådana här grejer...(Charlie)

Charlies berättelse ovan skulle kunna vara ett exempel på det Goffman (2001) talar om stigmatiserade och deras motvilja att identifiera sig med andra med svårare eller mer framträdande stigman och ser dem med normal-samhällets kritiska ögon. Den stigmatiserade skäms då för sin olycksbroder och tar avstånd från denna. Dock kan det också vara som Charlie säger, att utanförskap och en träning i passivitet leder fram till en icke ifrågasättande livshållning, något som påminner om Seligmans (1975) begrepp inlärd hjälplöshet. Seligman konstaterar att en tillrättalagd, kravlös tillvaro kan leda till inlärd hjälplöshet. Det för även tankarna till Wolfensberger (1998) och det han säger om negativ rollcirkulation för lågt värderade grupper. De anpassar sig till de låga förväntningarna och lever upp till dessa. En annan pusselbit i sammanhanghet kan vara det Johansson (1981) påstår, nämligen att ungdomar som genomgått habilitering kan ha svårt att ifrågasätta omgivningen, att det skett en social passivisering. Disa talar också om att många med rörelsehinder verkar ha en sådan passiv hållning.

Vad krävs det för att jag inte ska vara modig. Skulle jag sitta hemma varje dag och äta chips eller något? Mina bekanta från min gamla handikappförening, de har på statusuppdateringen på Facebook: Jag var till biblioteket idag. /.../

Att de accepterar en samhällsretorik som tycker att de ska acceptera att det är ett sysselsatt liv. Och jag känner så här att, Gud, ska det vara så här? Sedan förstår jag att alla inte vill göra sådana här tokgrejer som jag, men någonstans måste man ge folk möjligheten att göra något annat och inte säga att det är ok att acceptera att gå till biblioteket är höjden av happiness. (Disa)

Det gemensamma med Charlies och Disas berättelser, anser jag, är att de beskriver människor utan mål i livet. Utan mål, finns det inget att sträva mot och då tycks en liknöjdhet vara resultatet. Utan en förmåga att ifrågasätta kommer man aldrig att kunna kräva något i livet, utan blir "... den alltid glade invaliden som är så tålig och tacksam så" (Holme, 1999). Seligman (1975) talar om inlärld hjälplöshet och det är också tillämpligt här. Även Estrids berättelse nedan handlar om en överksamhet. Hon berättar visserligen om en kritisk attityd, men beskriver ändå en passiv inställning.

... för att det är så många funktionsnedsättningar eller funktionshindrade som inte ser det på det sättet. Alltså som verkligen har gett upp och bara klagat och gnäller. De bara sitter hemma och klagat på politikerna, de gör ingenting själva och det är så tragiskt. Jag förstår ju att det är lätt att hamna där men man behöver uppmuntra dem. Ge dem självförtroende för att de ska... För jag tror att det verkar inte som om Arbetsförmedlingen har någon kompetens att göra det utan det behövs något annat. (Estrid)

Om det är så att många med rörelsehinder har fostrats in i en passiv, icke ifrågasättande livshållning kommer det att vara komplicerat för dem att sätta självständiga karriärmål för sig själva. Ännu svårare blir det att sätta så höga mål att de uppfyller sin egen potential. Det här är något som samhällets stödinsatser bör ta i beaktande, i annat fall blir det svårt att bryta den negativa rollcirkulation Wolfensberger (1998) talar om.

Avvikelse från samhällsnormen (c)

Det finns många exempel i berättelserna på att respondenterna upplever sig avvika från samhällsnormen. Några exempel på detta kan vara att bli utstirrad på gatan, att folk har låga förväntningar på dem och att de inte förväntas få barn. De flesta har åtminstone periodvis upplevt detta som betungande och känslan av inte duga har haft verkan på både studieresultat såväl som ambitioner. De har handskats med detta på skilda sätt. Några respondenter berättar att de inte självklart känner sig rörelsehindrade. De har svårt att identifiera sig som sådana. Att inte uppleva sin kropp som avvikande, från början, är helt begripligt, hävdar Cooper (2013). Ett barn med en 'icke-normal' kropp har ingen anledning att känna sig onormal innan omgivningen bemöter barnets kropp som annorlunda, konstaterar hon. Att respondenterna i grund och botten upplever sig som vem som helst är således naturligt.

Om vi drar oss till minnes Goffmans (2001) teori om stigmatisering så handlar den om hur människan utvecklar en identitet som avvikare och gäller alla avvikelser så som kriminalitet, droggkulturer etc. En individ är inte i sig själv avvikande, men kan stegvis bli det om hon/han systematiskt behandlas så. Avvikaren har vid det laget omfattat förmenandet om sig själv som en beständig avvikelse. Denna teori påminner om det Charlie säger om invalidiskt tänkande:

Till exempel då att man inte följer med den vanliga undervisningen utan i stället ska titta på och sånt där sätter en stämpel på en ju, och det sätter en stämpel på var man hör hemma eller vilken roll man har i samhället och vad man ska kunna eller hur folk ser på en liksom. Och förväntningarna som finns på en. Oftast är det nästan inga förväntningar alls och då börjar man till slut att leva efter det. (Charlie)

Det framkom olika åsikter om huruvida människor med rörelsehinder bör utgöra inspirationskällor för omgivningen eller ej.

E: Vad tycker du är det mest positiva med att ha ett rörelsehinder?

A: Det positiva det är att du lär dig att du får en väldigt speciell syn av samhället, du får en typ av erfarenhet det inte andra människor får och du har, i och med att du har en väldigt unik situation så har du en förmåga att lära andra människor väldigt mycket, vara en stor inspirationskälla för andra människor. Det liksom försöker jag vara hela tiden, alltså både för mig själv, andra människor och andra med funktionshinder och just det här att man kan liksom ... Trots att se begränsad ut så kan man klara att uppnå sina drömmar ändå. Det liksom tycker jag är det positiva. (Arvid)

Disa däremot säger:

Jag har lite svårt för den här tanken att man ska utgöra en inspirationstanke på något vis. (...) Jag tycker det är lite så här... Lite skitigt på något vis. (Disa)

Här kan jag se en konflikt kring huruvida annorlundaskapet ska lyftas fram i förhållande till det 'normala'. Arvid tycker om att andra tycker att han är duktig, han vill inspirera. Han verkar, här, omhulda att bli sedd som en avvikare, i en positiv bemärkelse. Goffman (2001) talar om hur den normala vid mötet med den stigmatiserade ofta hamnar i att antingen 'duktigfiera' vederbörande eller tycka synd om denna. Disa värjer sig från tanken att bejaka annorlundaskapet. Hon upplever att det befästs då, att man ger andra makten. Hon är noga med hur hon klär sig och vill inte bära mjukiskläder, något som hon upplever att många med rörelsehinder gör. Goffman (2001) talar om 'covering', att skylla över det som avviker, som en mekanism för att undvika

att nedvärderas. Mjukiskläder skulle kunna vara ett försök till sådan covering, men Disa har alltså valt en annan, mer sofistikerad och utmanande klädstil. Wolfensberger (1998) hävdar att personer med lågt värderade roller själva har ett ansvar att höja sig, det åligger inte enbart samhället, och att klädstil är en viktig signal.

Viktiga personer (2)

Med viktiga personer menar jag här alla de människor som finns med i berättelserna och som på något sätt påverkat karriärprocessen för respondenterna. Viktiga personer som kommer fram i berättelserna är (a-e) föräldrar, kamrater, förebilder, lärare, studie- och yrkesvägledare och tjänstemän vid arbetsförmedling och försäkringskassa. Dessa kommer fram i olika grad i de olika berättelserna.

Familjestöd eller ej, och på vilket sätt (a)

Några respondenter berättade att de inte fått det stöd de ville ha av sina föräldrar i sina ambitioner, eller att föräldrarna påverkat negativt på annat sätt.

Nej, då hette det från mina föräldrars sida att nej men du kan inte få något jobb, det är ingen annan som får något jobb heller och du är handikappad. Du måste läsa vidare. (Flora)

Men för att jag skulle få flytta... För jag var alltså myndig då, jag var ju 21 liksom. För att jag skulle få flytta dit så fick jag säga till mina föräldrar... Jag var tvungen att ljuga för dem och säga att jag har ett jobb så att de skulle låta mig göra det. (Estrid)

Att inte bli sedd som en människa med potential av sina föräldrar måste vara förödande för individen. Broberg et al. (2003) skriver att en bristande föräldraanknytning äventyrar barnets hela utveckling. En persons känsla av sammanhang utvecklas genom en socialiseringsprocess, vid vilken föräldrarnas samspel med barnet är väsentlig. Hur en förälder förhåller sig till ett barn kan påverka ett barns känsla av sammanhang (Antonovsky, 2005). Utan deras tilltro måste det vara svårt att skapa sig en tro på sin förmåga, att man har något att erbjuda världen. Corrigan (2008) bekräftar att föräldrar kan vara en stor hämsko i karriärvalet för ungdomar med funktionsnedsättningar. Studie- och yrkesvägledare som arbetsförmedlare vara särskilt uppmärksamma på att stärka individen i att fatta sina egna beslut, utan påverkan från omgivningen. De bör också vara medvetna om att individen kan ha utsatts för devalverande behandling under lång tid och behöver hjälp med att se sig själv som en tillgång för samhället. Detta för att den negativa rollcirkulation

Wolfensberger (1998) talar om ska kunna brytas. Marlene beskriver hur viktig familjen är för självkänslan:

E: Tror du att det här med självkänsla och så, att det kan påverka studie- och yrkesval?

M: Det tror jag. Det tror jag spelar in väldigt mycket. Sen tror jag också, det beror ju på mycket också, hur man har sin familjesituation. Om de hjälper en och stöttar en och... Det är ju också där det bygger upp också, självförtroendet.

Det finns dock fler berättelser om att föräldrar givit ett bra stöd, än tvärtom:

Det har aldrig varit några större problem för mig att gå i skolan. Mamma och pappa såg vilka anpassningar som behövde göras för att jag skulle kunna gå i skolan och var ute i god tid för att ordna dessa. (Beata)

Respondenterna berättar om föräldrar som stöttat och trott på dem, men inte överbeskyddat. Att överbeskydda någon är att tro för lite om hennes förmåga och kan, menar jag, bidra till inlärd hjälplöshet. De av respondenterna som haft bra bistånd av föräldrarna betecknar det som avgörande för att de kommit dit de är idag. Ett exempel på det kan vara Linus berättelse om sin mamma:

L: ... de tyckte väl att min mamma, ska jag väl säga, var lite konstig där i början av skoltiden. För när jag skulle börja skolan så tyckte min mamma att jag skulle ha så lite hjälp som möjligt. Jag skulle inte ha hjälp om det inte var nödvändigt. Och jag har aldrig haft någon helt egen assistent heller. Jag delade assistent med en tjej som gick ett år över mig, som också har ett handikapp. Så att jag hade assistent på slöjden och gympan bara, fram till att jag gick i sexan, tror jag att det var. Sen dess har jag aldrig haft någon assistent i något ämne. Så det har varit rätt skönt. Men, då tyckte de i alla fall att min mamma var lite konstig som krävde att jag skulle ha så lite hjälp som möjligt. Det var ju elakt mot mig att inte ge mig så mycket hjälp som det bara gick.

E: Jaha.

L: Tyckte skolan då. Vilket jag tycker är helt fel. Det är klart att om man kan klara sig själv så varför ska man inte klara sig själv? Det är liksom en självklarhet för mig. Man ska inte ta hjälp med sånt som man egentligen klarar själv bara för att det är enklast. Nej, även om det tar fem minuter att få på sig en strumpa ska man ta mig fan klä på sig den där strumpan själv om man klarar det. Tycker jag i alla fall. Skolan hade visst en lite annan syn där. Men det var ju min mamma som ville det. Det var ju tur det.

Här har skolan försökt att överbeskydda, alltså trott för lite om hans förmåga, men Linus mamma har gått in och stoppat det, till priset att bli stämp-

lad som konstig. Skolan har försökt tillämpa en schablonbild på Linus behov, men den stämde inte och det går att tolka moderns agerande som att hon var rädd att sonen skulle passiviserats av för mycket hjälp, att det skulle hota hans självständighet. Det hade kunnat leda till den inlärda hjälplöshet som Seligman (1975) talar om.

Förhållningssätt hos föräldrarna

Berättelserna visar i huvudsak på två förhållningssätt hos föräldrarna. Antingen så är det berättelser om *adaption* eller berättelser om *empowerment* å la vi tror på dig, du klarar att fatta dina egna beslut. Det förvånar mig lite att det finns få gråskalor. Det verkar som om de föräldrar som haft ett förhållningssätt om empowerment tagit ett medvetet beslut om detta då de håller linjen så pass konsekvent. De föräldrar som istället menat att barnet måste anpassa sig efter sitt rörelsehinder har eventuellt inte tagit egen ställning utan lutar sig mer åt en traditionell vårddiskurs där det gäller att anpassa sig och acceptera sitt 'handikapp'. Med det sistnämnda förhållningssättet kan det finnas en ökad risk för överbeskydd, och i den här avhandlingen kallas detta förhållningssätt för adaption.

Åtta av respondenterna berättar om föräldrar som verkar ha haft en filosofi av empowerment. De är:

1. Arvid - Att jag upplever att Arvids föräldrar arbetat med empowerment beror på att han berättar att de inte har försökt begränsa honom utan snarare tvärtom, och det har bidragit till att han inte känner sig begränsad. "Jag ska säga det... mina föräldrar har varit väldigt fantastiska. Jag har fått göra allt". Arvid har också höga ambitioner och har vågat sig utanför landets gränser för studier. Föräldrarnas tro på hans förmåga överensstämmer alltså med hans egen.
2. Beata – Det är svårt att uttala sig om Beatas föräldrar eftersom jag fick hennes berättelse skriftligt. Dock har hennes föräldrar trott mer om hennes förmåga än skolan. Beata berättade om att klassen ville åka till Säfsen, men att lärarna försökte hindra detta då de inte trodde att det var något för Beata. Föräldrarna menade att hon visst kunde följa med. Antagligen har de haft ett liknande förhållningssätt gentemot Beata under hela uppväxten. Beata har en hög tro på sin förmåga. "... jag har alltid haft bra självkänsla och självförtroende. Det märktes rätt bra första skoldagen när alla skulle samlas i salen på första våningen. De flesta elever stod blygt vid hörnen, men jag och min kompis stod i mitten och vän-

tade. Jag reagerade inte alls att det var så, men då kom en lärare fram och sa att det var bra och modigt att jag stod där”. Beatas tro på sig själv överensstämmer alltså med föräldrarnas.

3. Disa – Här har föräldrarna låtit Disa göra det hon vill och har vad, resultaten pekar på, haft en nivå av krav på henne som hon upplevt vara bra. Disa ogillar starkt att människor har för låga krav på henne. Hon är rädd att låga förväntningar ska smitta av sig på henne. ”Det är min skräck att jag ska hamna där, ge mig på något vis”. Hon verkar uppleva att föräldrarna givit henne den tro på sin förmåga som hon är stolt över och föräldrarna och Disa verkar ha samma syn på var hennes ambition ska ligga, att den ska anpassas efter vad hon själv tycker är rimligt. (Även om hennes mamma tycker att det kan vara dags att plugga färdigt snart.)
4. Gabriel – Resultaten pekar på att Gabriels föräldrar agerat med empowerment. Han berättar att det trots på honom och uppmuntrat honom att även tro på sig själv. ”Men det är lite beroende på (...) vad man har för uppväxt och så antar jag, för jag menar mina föräldrar har ju varit ett väldigt stort stöd för mig hela livet. Att inte bry mig så mycket om det där och inte sänka mig själv då.” Gabriel har varit tvungen att anpassa sina planer (hoppa av) när högskolan inte klarade av att tillpassa kursplanen till hans behov, men det betyder inte att han givit upp planerna på att finna ett yrke. Mycket tyder på att Gabriels och hans föräldrars tro på honom överensstämmer.
5. Hedvig – Här finns berättelser där föräldrarna gått emot lärare som agerat hämmande för Hedvig, men även försökt att peppa henne när de upplevt att hon trots för lite om sin förmåga. De har bekräftat henne när hon själv tvekat. Det har lett till att hon vågat säga ifrån till lärare, arbetsförmedling med flera när de försökt begränsa henne. ”... så att det var ju hon som inte förstod snarare än att det var något fel på mig.” Föräldrarna och Hedvig har ett förhållningssätt av empowerment respektive affirmation.
6. Ivar – Ivar berättar att hans familj har givit honom en god tilltro till sin förmåga. De verkar ha haft ett förhållningssätt av empowerment. ”Och självkänslan bygger mycket på hur man har haft det med familj och vänner och sådana saker och eftersom jag hade bra vänner och bra familj så fick jag en trygg grund i det lik-som...” Däremot så upplever han att utomstående bidragit till ett

dåligt självförtroende. Dock har han haft modet att gå sin egen väg och ifrågasätta de, i hans ögon, för låga förväntningarna hos t.ex. lärare och arbetsförmedlare. Föräldrarna har delat hans frustration över lärarnas bemötande.

”... till mig och mina föräldrar att jag kämpar på, så är det otroligt dåligt och nedsättande bemötande från de lärarna. Det är min uppfattning i dag. Jag vet att det var morsan skitförbannad på efteråt också, pappa också. Hon tyckte liksom fan jävla...”

Föräldrarna verkar ha haft samma tro på Ivars förmåga som han själv har idag.

7. Linus – Linus mamma har haft ett klart förhållningssätt av empowerment. Hon har velat att han ska få precis de anpassningar han behövde i t.ex. skolan, inte mer. En stol i kapprummet att sitta på när han skulle sätta på sig ytterkläderna räckte som hjälp i det momentet, ansåg hon. Att Linus inte skulle ha någon egen assistent m.m. tyckte skolan var elakt mot honom, men Linus håller med om moderns bedömning. Han tycker att om man kan klara något själv så ska man få en chans att göra det också. Resultaten pekar på att Linus och moderns tilltro till hans förmåga överensstämmer, men i citatet nedan framkommer att tron på sig själv kan vara komplicerad. Linus tror att tron på den egna förmågan påverkats positivt av att han klarat mycket själv, men han har svårt att säga hur.

E: Det här med att du har klarat dig själv och så, tror du att det har påverkat din självkänsla jämfört med om du hade haft mera hjälp och så?

L: Jag vet inte, det är ju klurigt det där. Jag har nog inte så jävla bra självkänsla ändå, även fast jag är (...) och självförtroende, även fast jag klarar mig så mycket själv. Det är ju klart att jag det måste väl påverka. Allting i livet påverkar. På något sätt så har det säkert påverkat mig. Det tror jag. Men jag kan inte sätta fingret på vad som har blivit annorlunda liksom.

8. Marlene – Även här har familjen agerat affirmativt och sagt att Marlene ska göra det hon vill. Marlene säger att hon kan uppnå vad hon vill, men att t.ex. materiella hinder kommer i vägen ibland. Då försöker hon vara kreativ och komma på lösningar för att få det att fungera. Föräldrarnas tilltro till hennes förmåga verkar överensstämma med hennes egen.

M: För det har jag känt att jag har fått väldigt mycket stöd från min familj och göra det jag vill. Och som sagt, ingenting är omöjligt, men det är ju bara... Det är en omväg att komma sig dit. Men så är det. Så jag har väldigt mycket att tacka dem för.

Två av respondenterna har haft föräldrar som verkar ha upplevt att adaptation låg i barnets intresse. De är:

1. Estrid – I Estrids berättelse finns många exempel på motsättningar med föräldrarna. Föräldrarna har nog velat skydda henne från misslyckanden och därigenom begränsat henne. De har inte velat att hon ska ta risker och tänka utanför ramarna. Estrid ville gå ett praktiskt program på gymnasiet, men de tyckte inte om givningen. Estrid däremot har ambitioner som ligger utanför ramarna. Hon tycker att ramarna är för snäva och känner sig kväst av dessa. Hon vill mer och tycker att hon själv vet vad hon klarar. Hennes föräldrar verkar inte hålla med. De vill att hon ska anpassa sig efter de förhållanden som de upplever att hennes rörelsehinder och synskada kräver. Estrid vill ha affirmation av sina föräldrar, men får istället argument för adaptation.
2. Flora – Även Floras föräldrar har tyckt att det är bättre att hon anpassar sig efter de möjligheter de kan se än att hon prövar något som de inte vet om hon klarar. Hon talar om att det finns en "fåra" som föräldrar och olika samhällsliga instanser tycker att hon ska in i. Flora hade också önskat mer av affirmation av föräldrarna, medan föräldrarna har en bild av verkligheten där hon inte har så många val och att hon måste anpassa sig till den.

E: Om du tänker tillbaka på ditt gymnasieval. Då sa dina föräldrar att det var N eller Sam som gällde?

F: Mm.

E: Hade det någonting med ditt rörelsehinder att göra tror du?

F: Ja, oh ja. Det var ju liksom att då fick jag visa att jag kunde använda huvudet och det var ju inte någon risk eller så att det kunde bli något praktiskt jobb liksom som jag inte skulle klara av.

E: Mm. Så det var så de tänkte?

F: Ja.

E: Och hur upplevde du det?

F: Alltså, jag var nog, folk fattade väl eller de flesta, att jag kan använda huvudet. Jag behöver inte bevisa det och de som inte förstår det de kan jag ju göra något annat med. Och så där. Alltså jag var inne på att läsa Barn- och fritid, bli ... Ja, vad blir man... Förskollärare eller någonting sånt. Nej, det

kunde man ju inte bli liksom. Hur ska det gå och liksom... Nej, utan det... Jag skulle göra något eget val som de visste skulle funka. De var nöjda och trygga med det och kunde hjälpa mig om det tjorvade till sig på vägen.

E: Hade du någon annan som stöttade dig i det här läget i din egen idé kring dina val?

F: Nej.

/.../

E: Tycker du att någon ifrågasatt ditt yrkesval någon gång?

F: Ja, det tycker jag att man har gjort liksom. Ja, men alltså hur har du tänkt nu. Tror du att du kan jobba med det och varför skulle vi anställa dig och inte alla andra och...

E: Mm. Så det är arbetsgivare...

F: Försäkringskassa och i viss mån mina föräldrar eller min mamma i alla fall.

E: Mm. Så det har varit både på det personliga planet, det privata så tycker du att du har blivit ifrågasatt? Men även då kanske av samhällets olika instanser?

F: Ja, som egentligen är till för att hjälpa mig och stötta mig och inte dra in mig i den fåra som de tycker och tänker att jag passar i liksom. (Flora)

Det finns tre berättelser där jag inte klart kan utläsa om föräldrarna försökt med ett förhållningssätt av empowerment eller upplevt att barnet måste anpassa sig till föräldrarnas bild av verkligheten. De fall där detta är oklart är:

1. Charlie – I berättelsen kommer det fram att Charlies mamma är insatt och har koll på regler som han kan dra nytta av, bl.a. vid en anställning, men han berättar också om att han blivit ifrågasatt.

Jag kommer ihåg en gång när syokonsulenten, det var ju lite grann det jag förknippar med syokonsulenter nu och studievägledare och det var ju att han kom in... De kom in och sade att de saknade min blankett till gymnasiet, att jag inte hade lämnat in den. Och då hade jag varit där dagen innan och var 100 % säker på att jag hade lämnat in den och de sade att det har du inte alls det och blev utskälld utav läraren inför hela klassen och så. Jag kom hem till mor-san och då trodde hon inte heller att jag hade lämnat in för hon vet att jag kan vara väldigt virrig och vi började också bråka liksom.

Empirin är för tunn för att motivera något här. I berättelsen framkommer dock ej att Charlie är besviken på föräldrarna, förutom i citatet ovan.

2. Jonathan – Föräldrarna är ganska osynliga i Jonathans berättelse. Han berättar att de flyttar efter hans olycka så att det ska bli mer tillgängligt för honom, men inte så mycket mer. Det framkommer vare sig positiva eller negativa ordalag om föräldrarna i hans berättelse.

Knut – Modern har Knut haft en förebild i när det gällt yrkesvalet och han har gått i hennes fotspår. Knut säger så här om gymnasievalet:

Ja, min mor var ju mer delaktig i valet, vad det skulle bli och sådär, men det var helt fritt för mig att välja. De la inte in några egna värderingar eller sådär.

Att jag trots det sistnämnda uttalandet är osäker på vilket förhållningssätt föräldrarna haft är att Knut är den av respondenterna som tydligast uttalat att personer med rörelsehinder måste anpassa sig efter sina begränsningar, även om han också tror att det mesta kan gå med rätt hjälpmedel, men att det hänger på rörelsehindrets omfattning osv. Föräldrarna är också rätt osynliga i hans berättelse. Empirin är för tunn här, så att säga.

Att föräldrarna haft olika förhållningssätt, d.v.s. antingen empowerment eller haft ett adaptionstänkande, betyder inte att de inte haft sina barns bästa för ögonen, bara att det haft olika syn på vad detta bästa är. De respondenter som haft föräldrar som tryckt på anpassning är negativa till detta, men det innebär inte att det inte finns de som uppskattar ett sådant förhållningssätt. Det innebär bara att dessa två respondenter inte gör det. Det kan vara vanligt, men det är något som vidare forskning får utvisa.

Är adaption alltid ett överbeskydd? Nej, det behöver inte vara det, menar jag. Det *kan* vara så att individen som står inför ett karriärval faktiskt är på gång att göra ett misstag. Precis som alla andra som ska göra karriärval kan personer med rörelsehinder hamna fel i tankarna. Pilot och lokförare är yrken som personer med rörelsehinder inte får ha. Att i ett tidigt skede då gå in och berätta att valet inte är möjligt är inte överbeskydd, det är en verklighetsanpassning. I framtiden kanske det kommer hjälpmedel som gör alla yrken möjliga och då kan sådana regler försvinna, men just nu är det så. Naturligtvis kan det finnas andra yrken som inte heller går beroende på individuella förutsättningar, men adaption innebär en risk för överbeskydd om man inte reflekterat kring sin världsbild och varför man tar ställning som man gör. Jag vill återigen framhålla att vare sig adaption eller överbeskydd är illa ment, så som jag ser det, utan ett sätt att försöka värna barnet. Dock finns det indikationer på att överbeskydd med adaptationskrav kan leda till devalverad självbild.

Det finns också ett tredje förhållningssätt, vilket ingen av respondenternas berättelser visar att de upplevt hos sina egna föräldrar, men som kommer fram i Charlies berättelse om mammorna som kommer in på herrarnas omklädningsrum och hjälper sönerna att byta om³⁰. Det går att tolka Charlie som att sönerna egentligen inte skulle behöva hjälp, eller i alla fall inte på det sättet och inte av sin mamma. Detta är den typ av överbeskydd som i den här avhandlingen kallas överengagemang. Med detta menar jag: Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och 'curlar' individen. Inga, eller begränsade krav ställs. Individer i omgivningen anpassar sig helt till de behov individen anses ha. Individen lever bekvämt, men riskerar inlärld hjälplöshet. Det här påminner om Seligmans (1975) teori om att en tillrättalagd, kravlös tillvaro kan leda till inlärld hjälplöshet.

Kamratberättelser (b)

Jonathan skadade sig i en trafikolycka när han gick på högstadiet. Han märkte hur de gamla vännerna "droppade av" efter det. De hade svårt att hantera att han var så förändrad. Att ställas utanför gemenskapen är en stressor (Antonovsky, 2005) och det påverkar en individs känsla av sammanhang.

Det som jag upplevde var väldigt tydligt och det är det här man brukar säga att... eller framgång ger vänner, en olycka tränar dem... Och det märkte jag ju då att vissa hade svårt att förhålla sig till att jag inte var... Att jag inte kunde gå längre, att jag inte kunde laga mopeder, att jag inte kunde... De var obekväma i hur de skulle möta mig som funktionshindrad. Och det gjorde att de liksom droppade av. Nu som vuxen har jag försonats med det här, när man är 15 är man så ung liksom. Däremot var det en kompis som... Jag frågade han varför kommer du fortfarande och hälsar på mig? Vi kan ju inte köra cross ihop längre och så där liksom... Nu gjorde jag det i en bitter situation, frågade jag han det liksom. Då sa han till mig: Va' fan. Det är inte dina ben jag är kompis med, det är du som människa. (Jonathan)

Flera berättelser visar på en utsatt situation. Tyvärr finns det berättelser om totalt utanförskap och mobbning. Estrid hade inga kompisar under skoltiden och Flora hade det kämpigt under låg- och mellanstadiet. Young et al. (2011) konstaterar att barn och unga med funktionsnedsättningar är extra utsatta för mobbning. Flora säger:

F: Och det var ju väldigt jobbigt och så där och så. Så det gjorde att jag bytte till en annan skola i högstadiet.

E: Blev det bättre då?

³⁰ Se detta huvudkapitel, underkapitel Avståndstagande

F: Ja, det blev bättre. Det blev det. För att de hade mer erfarenhet av personer med funktionshinder och sådär och det fanns fler på skolan så att det var liksom inte så konstigt. Men sen då när jag skulle tillbaka till gymnasiet så var jag ju lite orolig för att jag skulle träffa på mina gamla klasskompisar då.

Marlene säger så här om sitt utanförskap under gymnasietiden:

M: Men som sagt, det vart ju som inte så mycket gemenskap där med själva klasskamraterna där. Utan man var ju som ganska själv. Man gjorde det man skulle och så sen, jag var ju liksom inget mera.

E: Nej okej, så det var inte så bra sammanhållning?

M: Nej. Men sen beror det ju också på vad man är själv. Om man är alltså, ja, om man tar för sig. För man kunde ju ha gjort det själv också. Men sen var det väl också att det här... De kanske var lite rädda att komma fram och kanske prata med en. För att jag hade, ja man såg ju att jag hade ett rörelsehinder.

E: Ja. Men så kände du dig lite utanför då?

M: Jo, jag kände mig lite utanför. Men jag hade ju, jag har ju assistent. Så jag hade mycket där hjälp att jag inte kände mig så ensam som jag kunde ha varit. (...) Men det är ju också ett litet fel att man bara hade assistenten.

Erfarenheterna har gjort att de fortfarande har svårt att knyta an till människor. Bandura (1997) påvisar att barn som hamnat utanför i skolan upplever sig vara mindre värda och tror mindre om sin förmåga generellt. Corrigan (2008) konstaterar att kamrater är viktiga för tron på egna förmågan och att deras uppfattningar kan påverka karriärvalen. DOE (2011) påpekar att barn och ungdomar som utsatts för mobbning påverkas både när det gäller skolresultat, ambitioner, tron på den egna förmågan etc. Många av respondenterna berättar att skolpersonalen gjort lite för att stävja mobbingen. Hedvigs berättelse rymmer dock ett rådigt ingripande från en lärare när hon blev kallad CP-unge i skolan. Läraren sa ifrån till mobbarna och de vågade inte sig på Hedvig igen efter det. Det finns också exempel på goda vänner i berättelserna.

Alltså när jag började... När jag gick i åttan eller nian, högstadiet, så träffade jag två mycket goda vänner som jag fortfarande har kontakt med. Då vi umgicks väldigt mycket, spelade schack på rasterna och hade jättetrevligt. Alltså det var liksom en process man skulle gå igenom. Jag kommer liksom successivt ur det här. (Arvid)

Arvids berättelse visar ändå på en utsatt situation. Jämnåriga har tvekat att umgås med respondenterna (stressor), men det har också funnits de som sett människan bakom rörelsehindret och som varit goda kamrater (motståndsurser). Hedvig ger ett exempel på det:

H: Ja, jag vet att jag sa först, jag vill gå Social linje ... Då gick jag hem och diskuterade med mina föräldrar och kompisar och alla sa: Nej, det ska du definitivt inte. Du ska läsa Humanistisk linje för du gillar språk. Ja, visserligen, men klarar jag av det?

E: Så det fanns en oro där hos dig om du skulle klara det?

H: Ja, visst.

Hedvigs berättelse visar också på hur en låg tro till förmågan kan vara nära att hindra människor att läsa de utbildningar som de har kapacitet för. Hedvig vågade till slut välja Humanistisk linje och det gick bra. Strachal (1981) fastslår att Social linje var ett vanligt val för ungdomar med rörelsehinder, på den tiden då utbildningen fanns.

Ingen av respondenterna nämner själva något om någon pojk- eller flickvän. Marlene berättar om hur självförtroendet gjort att hon känt sig för osäker för att våga ta sig ut på osäker mark inom såväl studier som inom kärleken.

M: Alltså som sagt, ja, när man är i den där åldern och det är ju det här att man är väldigt osäker på vad man kan och ja det här hur man ska ta för sig saker och att man inte då kanske vågar och ... Jag har ju så här känsligt det här med ja, med kärlek och sådant. Och där är det där självförtroendet (...) att man kanske inte vågar fråga, ja, sådana saker. Typ att man ska bli ihop eller att man då (...) Det är sådant som man måste bygga upp med tiden och kanske få för dig att göra saker ibland som är bra för sig själv. Att man kanske måste bryta skolgången och kanske göra någonting som till exempel träffa andra som har typ samma problem, och pratar och sådant. Det är ju som får man mer gemenskap på det sättet och då får man prata väldigt mycket om självförtroende och det smyger upp där. Så det är sådant där som man måste jobba på.

E: Mm. Och hur upplever du att självförtroendet och självkänslan är nu då?

M: Ja, hyfsad är den.

E: Ja.

M: Det är fortfarande lite att man är osäker på vissa områden. Om man säger såhär, man känner sig ju osäker på det här motsatta könet och sen det här att man är lite osäker på själva pluggandet. Men sen känner man sig ju osäker på vissa... På andra områden. Man vet var man har sig själv och vilka begränsningar man har.

Bandura (1997) konstaterar att om man inte tror att man kan nå sitt mål är risken stor att man inte försöker överhuvudtaget. Bristande tro på den egna förmågan kan alltså hämma inom många områden, och att inte bli bekräftad kärleksmässigt är rimligtvis en faktor som ytterligare sänker självkänslan. Det kan bli en ond cirkel.

Förhållningssätt hos kamrater

En del kamrater har helt enkelt inte varit kamrater utan undvikit vänskap med respondenterna. De har mobbat eller ignorerat respondenten. Jonathan fick uppleva hur de flesta vänner försvann efter hans olycka. 8 av 13 av respondenterna har upplevt ett utanförskap under skoltiden (se Tabell 6, bilaga 8). Det finns också exempel på goda kamrater och kamrater som haft ett affirmativt förhållningssätt. Hedvigs kamrater peppade henne att våga satsa på en mer kravfylld gymnasieutbildning, men har också mött kamrater som sagt att hon måste anpassa sig, det vill säga sänka sina ambitioner. Dem har hon brutit kontakten med. Hon följde däremot de affirmativa vännernas råd.

Vilka slutsatser går att dra utifrån kamraternas förhållningssätt? Young et al. (2011) och DOE (2011) visar att det är vanligt att barn och ungdomar med funktionsnedsättning mobbas och att det kan få förödande resultat. Det finns berättelser om depression och kriser som vännerna hjälpt respondenterna ur. Dessa vänner har hjälpt respondenterna till livsglädje igen. Baserat på detta är det oerhört viktigt att skolan aktivt arbetar med att hjälpa barn med rörelsehinder som hamnat utanför in i gemenskapen igen. Estrid berättar att ett stort fokus fanns på anpassningar och hjälpmedel som ibland till och med inte behövdes, men inget gjordes för att hjälpa henne in i gemenskapen. Om det är så att personer med rörelsehinder har en lågt värderad social roll, vilket Wolfensberger (1998) slår fast, så är det lätt att kamraterna undviker barn med rörelsehinder för att istället välja vänner med en högre socialt värderad roll, alltså kamrater som inte har en socialt devalverad roll. Mycket pekar på att det kan vara svårt att själv bryta utanförskapet. Även de som haft några vänner har ofta känt sig utanför gemenskapen i stort. Även detta sänker tron på sig själv. Att hamna utanför i skolan får som konsekvens att barnen upplever sig vara mindre värda och tror mindre om sin förmåga (Bandura 1997). DOE (2011) konstaterar att det bland annat påverkar skolresultat och ambitioner. Att känna sig utanför drabbar därmed bl.a. karriärvalet.

Förebilder (c)

Disa, Jonathan och Linus är de av respondenterna som haft en förebild med rörelsehinder under sin uppväxt. De andra har växt upp utan. Jonathan anser att handikappidrottsrörelsen kan tillhandahålla sådana förebilder för dem som inte känner äldre med rörelsehinder på andra sätt. Dock är det svårt att ordna den kontakten om t.ex. idrottsintresse inte finns eller om föräldrarna inte kan ställa upp och skjutsa. Gottfredson (1996) talar om att individer begränsar sina val efter vad de ser som lämpligt efter kön, klass och så vidare samt betonar att det är viktigt med förebilder som gått före och visat att vägar är möjliga att gå. Även Bandura (1997) talar om vikten av förebilder

för den upplevda självförmågan. Några respondenter tar också upp nödvändigheten av sådana. Linus berättar om en släkting:

Han sitter i rullstol och han jobbar som verkstadsarbetare liksom, så att ja, det mesta går ju att göra liksom. Och jag tror att det är viktigt att få den uppfattningen. Sen såklart så måste man ju vara beredd att kämpa. Man blir ju motarbetad i vår värld, eller i samhället.

Gottfredson (1996) håller före att individer har svårt att gå utanför sin självbild vid studie- och yrkesval, och är bilden då för inskränkt blir valet inte heller adekvat för individens kapacitet. Därför är det angeläget att både personer med rörelsehinder och studie- och yrkesvägledare och tjänstemän vid Arbetsförmedlingen vidgar sina vyer om vad som är möjligt och i de sammanhangen har personer med rörelsehinder inom yrken som inte är schablonartade en viktig roll att spela och behöver bli synliggjorda. Detta för att vidga personens perspektiv och åskådliggöra att den självbild hon eller han har kan vara för snäv.

Linus tror också att förebilder i det allmänna rummet är viktiga och anser att det verkar som om folk med rörelsehinder sitter ”hemma och gömmer sig” för att de skäms för sina kroppar. Det kan vara ett exempel på det Goffman (2001) kallar för ’withdrawal’ d.v.s. gömma sig för att undvika att andra ska se ner på en. Linus tycker att fler borde våga sig ut, inte bara för sin egen skull utan också som förebilder så att andra vågar sig ut. Det är också viktigt att media och samhället i stort visar personer med rörelsehinder på ett positivt sätt. Det kan finnas förebilder i t.ex. reklamkampanjer eller TV så att man kan se att det går att lyckas även om man har ett rörelsehinder.

... t.ex. att uppmuntra media att visa personer med funktionsnedsättning i positiva sammanhang och inte bara när det gäller tråkigheter. (Charlie)

Wolfensberger (1998) finner att samhället måste visa upp personer som riskerar lågt värderade roller i högre värderade roller. Ett sätt att göra det vore i det här fallet t.ex. att låta en person med rullstol spela advokat, läkare eller något annat högt värderat yrke i någon svensk TV-serie. Eller att ha programledare med rörelsehinder i populära TV-program som Allsång på Skansen, Melodifestivalen eller Idol. Det skulle både visa att det inte är något konstigt för personer som känner sig osäkra inför personer med rörelsehinder och ge unga med rörelsehinder förebilder. Det här är något som både Charlie och Linus trycker på. Kanske skulle möjligheternas karta, som Gottfredson (1996) talar om, kunna hållas mer öppen och valmöjligheterna skulle bli fler för unga med rörelsehinder.

Berättelser om bekantas upplevelser i studie- och yrkesvalet (d)

Många av respondenterna berättar om upplevelser som de inte själva varit med om, men som andra erfarit. Det är personer med rörelsehinder de känner som de ofta upplever råkat mer illa ut än de själva i hur de blivit bemötta i olika situationer. Det kan vara så att de egentligen berättar om sig själva. Ibland kan det vara lättare att berätta om en 'vän' än om sig själv, men min metod innebär att jag fokuserar på respondenternas egna tolkningar av sig själva, det är deras berättelser så som de väljer att berätta den som är i centrum. Därför väljer jag att se dessa som ytterligare röster i materialet, nedan Gabriels röst.

E: Tror du att det är vanligt att rörelsehindrade styrs av andra i studie- och yrkesvalet?

G: Hur då menar du?

E: Ja, till exempel att en skola kan gå in och säga ungefär som den där rektorn då: Det här är för svårt för dig eller att föräldrarna försöker styra om.

G: Jo, det tror jag absolut att det kan förekomma väldigt mycket. Det är det jag har upplevt också med ett par utav mina kompisar då att de har styrt dem alldeles för mycket. Då liksom: du klarar inte det här och du ska nog göra det här istället och nej, det där ska du nog hoppa över för det kommer du säkert inte att klara. Jag har upplevt att det finns en del sånt, tyvärr. Att folk har... Att lärare då har utgått från att man kanske klarar mindre än vad man gjort. Och på det sättet då styrt in mina kompisar då vissa vägar och lite sånt där då. Och det kan jag känna att det har varit, det är ganska tråkigt att det har varit så. Jag har upplevt det en del då, att det kan vara så för vissa människor, att de kanske blir hänvisade till vissa saker för att andra tror att de kanske inte ska klara det här då. Och det gäller ju även de jobb och sånt där som jag har upplevt att vissa kanske får vissa jobb som visst de klarar av dem, men de skulle kunna klara så himla mycket mer. Och att de blir väldigt sänkta då i sina prestationer för att andra tror ja, men de klarar säkert inte det ändå. Det är synd. Absolut. Det har jag upplevt lite grann då.

E: Mm. Så det har du hört från andra att det kan vara så? Du har inte själv blivit utsatt för det så mycket?

G: Nej, jag har inte haft så himla mycket otur, men jag har hört från vissa andra då att det har blivit så här då. (Gabriel)

Omgivningen har inte trott på deras förmåga och de har då inte heller vågat tro på den. De har tillägnat sig den inlärda hjälplöshet som Seligman (1975) talar om. Genom att människor blir devalverade på det här sättet förlorar samhället resurser, men det är också en tragedi för individen som inte får leva upp till sin fulla potential. Även här tyder empirin, i enlighet med Wolfensberger (1998) på att samhällseliga attityder håller unga personer nere, och hindrar dem att ta högre värderade roller. Vännerna verkar ha blivit överbe-

skyddade av omgivningen vilket har lett till att de inte kan se sig själva som de kompetenta personer de är. De här ytterligare rösterna visar på fler exempel av utsatthet och de har blivit devalverade i sin självbild av det bemötande de fått. Rösterna visar på exempel av krav på anpassning och att sänka sina ambitioner. (Mer om devalverad självbild i kapitlet Devalverad självbild, dess orsaker och följder.)

Samhällets stöd (e)

Studie- och yrkesvägledare

Något som överraskade var att de flesta som mött en studie- och yrkesvägledare under skol- och studietid tycker att de fått ett rätt så bra stöd, åtminstone delvis. Det är rakt motsatt det resultat jag fick på min magisteruppsats (Söderberg Björkman, 2007) som handlade om hur nio unga människor med rörelsehinder upplevt mötet med studie- och yrkesvägledare. Anledningen till detta kan vara att dessa båda undersökningar är av kvalitativ art och handlar om individer och deras olika livsöden. De visar på hur individer *kan* uppleva mötet med studie- och yrkesvägledare, inte hur de brukar uppleva det. Ibland skiljer sig resultaten åt på detta sätt, men det gör inte de enskilda berättelserna mindre intressanta. Det finns mycket att lära av dem ändå, de visar likväl hur olika det kan vara. Resultat överstämde dock med förstudien (se Bilaga 1) så mycket tyder på att ungdomar med rörelsehinder som har positiva erfarenheter av mötet med vägledare inte är sällsynta.

Alltså själva med just studie- och yrkesvägledaren var väldigt bra faktiskt för det var, de var väldigt uppmuntrande och liksom jamen det här ska ju du satsa på och vi försöker göra så gott vi kan. Och så där. De var väldigt villiga och hjälpa till på bästa möjliga sätt. (Gabriel)

J: Att man har en kvart liksom, 15 minuter hos henne. Jag fick väl kanske lite mer, jag träffade henne en fyra, fem gånger så där, men det var mer allmänna diskussioner. Det kan inte vara lätt. Jag var väl inte lätt heller att styra in på någonting va', men hon sade det är ju klart du ska läsa (xxx) om du tycker det är intressant så jag gjorde det. Jag sökte till (xxx, högskola).

E: Mm. Hon uppmuntrade dig kan man säga?

J: Ja det gjorde hon faktiskt, det gjorde hon. Och det var rätt. Jag tyckte det var bra alltså. (Jonathan)

De flesta har dock rätt vaga minnen av studie- och yrkesvägledarna och deras omdöme om dem är ganska svävande, 'det var väl ok', ungefär. Flera av de studie- och yrkesvägledare respondenterna mött inte verkar ha arbetat med att vidga deras perspektiv. De verkar bara ha accepterat valen, och inte ens övervägt att individen egentligen kanske skulle kunna mer. Det är an-

märkningsvärt, med tanke på att barn och ungdomar med rörelsehinder har lägre självkänsla än jämnåriga (Nylén, 2004), och eftersom det ingår i en studie- och yrkesvägledares arbetsuppgifter har dessa vägledare inte gjort det de ska. Man kan fråga sig om det är personer med rörelsehinders lågt värderade roll som ligger bakom att så inte skett. I enhetlighet med Wolfensberger (1989, 1998) är det inte otroligt att det är så. Schedin (2007) visar att studie- och yrkesvägledare måste ha i åtanke att individer med olika starka självbilder har behov av olika sorters bemötande. Många av mina respondenter talar om svag självkänsla, men det går inte att se spår att studie- och yrkesvägledarna tillämpat individanpassning utifrån detta i berättelserna. Några av respondenterna har tvekat inför att ta besöka studie- och yrkesvägledaren.

E Du säger att du inte ville träffa någon syv. Kan du berätta lite om det?

D Ja, jag tror att jag alltid har haft ganska klara visioner, däremot så har jag hoppat ganska mycket, jag ville bli journalist, musiketnolog, det var mycket så. Men jag tror att jag ändå har haft en ganska god förmåga att tänka själv och se att om man ska bli det här då är det så här. Sedan så var det en skräck att man skulle träffa någon som, du kan väl bli... samhäll. /.../ Och jag tror att jag lärde mig då att ok, det är så här man tänker. Funktionshindrad arbetskraft ska sitta någonstans och klippa ut papper. Så jag kände att nej men tack, då gör jag något själv. /.../ Och det är min skräck, att jag ska böja mig. Att jag plötsligt ska vara så att jag inte orkar, att jag går hem och byter kullager på min permobil. Och jag tror att det är därför. Plus att jag har kunnat komma med de initiativen själv. /.../

E Du kände att det kunde bli så pass jobbigt?

D Ja, och så kände jag inte att jag hade det behovet. Jag behövde inte ta risken att få... Det kunde bli något helt annat. Men jag vet inte. Jag har alltid varit driven av det här att om ni inte tycker att jag inte ska göra det här... Jag var så pass självgående att jag kunde skapa de initiativen själv då. Jag kommer inte ihåg något mer. Jag träffade säkert en syv för att säga att den här utbildningen vill jag gå. Jag kommer inte ihåg att vi hade några samtal om min framtid så. (Disa)

Att få sina ambitioner underkända är alltså en oro som funnits bland respondenterna och Disas berättelse visar på en strategi för att undvika en potentiellt nedbrytande situation. Detta påminner om det Lidström (2009) talar om som strategi i mötet med arbetsförmedlare, en undvikandets strategi, men i det här fallet ett undvikande av studie- och yrkesvägledare. Att man undviker att träffa personer som man tror inte ska ge 'vind i seglen'.

Jonathan och några till tar upp att mötena med studie- och yrkesvägledarna varit korta och få. En del minns knappt mötena. Skolinspektionens rapport (2013:5) om studie- och yrkesvägledning i dagens skola visade att eleverna

får för lite vägledning och att vidgning av perspektiv inte äger rum i den utsträckning som den borde. Lärarnas Riksförbund (2012) konstaterade att grundskoleelever som fått för lite studie- och yrkesvägledning hade en ökad risk med 20 % att göra studieavbrott i gymnasieskolan. Problemet verkar alltså vara både generellt och långtgående, men man kan tycka att det är extra allvarligt när det handlar om personer med erfarenheter som kan innebära ökade svårigheter i studie och yrkesvalet, till exempel en reducerad tilltro till sin förmåga.

Det fanns även några berättelser om negativa möten med studie- och yrkesvägledare. Till exempel Estrid upplevde sina vägledare som oengagerade. Det är också flera som inte minns huruvida de mött vägledare vid flera av sina kritiska brytpunkter, som gymnasieval och valen efter gymnasiet. I Söderberg Björkman (2007) hade de flesta träffat studie- och yrkesvägledare vid de kritiska brytpunkterna, även om de i olika utsträckning mindes detaljer. Att flera av respondenterna i den här undersökningen inte minns att de träffat vägledare vid vissa av brytpunkterna tyder således på att de verkligen inte gjort det, inte att minnet tryter. Charlie berättar att han känt sig utlämnad i valsituationerna:

Det är väl ganska ... överhuvudtaget i mitt liv så har det varit så att när det gäller skola och utbildning så är det ingen som hjälpt en liksom helhjärtat utan det har varit att föra problem vidare liksom.

Det kan tyckas vara anmärkningsvärt att ungdomar kan gå genom utbildningssystemet utan stöd inför sina studie- och yrkesval, men ändå mer när det gäller ungdomar som tillhör en grupp som bevisligen har svårt att ta sig in på arbetsmarknaden. Läroplanen säger att:

Studie- och yrkesvägledaren, eller den personal som fullgör motsvarande uppgifter, ska informera och vägleda eleverna inför den fortsatta utbildningen och yrkesinriktningen och särskilt uppmärksamma möjligheterna för elever med funktionsnedsättning (Lpo11, Kap. 2:6).

Så har alltså inte skett i alla fall. En liknande formulering fanns med i Lpo 94, så samma regel har funnits i omlopp ett tag, så det går inte att skylla på att regeln är ny. Många av respondenterna gick i skolan efter 1994 och inkluderades således av denna. Dessutom är rätten till yrkesvägledning med i FN:s konvention för mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning, Artikel 27. Detta skulle alltså kunna vara ett brott mot denna. Även när man ser till Sveriges Vägledarförenings etiska riktlinjer kan man se att Charlie inte fått det stöd han borde. Det går att se att 1.2, 1:3, 2:2, 2:7 (se Bilaga 4) i dessa riktlinjer inte uppfyllts i citatet av Charlie ovan. Bristande

kunskaper om möjligheter till stöd gavs det också uttryck för i berättelserna. Charlie berättar att han därför begränsat sina val i onödigt hög grad.

Lent et al. (2002) konstaterar att vägledare måste hjälpa klienten att se möjligheter och att lämna sin trygghetszon. För att det ska vara möjligt måste vägledaren naturligtvis vara bevandrad i regelverk som kan gynna klienten och öppna upp fler tänkbara vägar. Det är därmed angeläget att vägledaren dessutom arbetar med att vidga perspektiv och att stärka individens tro på den egna förmågan (ibid.). I Sveriges Vägledarförenings etiska riktlinjer står det att en vägledare måste vara medveten om begränsningarna i den egna kompetensen, och när kompetensen inte räcker till så ska man hänvisa till någon som besitter den. I det här fallet betyder det att om man som vägledare inte kan gällande regelverk så ska man antingen lära sig det, eller hänvisa klienten till någon som kan.

Det är också rimligt att dessa representanter för välfärden får utbildning i vilka anpassningar och hjälpmedel som är lämpliga och finns att tillgå. Här kan man till exempel även samarbeta med arbetsterapeuter.

Estrid: Man ska sitta vid skrivbord och helst inte synas ungefär. Det var ju alla möjliga, det var både lärarna och det, men mina föräldrar också som var så här: Ja, du kommer aldrig kunna jobba med någonting praktiskt och så...

E: Studie- och yrkesvägledarna... träffade du dem någonting?

Estrid: Ja, det gjorde jag, men de var inte så himla engagerade. De gav mig typ en katalog och bara: Här kan du titta ungefär. Och det som var när jag skulle söka gymnasiet... Det som de mest pratade om det var mycket om jag skulle gå på en stor skola, att skolan var jättestor och det var mycket trappor och sådana där saker. Det var det de hängde upp sig på. Men jag har ju aldrig haft några problem med att gå i trappor och så där. Jag hamnade i alla fall i (X-stad) till slut då, på min lilla skola.

Estrid berättar att föräldrar och lärare kringskar hennes valmöjligheter genom att säga att hon aldrig skulle kunna välja ett praktiskt yrke, något som Estrid tror att hon nog klarat av. Hon fick ingen hjälp med att vidga perspektiven av studie- och yrkesvägledarna, utan de var upptagna med att fundera kring huruvida skolor hade trappor, något som Estrid aldrig haft problem med. De fann alltså ett problem där det inte fanns, och försökt överbeskydda henne. De har rimligtvis utgått från en schablonbild av vad som kan vara svårt för en person med rörelsehinder och tillämpat det på individen. Ingen av de yrkesgrupper som kunde ha stärkt hennes tro på sin förmåga har gjort det utan snarare sänkt hennes ambitioner. Lent et al. (2002) konstaterar att man istället måste hjälpa klienten att se möjligheter och finna strategier för att överkomma eventuella hinder. Även Krumboltz et al. (1999) finner att vägledaren ska understödja klienten att våga satsa på sådant som kan verka

ligga utanför trygghetszonen. Klienten ska sporras att pröva sina vingar och hitta områden som han eller hon inte trodde var möjliga. Så har alltså inte skett i det här fallet. Det går att tolka som ett fall av cooling down (Söderberg Björkman, 2007) och att Wolfensbergers (1989) teori om att professionella håller tillbaka individer som kommer från lågt värderade grupper givits ännu ett exempel. En utebliven perspektivvidgning, anser jag, också kan räknas som överbeskydd, alltså att tro för lite om hennes förmåga. Man kan också undra hur Estrids vägledare tänkte kring de två punkterna nedan från Sveriges vägledarförenings etiska riktlinjer?

Vägledare respekterar varje människas unika och lika värde, främjar rättvisa och likabehandling och motverkar all form av diskriminering.

Vägledare främjar individens fria och övervägda studie- och yrkesval.³¹

Arvid berättar att han redan innan han mötte sina studie- och yrkesvägledare valt sin inriktning, och att den byggde både på intresse men även det han upplevde som realistiskt. Frågan jag ställer mig nu, i efterhand är om dessa tjänstemän försökte vidga hans perspektiv (vilket studie- och yrkesvägledare alltid ska) eller om de tyckte att hans beslut var det enda rätta och därmed lät bli. De verkar åtminstone inte ha försökt begränsa honom ytterligare. Lent et al. (2002) betonar att man måste hjälpa individen att tro på sig själv och att se att fler alternativ kan finnas än hon tror. Arvid verkar inte minnas någon sådan insats i alla fall.

Arbetsförmedling

De flesta som varit i kontakt med Arbetsförmedlingen tycker att de fått ett dåligt stöd, en del upplever att de blivit gravt kränkta. Några exempel på detta kan vara:

Jag tyckte de kändes väldigt iskalla överlag alltså... Alla arbetsförmedlare som jag har haft då att de inte har sett till... De ser inte till hela människan. (Estrid)

Den här arbetsförmedlaren han sa: Men du kan inte vara xx (pedagogiskt arbete, min kommentar) eftersom du har en funktionsnedsättning. Nähä tänkte jag. Gubbe, jag ska allt visa dig! Och sen så blev det som jag tänkte ändå. (Hedvig)

Det har jag blivit av både Arbetsförmedling och Försäkringskassor och vanliga människor... Civilister som tycker väl att jag ska acceptera mitt öde och antingen resignera på någon anstalt någonstans eller ta de här lätta handikappyrkena. (Ivar, om att få sina yrkesambitioner ifrågasatta)

³¹ <http://www.vagledarforeningen.org/etiska-riktlinjer> 2013 12 01

Seligman (1975) slår fast att yttre oberäkneliga omständigheter eller upplevd egen oförmåga som det inte går att göra något åt kan leda till en inlärd hjälplöshet. Om en individ inte upplever att han eller hon kan påverka sin situation så kan denna ge upp. Hertzberg (2003) visar att arbetsförmedlare gör normativa bedömningar av sina klienter och definierar vad som är rätt eller fel respektive eftersträvansvärt eller olämpligt. Detta kan också få ekonomiska konsekvenser för klienterna då a-kassa eller socialförvaltning kan reagera utifrån var arbetsförmedlaren rapporterar. Lidström (2009) kom i sin avhandling fram till att unga ofta använder sig av en undvikande strategi bland annat genom att låtsas konsensus, men att de inte har för avsikt att följa tjänstemannens anvisningar utan försöker hitta en lösning som fungerar för dem själva. Allra helst undviker de unga att alls ha med välfärdens representanter att göra och försöker hitta egna lösningar på sin situation. Charlie berättar om hur svår relationen till Arbetsförmedlingen och försäkringskassan kan vara och hur han ibland är tvungen att vara selektiv med vilken information han ger dem.

När jag uttryckte det här första gången att jag ville ha praktik, då sade hon att ja, men du går på aktivitetsersättning och då ska man inte kunna arbeta, så säger du att du kan arbeta så tar vi din aktivitetsersättning. Så att så fort jag uttryckte att jag ville ha en arbetsträning eller praktik då så hotade hon att ta min aktivitetsersättning. Och då hade jag fått gå på socialbidrag och då hade det inte blivit någon arbetsträning ju. Så att man är väldigt försiktig med vad man säger och tyvärr måste man ju ibland, alltså... Man ljuger väl inte, men man kanske... Jag ljuger aldrig, men det är inte alltid jag säger allting jag gör vid sidan om. (Charlie)

Flera respondenter upplever att de inte blivit sedda som individer, utan som en stereotyp. Passar man inte i den stereotypen blir det problem i mötet med myndigheter, berättar de.

De har en bild av hur det är och hur det ska vara och sen att jag funkar på något annat sätt eller så eller vill något annat eller ... Nej, de är experter och de vet och kan och har haft hand om de som är som jag. (Flora)

Lindqvist (2009) konstaterar även han att många professionella tycks ha låga förväntningar på ungdomar med funktionsnedsättnings möjligheter på arbetsmarknaden. Många av respondenterna säger att Arbetsförmedlingen måste börja se även människor med rörelsehinder som individer och se möjligheter istället för begränsningar. De menar också att Arbetsförmedlingen måste arbeta med vad jag förstår som empowerment, eftersom de menar att många med rörelsehinder har erfarenhet av utanförskap, gått på nitar och har dålig självkänsla och självförtroende.

Bandura (1997) slår fast att en persons upplevda självförmåga utgör batteriet som driver henne/honom till agerande. Betz och Hackett (1981) har visat att en individs upplevda självförmåga bestämmer utbildnings- och karriärvalet. Att alla respondenter, utom en, har korrigerat sina karriärplaner, ibland tidigt under uppväxten kan ha med en bristande tro på sin egen förmåga att göra. Kanske sitter begränsningarna inte främst i kroppens förhållande till en tänkt uppgift, utan i vad man tror att man klarar eller inte. Det är inte omöjligt att dessa respondenter begränsat sig där det inte skulle behövas. Kanske skulle de med en större tro på sin förmåga haft fler vägar att välja mellan och därmed haft större möjligheter att arbeta med något de trivs med och därmed få möjlighet att känna sig behövda.

Bland annat Jonathan menar att Arbetsförmedlingen har ett ansvar för att få människor med rörelsehinder att tro på sin förmåga att klara arbete och studier, och här finns även ett tydligt ansvar för studie- och yrkesvägledare och annan skolpersonal. Nylén (2004) visar att det inte är ovanligt att barn och ungdomar med rörelsehinder har en menligare självbild än andra. Gottfredson (1996) konstaterar att individens utveckling av karriärvalet regleras av att inrätta sig till sin självbild. Är självbilden begränsad blir även valet det. Detta konfirmeras alltså av fler studier än denna. Därför bör såväl studie- och yrkesvägledare som arbetsförmedlare vara särskilt uppmärksamma på att stärka individen i att fatta sina egna beslut, utan påverkan från omgivningen.

Många respondenter lät tilltron till den egna förmågan påverka, andra har styrts utifrån, till exempel av föräldrar eller av tjänstemän vid Arbetsförmedlingen.

Jag brottas nog med det lite fortfarande eller någon slags skev bild av vad jag kan och inte. Ibland tänker jag att jag kan mindre än vad jag egentligen kan också. (Disa)

Det här visar återigen ett stort behov av empowerment-åtgärder för att öka tron på den egna förmågan och motarbeta inlärda hjälplöshet och därmed passivitet. Schedin (2007) visar att studie- och yrkesvägledare inte anpassar sitt bemötande efter om klienten har en positiv eller negativ självbild. Föreliggande studie utesluter inte att så kan vara fallet även med arbetsförmedlare.

Samhällets stödinstanser – hjälp eller stjälp?

Mina respondenter har i de flesta fall inte något negativt att säga om sina studie- och yrkesvägledare. Ändå hävdar jag att flera av dem agerat överbeskyddande. Att jag gör det beror på att en studie- och yrkesvägledare har ett extra ansvar att se risken att individer underskattar sig själva. Att vidga en människas perspektiv är alltid rätt oavsett om individen har höga eller låga

krav på sig själv osv. Det kan man bland annat göra genom empowerment. Sådana processer kan jag inte se spår av i berättelserna.

Om det är så att människor med rörelsehinder av olika skäl löper större risk för inlärd hjälplöshet, passivisering etc. måste studie- och yrkesvägledarna särskilt uppmärksamma möjligheterna för gruppen såsom det står i läroplanen. Det kan vara så att man inte alltid upplevt sig bli missfirad, även om man 'objektivt' skulle kunnat bedöma händelsen som nedsättande därför att individer inte bara tolkar olika, utan dessutom har skilda förutsättningar att ta emot händelsen. Likaledes kan det vara svårt att 'objektivt' bedöma någons grad av upplevd kränkning. Studie- och yrkesvägledare och andra yrkesgrupper som kommer i kontakt med personer med rörelsehinder i studie- och yrkesvalet, t.ex. arbetsförmedlare, måste vara medvetna om att de kan kränka individens rättigheter oavsett om kränkningen sker medvetet eller ej.

Mina respondenter anser att det kan föreligga ett utökat behov av studie- och yrkesvägledning för unga personer med rörelsehinder. Detta eftersom man kan behöva diskutera vad som kan fungera eller inte, samtidigt som man kan behöva empowerment och så vidare, berättar de. Arbeta med förebilder är också angeläget, framkommer det. Dock säger mina respondenter att man ska vara försiktig med att dra alla över en kam. Att hävda att alla unga med rörelsehinder behöver extra stöd i studie- och yrkesvalet vore att använda en schablonbild. Vi är alla individer och har olika behov. Jag håller med Peavy (1998) när han säger att vi alla är:

- Lika *alla* andra i vissa avseenden
- Lika *många* andra i vissa avseenden
- Lika *inga* andra i vissa avseenden. (Peavy, 1998, s. 62)

Det ligger därmed nära till hands att rekommendera ett individperspektiv i vägledningen, för den här gruppen liksom för alla andra människor. I det ljuset är det kanske bra att Skolverket tagit bort formuleringen att särskilt uppmärksamma ungdomars med funktionsnedsättningar möjligheter i vägledningen i de nya allmänna råden för studie- och yrkesvägledning (Skolverket, 2013 B)³². Å andra sidan kanske möjlighetsperspektivet då glöms bort. Det lägger ett stort ansvar på den enskilda studie- och yrkesvägledaren, anser jag.

Skolinspektionens nyligen genomförda undersökning om studie- och yrkesvägledningen i dagens skola (Skolinspektionen, 2013:5) uppmärksammade, som tidigare nämnts, brister i bland annat tillgång till vägledning, samt utebliven perspektivvidgning. Det är en upptäckt som den här avhandlingens

³² Se huvudkapitel Bakgrund, underkapitlet Studie- och yrkesvägledning i Sverige idag.

resultat inte motsäger. Många av respondenterna har dock vaga minnen kring vägledningen. Tanken är att studie- och yrkesvägledningen ska ske genom hela skoltiden, men det visar berättelserna inget spår på. Även att perspektivvidgningen i mångt och mycket verkar saknas, både i Skolinspektionens och i min undersökning. Om det är så att vägledningen brister så mycket som Skolinspektionens undersökning tyder på kan man tycka att det är särskilt allvarligt för de elever som kan vara i behov av extra stöd i studie- och yrkesvalet.

Wolfensberger (2011) ondgör sig över hur empowerment kan användas för att lägga för mycket ansvar på individen själv, när det är samhället som måste göra det stora arbetet för att höja lågt värderades sociala roller. Emellertid lägger han även ett ansvar hos individen själv. Han håller före att individen måste höja sin kompetens och i mina ögon är empowerment ett bra verktyg för att hjälpa individen att tro på sin förmåga och *våga* höja sin kompetens. Jag inser att empowerment kan användas på mindre lämpliga sätt och att det måste finnas ett sammanhang som stöttar och kan fånga upp individen om och när den egna orken tryter. Likväl menar jag att det aldrig kan vara fel att hjälpa någon att tro på sig själv. Det finns många definitioner på empowerment, och Wolfensberger (ibid.) skriver inte ut någon definition som han vänder sig emot. Jag har valt att formulera en egen, som jag tycker speglar hur *jag* som studie- och yrkesvägledare tänker kring empowerment:

Att stärka individen i sin tro på sig själv och därigenom bereda denna möjlighet att sätta egna mål i enlighet med den egna potentialen

Jag uppfattar att Wolfensberger (ibid.) främst tagit ställning mot empowerment dragen till sin yttersta konsekvens i förhållande till personer med svår utvecklingsstörning. Respondenterna i den här undersökningen tillhör inte den gruppen, utan är väl rustade för att fatta genomförbara val utifrån sina förutsättningar. Det är annat/andra som sätter käppar i hjulen. Mina respondenter har i flera fall talat om låg självkänsla. För dem verkar en för hög tro på sig själva näppeligen vara problemet, utan tvärtom. Jag anser därmed att empowerment kan vara ett bra delverktyg mot negativ rollcirkulation, för att våga höja den egna kompetensen, men att det krävs fler insatser än så.

En instans som respondenterna utmålar som en stor bov i dramat, är Arbetsförmedlingen. Att Arbetsförmedlingen får en sådan stor plats som bov i dramat beror kanske på att fler av respondenterna varit i långvarig kontakt med dem. En del av respondenterna har varit inskrivna där i årtal, medan de bara mött studie- och yrkesvägledare ett fåtal gånger. Det kan vara en förklaring. En annan förklaring kan vara att de är äldre då de möter arbetsförmedlare och därmed har andra eller högre krav. Eller så har arbetsförmedlar-

na en tuffare framtoning än studie- och yrkesvägledarna. Om detta krävs det mer forskning.

Arbetsförmedlare har inte etiska riktlinjer, såsom studie- och yrkesvägledare har, men Arbetsförmedlingen har anvisningar för hur man ska arbeta, genom "Förordning (2007:1030) med instruktioner för Arbetsförmedlingen". Förordningen är utfärdad av Arbetsmarknadsdepartementet och trädde i kraft 1 januari 2008. Där står bland annat:

5§ Arbetsförmedlingen har ett samlat ansvar, sektorsansvar, för handikappfrågor inom arbetsmarknadspolitiken och ska inom ramen för detta ansvar vara samlande, stödande och pådrivande i förhållande till övriga berörda parter.

15§ Arbetsförmedlingen ska när det gäller unga med funktionshinder särskilt samverka med skolan för att underlätta övergången från skola till arbetsliv och med Försäkringskassan för att öka möjligheterna till egen försörjning genom arbete.

Med anledning av många av mina respondenters utsagor kan det vara aktuellt att undra om och hur Arbetsförmedlingen lever upp till detta, vilket jag återkommer till i kapitlet Framtiden. Det finns också anledning att fundera över om arbetsförmedlare borde arbeta efter liknande etiska riktlinjer som de Sveriges Vägledarförening förordar för sina medlemmar.

I berättelserna finns många berättelser om vad jag tolkar som adaptation, det vill säga andras krav på att individen ska anpassa sig till de gränser som människor i deras omgivning, t.ex. arbetsförmedlare, har i sin världsbild. Om arbetsförmedlaren inte upplever att Estrid, Ivar, Hedvig och de andra kan arbeta med det de själva vill och som de kommit fram till att de kan klara av, så gör denna försök att övertyga dem om att ta till sig arbetsförmedlarens världsbild. Den anpassning som individen själv har upplevt sig behöva göra räcker alltså inte i arbetsförmedlarens ögon. Det kan vara en form av överbeskydd och påverkar individens självbild negativt.

I kapitlet Förändringens fyra rum i förhållande till känsla av sammanhang, diskuterar jag bland annat hur en meningsfull sysselsättning verkar utgöra en super-GMR, även när stressorna utifrån kan te sig oöverkomliga och hur olyckligt det är att personer med rörelsehinder har svårt att komma in på arbetsmarknaden, när just de, på grund av många stressorer i ryggsäcken, skulle behöva en super-GMR. Många av respondenterna känner sig nedvärderade av samhället och att de inte är välkomna på arbetsmarknaden.

Utbildningsbakgrund (3)

Respondenterna har i de flesta fall gått i vanlig grundskola. En har gått i en specialskola för barn med hörselskador. En del har gått i gymnasieskolan närmast hemmet, en del har valt en skola längre bort som haft ett program med sådant som intresserat dem och en del har valt att läsa vid ett riksgymnasium. De flesta har läst ett teoretiskt program, men det finns även respondenter som valt praktiska program: Vård- och omsorgsprogrammet, Barn- och fritidsprogrammet etc. Vissa har fått välja fritt medan andra styrts av andra t.ex. föräldrarna. Nedan beskrivs detta i två underkapitel (a och b).

Förväntningarna i skolan (a)

Respondenterna har alla lämnat gymnasieåren bakom sig och flera av dem är över trettio år. Vissa har gått på de särskilda riksgymnasier som finns för ungdomar med rörelsehinder, andra har gått i 'vanlig' gymnasieskola. Några intressanta åsikter om riksgymnasier har framkommit ur materialet. Flera som inte har gått på riksgymnasiet är glada för detta då de tycker att nivån på studierna där är lägre. De tror att de skulle vara sämre förberedda för akademiska studier om de gått där. Det för tankarna till om vad Lindqvist (2009) skriver om den bjärta kontrasten mellan riksgymnasiets tillrättalagda miljö och verkligheten efter gymnasiet. Ingen av respondenterna som gått på riksgymnasiet har dock uttryckt något missnöje med nivån på gymnasiestudierna. De verkar inte ha tyckt att nivån varit för låg.

Några av respondenterna berättar om att lärarna under skoltiden hade lägre krav på dem än andra elever.

Så de satte mig på lättare uppgifter än vad jag egentligen skulle ha. Så gick jag tillbaka till den läraren och sade: Du, det här går inte jag med på. Jo, men du ska göra det här. Nej, det ska jag inte göra. Jag vill göra det som de andra gör. Nej, nej, det är bättre för dig så här. (Hedvig)

Ja, men Ivar han är så duktig, han kämpar på... så här... blåljög. Jag satt ju där och visste jamen det gjorde jag ju inte alls det. Jag tyckte, det här var ju lite enkelt då. Och sen fick jag 2.0 i snittbetyg liksom och de tyckte att jag hade kämpat på och var jätteduktig och fick 2.0 i betyg. Sen vad de hade för förväntningar på mig? (Ivar)

Däremot från barnkunskapsläraren... hon sade så här till mig att du ... du har väl rätt så bra teoretiskt men du kommer aldrig kunna ta hand om ett barn så jag kan inte ge dig mer än en trea. (Jonathan)

Disa berättar om en oro att de lovprisningar hon fick i skolan inte berodde på hennes insatser i sig utan på att lärarna hade låga förväntningar på henne.

E Annars i skolan då? Lärarna, tyckte du att de var uppmuntrande eller begränsande?

D Jag har nog haft ganska uppmuntrande... Jag tror att jag var ganska välartad och duktig. /.../Och då hade jag svårt att förstå om min lärare var uppriktig eller inte. Han bara, det går så bra, det går så bra. Då tänkte jag så här: Säger han så bara för att jag är funktionshindrad? I början var det kanske så, han kanske kände att han skulle peppa lite extra. Men sen tror jag... Jag tror att folk tycker att jag är jävligt bra när jag kommer dit och visar att jag är kapabel, att jag faktiskt är kunnig, och då blir jag så här genuint duktig, så. Hela tiden, det går så bra för dig och att man hela tiden tänker så här att är det för att jag presterar någonting överhuvudtaget som jag får så här mycket feedback. Så är det nog.

Seligman (1975) konstaterar att låga förväntningar under skoltiden kan leda till inlärdd hjälplöshet, och omvänt om barnet får veta att det kan bemästra misslyckanden genom att anstränga sig mer så minskas hjälplösheten. Att tillrättalägga och sänka kraven, så som lärarna gjort i ovanstående exempel är alltså rent kontraproduktivt. Seligman (1975, 1995) håller före att genom att få veta hur man kan göra för att lyckas bättre så kan man "vaccineras" mot hjälplöshet. Att mötas med lägre ställda krav eller få veta att det är löslöst att försöka kan däremot främja hjälplösheten. Lärarna som respondenterna berättar om här har i deras ögon haft en bild av att de inte är lika kompetenta som deras klasskamrater. Jag har funderat kring vad det kan bero på. Jag hade fokus på respondenternas berättelser så som de berättat dem, och går därför inte in på något resonemang kring att de kan ha missförstått lärare som agerat i all välmening. Däremot har lärarna nog ofta agerat i all välmening, men missriktad sådan. De har tänkt, tror jag, att de inte ska ställa så höga krav på eleven, han eller hon 'har ju så mycket att kämpa mot ändå...' Jag upplever att detta är ett exempel på *överbeskydd med överengagemang*. Lärarna har försökt att 'curla' individerna, det vill säga göra det så lätt som möjligt för dessa. Dock var det att tro för lite om deras förmåga.

I Hedvigs fall tänkte läraren att hon inte förstod sitt eget bästa när hon opponerade sig. De har sett individerna som det Kristiansen (1993, s. 54) kallar "medynksobjekt". Medynksobjekt vill dock inte respondenterna vara, de vill ses som kompetenta individer. Att betygen också blir lidande om man inte får en chans att visa framfötterna kan ge stora konsekvenser för framtida möjligheter. Likaså kan devalverad självuppfattning och inlärdd hjälplöshet bli konsekvensen om man ständigt blir bemött på detta sätt. Seligman (1975) fastslår att en kravlös tillvaro leder till inlärdd hjälplöshet medan hjälp

att finna strategier att bemästra motgångar kan förhindra, eller till och med bota den inlärd hjälplösheten.

Andra respondenter har upplevt problem med hjälpmedel. Estrid hamnade i ett skapat annorlundaskap genom att hon fick anpassningar som hon inte behövde eller som gjorde att honom ibland inte satt med de andra i klassen. Marlene behövde hjälpmedel för sin skolgång, men de försenades så pass mycket att hon hade svårt att hänga med i utbildningen. Att hela tiden hamna i att man är annorlunda leder rimligtvis till en diskrepans till klasskamraterna. En majoritet av respondenterna i studien har upplevt mobbning eller ut-
anförskap under skoltiden. Young et al. (2011) konstaterar att detta ofta drabbar barn och ungdomar med funktionsnedsättningar och att konsekvenserna av detta kan bli förödande.

Det finns berättelser om att det är lägre krav på riksgymnasier än på andra skolor, inte från dem som själva gått där utan från en del av de respondenter som inte gjort det. Hur kommer det sig? Är kraven lägre på dessa skolor eller är det bara fördomar? Det är svårt att sja om, men Lindqvist (2009) talar om att tillvaron på riksgymnasierna är tillrättalagd och att eleverna, när de kommer ut därifrån upplever en bjärt kontrast. Detta kan i så fall vara ytterligare ett fall av *överbeskydd med överengagemang*. Riksgymnasierna kan vara en tillrättalagd miljö med låga krav och det kan i så fall vara ett sätt att 'curla' medynksobjekt. En annan tolkning kan vara att de låga kraven är ett exempel på den sociala devalvering som Wolfensberger (1998) talar om, att det är en del av den negativa rollcirkulationen. Kanske motsäger de två tolkningarna ovan inte varandra. Om det är så att det ställs lägre krav på riksgymnasierna förbereds eleverna där på ett sämre sätt än andra elever för framtiden.

Studievalen (b)

De flesta har valt teoretiska program till gymnasiet. I många fall har detta skett på grund av intresse, men i vissa fall ligger omgivningens yrkan på adaption bakom. Det finns flera fall där Barn- och fritidsprogrammet setts som en möjlighet av individen själv, men där viktiga personer i individens närhet sett detta som omöjligt. Gabriel gick Barn- och fritidsprogrammet och klarade det. Det är möjligt att fler av respondenterna också hade klarat det, men de fick inte chansen. Några av dem är idag osäkra på om de skulle ha klarat det. Är det ett resultat av större självinsikt eller av anpassning till en diskurs av adaption? Det är svårt att veta.

Gabriel berättar att han tänkt så har vid sina val:

Det är som sagt, jag har alltid varit väldigt klar över att jag vill jobba med barn och så här då, men samtidigt så har det påverkat mig till viss del. Men från början så ville jag läsa till förskollärare och så där då, sen så har jag ju kommit fram till genom åren att det funkar inte för mig p.g.a. mitt funktionshinder då. Att jag klarar inte av det som krävs av mig då. Och då har jag fått komma fram till det här då och provat mig fram på olika sätt och kommit fram till att det var lågstadiet jag ville inrikta mig på då. Sen så har jag även funderat på andra, när jag skulle börja gymnasiet så funderade jag även på att gå på Hotell- och restaurang och även på Estetiska programmet och så, men även där då kommit fram till att det funkar inte för mig p.g.a. mitt funktionshinder då, att det inte funkar i framtiden med jobb och så där. Då kom jag ju fram till att ja, men det här var ju det bästa valet för mig, men som sagt, jag har vetat det länge att det är ju barn jag vill jobba med. Det har alltid varit ganska klart så. Så att det är väl inte så att jag har valt bort någonting så direkt heller och tagit bara det som fanns utan jag har tagit någonting som jag vill göra så att säga. Men som sagt, det har ju påverkat mig på det sättet att jag hade ju kunnat välja någonting annat av det som jag var sugen på om jag inte hade haft mitt funktionshinder då. Lite så är det ju. Sen så har det ju även varit att man har valt den skolan som har verkat funka bäst, framförallt när det gäller högskolan då. Att det verkar funka bäst för mitt funktionshinder så här, att det ligger bra till och att skolan var anpassad och så här och att de kan ge den hjälp man behöver och så där och det har ju också avgjort lite från mitt funktionshinder och så där då så att till viss del så har det påverkat vart jag har hamnat och så där då.

Lindqvist (2009) framhåller att individer med funktionsnedsättningar möter ett komplext samspel mellan egna visioner och den sociala och ekonomiska "möjlighetsstruktur" som samhället tillhandahåller vid övergången till vuxenlivet. Individen vill och upplever sig kunna göra saker som andra säger nej till, eller upplever att de inte kan bli vad de vill och anpassar sig till det. Gabriel ville bli förskolelärare, men upplevde inte att det skulle gå. Därför gjorde han en anpassning och valde att försöka bli lågstadielärare istället. På liknande sätt har flera av respondenterna tänkt. De har funderat kring vad de är intresserade av och vad de vill och har försökt hitta varianter som de tror att de klarar. Om t.ex. värk har dykt upp på vägen så har de bytt inriktning och gjort nya försök med studier.

Arbetsmarknad (4)

I materialet finns många berättelser om hur svårt det är komma ut på arbetsmarknaden. Ivar anser att om man inte lever upp till, vad som går att tolka som bilden av den perfekta människan, så är det hårt. Disa tror att personer

med rörelsehinder, om de väl får ett arbete ofta är överkvalificerade för det yrket.

E Tror du att många med rörelsehinder hamnar på yrken som de egentligen är överkvalificerade för?

D Ja, ja, ja det tror jag. Man ska vara väldigt tacksam för att man har kommit in överhuvudtaget, nu har ju du fått det bra. Jag kommer ihåg att RBU gjorde en utredning om tillgänglighet som hette De har väl fått det så bra, eller... Jag tror att man känner att... Det har också med egenvärdet att göra, att man ska känna sig tacksam. Att jag ändå känner att jag kände mig tacksam ett tag för mitt skitdåliga boende... (Disa)

Jonathan berättar att administrationen kring lönebidrag är så tidskrävande att det är stor risk att arbetsgivare tappar intresset. Estrid berättar att hon gjort massor av praktikperioder, men först nu har hon fått ett fast arbete. Bilden de och de flesta andra av respondenterna målar upp är, så som jag tolkar dem, är att de inte är önskade på arbetsmarknaden. Dag (2006) bekräftar bilden av att det är svårt för personer med rörelsehinder att ta sig ut på arbetsmarknaden och konstaterar att detta beror på såväl individuella barriärer som samhällsrelaterade barriärer. Tabell 1³³ visade att 61 % av dem som svarade stod utan arbete.

Charlie talar också om att dörren till sommarjobb i princip är stängd för ungdomar med olika former av funktionsnedsättningar. Det kan vara en fot in i arbetslivet, anser han, och tillägger att det ofta handlar om tunga jobb som någon med rörelsehinder kan ha svårt att klara. Därför är det risk att personer med rörelsehinder hamnar i ett dåligt utgångsläge till arbetsmarknaden redan från början, anser han. Linus har arbetat vid sidan om under uppväxten. Han har stått i en butik på fritiden och därigenom fått den fot in i arbetslivet som Charlie anser är så svår att få. Linus är den enda av respondenterna som uppger att han sommarjobbat. Det är vanligt att ungdomar gör det och att Linus är den enda av de 13 visar att sommarjobb antagligen är svårt att få för unga personer med rörelsehinder. Som Charlie påpekar så är det en fot in i arbetslivet. Det är svårt att få ett jobb om man aldrig haft ett jobb. Dag (2006) fastslår också att brist på arbetslivserfarenhet är ett hinder i att komma ut på arbetsmarknaden och att det är ett vanligt problem.

I berättelserna finns vissa eventuella motsägelser och svängningar som jag inte upptäckte i intervjusituationen, men som senare bearbetning gjort uppenbara. Charlie berättar först att det är dåligt att vägledare inte kan regler om lönebidrag, men att det är tur att hans mor var insatt så att han kunnat föra detta på tal gentemot arbetsgivarna. En stund senare säger han att löne-

³³ Se huvudkapitel Bakgrund, underkapitel Barriärer på arbetsmarknaden

bidrag signalerar till arbetsgivare att hans arbetskraft är mindre värd än andras. Då kan det vara svårt att marknadsföra sig själv, som jag tolkar jag honom. Att se att ett system kan ha hämning som konsekvens innebär inte att du ibland också kan vilja använda dig av det. Det kan hända att Charlie menar att systemet med lönebidrag är på ont och gott, och det är i så fall ingen motsägelse. Eller så har inte Charlie bestämt sig riktigt vad han tycker om lönebidraget och berättelsen visar på en ambivalens hos honom. Jag tolkar ändå Charlie som att han menar att lönebidraget är en del av en diskurs i samhället om att personer med rörelsehinder inte har lika mycket att bidra med på arbetsmarknaden som andra.

Svårigheterna anser respondenterna även hänger ihop med arbetsgivarnas ovilja, rekryterare och Arbetsförmedlingen. Att det är svårt att komma in på arbetsmarknaden syns genomgående i kapitlets teman. Se mer under t.ex. nästkommande kapitel Yrkes- och fritidserfarenheter och Färdigheter.

Yrkes- och fritidserfarenheter (5)

Många av respondenterna har gjort praktik ett antal gånger utan att det lett till fasta arbeten. De som uppger att de arbetat har haft skrivbordsarbeten, jobbat på callcenter, stått i butik, föreläst eller arbetat pedagogiskt. Lindqvist (2009) bekräftar att administration är ett vanligt förekommande yrke. Vid intervjutillfället var det bara Beata, Estrid och Jonathan (3) som hade en anställning. De övriga studerade eller var arbetslösa. Charlie, Gabriel, Ivar och Knut (4) var arbetslösa och Arvid, Disa, Flora, Hedvig, Linus och Marlene (6) studerade. Flora arbetade parallellt med studierna med konstnärliga projekt. Flera av dem som studerar har tidigare varit arbetslösa. Lindqvist (ibid.) konstaterar att det är svårt för personer med funktionsnedsättningar att komma in på arbetsmarknaden vilket även tabell 1 visar. Om det inte går att komma in går det heller inte att på sikt få yrkeserfarenheter. Därför är det skralt med dem i gruppen. De som haft arbeten har i de flesta fall haft kortvariga sådana.

Lindqvist (2009) har visat³⁴ hur strukturella villkor, såsom bristande tillgänglighet, även kan begränsa fritiden. Knut är dataintresserad och sysslar mycket med den på fritiden. Han är också road av modellflygplan. Knut säger att han trivs med sina hobbyer, men tillägger:

³⁴ Se tidigare redovisad figur 4, huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Tillgänglighet

Att jag kanske skulle vilja ha andra hobbies och sånt där, intressen, om jag skulle kunna gå. Men eftersom jag nu har varit i rullstol sedan jag var 15, så har jag, ja anpassat mig till livssituationen.

Andra fritidsintressen som kom upp under intervjuerna var t.ex. hundar, politik och schack. Att respondenterna inte berättat så mycket om sina fritidssysselsättningar är kanske inte så konstig. Undersökningen handlar om deras studie- och yrkesval och vad de gör på sin fritid kanske inte verkade så relevant för dem i sammanhanget. Dock finns det några intressanta slutsatser att dra. Knut har anpassat sina hobbyer eftersom han inte tror sig klara vissa som han skulle velat göra om han inte haft rörelsehindret. Dålig tillgänglighet och eventuell bristande tro på sin förmåga går alltså igen även här.

Lindqvist (2009) visar även att det kan finnas brist på tid och ork hos gruppen på grund av all tid som går åt till vård- och myndighetskontakter. Att ha en varierande fritid kan alltså vara svårt att både hinna och orka. Att inte arbeta heltid innebär också att ekonomin drabbas och Lindqvist (ibid.) påpekar att det ”är uppenbart att strukturella förhållanden och biografi samverkar i en ömsesidigt betingande process.” Att både yrkes- och fritidserfarenheterna är så få innebär även att de sociala kontakterna begränsas. Även detta påverkar tron på den egna förmågan och kan ses som en del av den process som devalverar självbilden. Se mer om detta under rubriken Devalverad självbild, dess orsaker och följder.

Intressen (6)

Karriärvalen handlar här om vad man vill och vilka vägar man valt för att nå det. De flesta säger att de valt efter intresse, men att de även funderat över vad som varit fysiskt möjligt. Arvid har sedan han var mycket ung haft en klar bild av vad han ska satsa på. Så här säger Arvid om gymnasievalet:

Den informationen vi fick av syon där och så påverkade inte mig så mycket för jag hade i princip bestämt mig redan. Jag liksom valde efter var jag var bra på och vad jag tyckte var roligt.

Arvids intressen på fritiden är att läsa, spela schack (i alla fall tidigare) och att umgås med vänner. Arvid är mycket intresserad av filosofi och psykologi och vill gärna arbeta inom de områdena i framtiden.

Samtidigt berättar Arvid att han skurit bort olika alternativ som han inte trodde var möjliga, och det redan i mycket unga år. Lent et al. (2002) konstaterar att karriärrelaterad upplevd självförmåga börjar bli till så tidigt som i grundskolan. Det verkar alltså som om Arvid redan som barn börjat tvivla på

sin förmåga i relation till flera karriärvägar. Gottfredson (1996) fastslår också att individer börjar skära bort möjliga karriärvägar från sin karta över möjligheter tidigt i livet om de inte får ihop sin föreställning om yrket med sin självbild. Vilka de valen var framgår inte av materialet och studie- och yrkesvägledaren verkar, vad Arvid minns, inte ha gjort någon ansträngning att vidga hans perspektiv, något som Lent et al. (ibid.) påvisat är viktigt för att ge individen möjlighet till väl underbyggda egna val. Knut berättar att hans val styrts av intresse, men också av vad han upplevt *som fysiskt möjligt*. Ett arbete inom till exempel industrin var aldrig aktuellt.

Och även då att i kontorsmiljön så är det inga tyngre lyft som krävs eller sådär utan oftast utan man kan utföra sitt arbete nästan oavsett om man är handikappad eller inte. Så, ja det finns ju säkert andra miljöer också som ... fungerar alldeles utmärkt fast man sitter i rullstol och sådär, men det var det som jag kom på, så att säga. (Knut)

Här kan man se att materiella betingelser i form av tänkt utebliven anpassning av en framtida arbetsplats påverkat. Respondenterna har funderat och kommit fram till att vissa arbetsmiljöer blir omöjliga, men är det säkert att de varit det? Kan det vara så att anpassningar av miljön hade kunnat göra fler yrkesval möjliga och att fler hade kunnat följa sitt intresse?

Flera av respondenterna berättar att de valt yrke och studier utifrån intresse, men att de valt bort alternativ under vägen för att de inte trott sig klara att vara t.ex. forskollärare. De har gjort anpassningar utifrån vad de anser är rimligt att de klarar. Jag har två reflektioner kring det. Kan det vara så att de på grund av svag tilltro till sin förmåga valt bort fler intressespar än nödvändigt? Kanske hade de med vidgade perspektiv och empowerment vågat följa andra intressen än vad de nu gjort?

Jag har egna erfarenheter av att tveka kring min förmåga i förhållande till karriärval. När jag var 18-20 år funderade jag mycket på att bli präst. Jag påbörjade utbildningen, men hoppade av efter ett år. Varför? Jo, jag har skakiga händer och kunde inte se hur jag skulle kunna dela ut nattvarden. Det är en central uppgift för en församlingspräst och jag kunde inte se framför mig att någon församling skulle anställa mig när jag inte kunde sköta den uppgiften. Jag vet inte om kyrkan hade haft något problem med detta. Jag frågade aldrig eftersom jag skämdes, utan hoppade istället av. Kanske hade det ändå funnits en möjlighet att jag hade kunnat välsigna brödet och vinet och andra dela ut det, t.ex. en annan präst eller så hade jag kunnat få andra arbetsuppgifter. Om jag hade frågat så hade jag kunnat få vidgade perspektiv, men det gjorde jag inte. Jag vet inte om jag levt ett lyckligare liv om jag blivit präst, men det var en väg som jag inte vågade följa på grund av svag tilltro till min

förmåga och jag undrar ibland över hur mitt liv hade sett ut om jag blivit präst istället.

Med detta vill jag ha sagt att ansvaret för att fråga om vad som går i stor utsträckning ligger hos individen själv. Jag tog inte det ansvaret eftersom jag skämdes. Omgivningen, t.ex. arbetsgivarna har också ett ansvar och det ansvaret är att ha ett öppet sinne och försöka finna kreativa lösningar. Det gäller att se möjligheter och inte begränsningar. De är personer med rörelsehinder redan väl medvetna om och kan ha potential som ligger bortom det både de själva och omgivningen tror att de har. Att få prova sig fram genom praktikperioder för att se vad som kan fungera i verkligheten är något som borde satsas mer på från samhällets sida.

Min andra reflektion är att om personer med rörelsehinder väljer efter intresse, men ändå skär bort sådant som de upplever att de inte klarar av, lär de rimligtvis stå med en rätt väl genomtänkt kompromiss i slutänden. Att då mötas av en negativ omgivning, t.ex. föräldrar och arbetsförmedling som trots all anpassning från individens underkänner valet och kräver adaptation måste vara nedbrytande. De som känner sina kroppar bäst borde rimligen veta vad det klarar av bättre än utomstående. Ändå framgår det av berättelserna att t.ex. Arbetsförmedlingen i många fall tycker sig veta bättre. Är det så att individerna inte anpassat sig tillräckligt eller är det så att omgivningens krav på adaptation har gått för långt? Det får framtida forskning, erfarenheter och debatt utvisa.

Färdigheter (7)

Alla respondenterna anser att personer med rörelsehinder kan arbeta med i princip allt, men att vissa saker kanske kan bli svårt. Knut t.ex. säger att dra kablar i taket skulle han aldrig klara. Några av dem har gjort försök på arbeten och studier som de lämnat på grund av värk osv. Gabriel berättar bland annat att han blev tvungen att avbryta sina högskolestudier då han inte klarade av studietempot eftersom kroppen sa ifrån.

Ja, alltså de gjorde ju så gott de kunde så klart, det tycker jag absolut. Jag fick ju den hjälpen som de kunde ge mig, men det var ju det då att jag är inte riktigt 100 % arbetsför om man säger så, så jag behövde ju läsa på 50 %. Det var ju det att det fanns ingen utbildning som gick på 50 % här i (X-stad) och så. Så att då gjorde vi väl en liten plan då. Att jag får läsa i min takt, den takt som jag behöver, men samtidigt var det ju det att utbildningen i sig gick ju på 100 % så att jag hängde ju inte med då liksom. Och det var ju det att jag kunde ju lämna in mina arbeten i efterhand och så där och det är ju jättebra, men så var det just de där grupparbetena som ställde till det ganska mycket. I och med att

jag var ju tvungen att hänga med i deras takt för annars sänker jag ju dem som grupp och så där då. Och i och med att jag då inte klarade av att följa 100 % takt, men ändå var tvungen så gick det inte till slut. (Gabriel)

Här är det strukturella hinder som ställts i vägen. Anpassad studietakt visade sig inte ha fungerat i realiteten och Gabriel drabbades hårt. Viljan har funnits hos utbildningsanordnarna, men samtidigt har en brist på förståelse för hur det fungerar i verkligheten ställt till det. I Gabriels fall var det framförallt grupparbetena som försvårade. Med en annan undervisningsmetodik hade han kanske kunnat ta sin examen och då hade hans utsikter på arbetsmarknaden tett sig ljusare. Dagens högskolepedagogik med stort fokus på arbete i grupp kan således ha en utestängande konsekvens. Alternativa arbets- och redovisningsmetoder skulle kunna vara en väg att gå för att detta inte ska ske i framtiden, men då krävs det rimligtvis resurser för detta. Även Lindqvist (2009) talar om bristande tillgänglighet i utbildningar som ett strukturellt problem som ger stora konsekvenser för individen. Att individen trots att den gör så gott den kan inte riktigt räcker till påverkar tron på den egna förmågan. Se mer om detta och hur en devalverad självbild kan utvecklas under rubriken Devalverad självbild – dess orsaker och följder.

Disa berättar att färdighet, eller att betraktas som en människa med färdighet, inte har med rörlighet att göra. Om hon går med kryckor så är hon mindre rörlig än om hon kör rullstol. Kör hon rullstol så betraktas hon som mer "handikappad" och blir mer utstirrad av folk fast hon är mer rörlig med rullstol än med kryckor.

Och att det finns en liknande retorik inom handikapp, att man ska vara så funktionell som möjligt, man ska kunna göra så mycket saker, och inte ha hjälpmedel, och så där. /.../ Vad man utsätter sin kropp för, och hur man pressar sig... Jag har haft kryckor hela mitt liv och det var egentligen ofunktionellt för jag kunde inte bära något och sedan så fick jag rullstol och då blev jag observerad mer för skadan. Jag blev mer handikappad då fast min tillgänglighet blev mycket större. (Disa)

Goffman (2001), konstaterar att ju mer man avviker desto mer stigmatiserad blir man. I realiteten verkar det alltså vara den accentuerade avvikelser (rullstolsåkandet) som 'handikappar' snarare än bristande färdighet att ta sig runt på ett effektivt sätt.

Personliga egenskaper (8)

Bandura (1997) konstaterar att personligheten uppstår i interaktionen mellan omgivning, beteende och personligt förhållningssätt. Personliga egenskaper

är således i stor utsträckning ett resultat att de erfarenheter man fått genom livet i mötet med andra. Hur vi blir bemötta kan alltså påverka våra egenskaper påtagligt. I det här kapitlet sammanstrålar flera av temana ovan då de varit med och påverkat egenskaperna. Viktiga personer har påverkat, precis som andra personer respondenterna mött. Nedan behandlas detta i två underkapitel (a och b).

Tro och tvivel på den egna förmågan (a)

Kan även tron på den egna förmågan ha kringskurit valen? Flera av respondenterna tror att personer med rörelsehinder kan ha dålig självkänsla/självförtroende och att det kan utgöra en begränsande faktor vid studie- och yrkesvalen. Gabriel och Linus ger exempel på det:

G: Men jag tror tyvärr att det är väldigt många som känner så, att de inte har så bra självkänsla och att de inte räcker till då.

E: Mm. Tror du att det kan påverka studie- och yrkesvalet?

G. Det tror jag absolut. Om man fått höra hela livet att man inte klarar av vissa saker så väljer man nog bort det fast man egentligen kanske skulle klara det, men har man fått höra det hela livet att det... det kommer du inte klara av, då väljer man nog någonting annat. Många gånger kan det nog tyvärr vara så att man väljer något man egentligen inte vill men det är det som man tror är det enda alternativet. Det tror jag tyvärr.

L: ... många som tänker varför skulle jag kunna lyckas med det. Ja, till exempel en ingenjör, när jag inte ens klarar av att gå på ett vettigt sätt eller, ja att man blandar ihop grejer. Och det är klart att jag har också tänkt att... alltså, det finns ju dagar när man funderar på vad fan man håller på med och varför någon skulle vilja anställa mig när det finns folk som liksom, ja, är så mycket snabbare på att skriva på datorn och är så mycket snabbare på att göra det och det och det och ja ... Men såna dagar finns ju alltid.

Corrigan (2008) hävdar att de studenter i hennes undersökning som råkat ut för många hinder i karriärprocessen har svagare tilltro till sin förmåga jämfört med dem som konfronterats med färre. Om det är så, vilket den här undersökningen tyder på, att personer med rörelsehinder väljer bort yrken, som egentligen skulle ha varit möjliga, för att de utgår från att de inte klarar dem har studie- och yrkesvägledare och tjänstemän ett särskilt ansvar för att vidga perspektiven för dessa klienter. Lent et al. (2002) betonar att det är en avgörande strategi för att få individen att våga mer. Empowerment kan vara ett viktigt verktyg i sammanhanget för att stärka tron på den egna förmågan. Om så inte sker menar jag att det är en form av överbeskydd att inte göra det. I det här fallet är det överbeskydd med adaptationskrav.

Framgång – motgång (b)

Precis som vid förstudien framkommer en hel del, av vad Antonovsky (2005), kallar för, stressorer i berättelserna. Trassliga kontakter med Arbetsförmedlingen, utanförskap, tillgänglighetsbrister med mera hör dit. Exempel på stressorer i berättelserna kan vara Hedvigs och Gabriels beskrivningar:

H: ... men du är ju handikappad inte kan du... vara xx (pedagogiskt yrke, min anmärkning), inte kan du vara xx (psykosocialt yrke, min anmärkning) eller så. Tänk nu till lite extra!

E: Mm.

H: Det har jag ju fått höra några gånger.

E: Från vilka personer?

H: Ja, från både xx (representanter för yrket, min anmärkning) och från ... så kallade goda vänner. Dem har jag strukit från min lista nu kan jag säga. Och ... från en ... arbetsförmedlare.

G: Sen så har det varit vissa gånger jag har sökt praktik på vissa skolor som har sagt nej då för att det inte funkar då. Det är lite tråkigt att de ska säga nej, så sett... för det har hänt att de har sagt nej innan de ens har träffat mig och så här och det är lite tråkigt kan jag ju känna då. (...)

E: Mm. Men det har varit lite problem kanske ibland att hitta praktikplatser då?

G: Precis. Att hitta någon bra skola då så... för det är ju skolor då som jag har praktiserat på och det har varit lite svårt att hitta då en bra skola som är bra anpassad för mig och även där personalen är villiga att ta emot mig då. För det har ju hänt som sagt någon gång, ett par gånger, att de har... för det har gått via skolan när man har varit i skolan så är det syon som tar kontakt med dem... då har de börjat säga att vi har en praktikant som behöver komma och när de då har nämnt att ja, han är funktionshindrad då har det varit ett par gånger som de har liksom, men då går det inte. Och det är lite tråkigt kan jag tycka då...

Alla respondenterna har upplevt stressorer, och det går att tolka dessa som kroniska sådana. De är en del av en livssituation som varaktigt dränerar livskvaliteten. De är ingalunda avgränsade händelser eller dagsakuta förtretelser, i mina ögon. För någon utan rörelsehinder skulle de kunna fungera som det, men i det här fallet har stressorerna uppstått på grund av att ett rörelsehinder föreligger och de sammanstrålar då i de kroniska stressorerna som är förbundna med rörelsehindret. De utgör en risk för generell motståndsbrist (GMB).

Jag såg också generella motståndsresurser, GMR, biologiska, materiella och psykosociala faktorer som ger motståndskraft mot stressorerna. Exempel på

sådana faktorer som jag identifierat är förebilder, vänner och familj m.m. hos Disa respektive Knut:

D: ... året som jag inte bodde hemma så började jag ha lite kontakt med en kvinna från min gamla handikappförening som hette xx som är konstnär och som så där fyllde 70 förra året tror jag som också har varit en sådan här /.../ Hon var också så här inspirationskälla för mig när jag var liten som gjorde så här konstnärsgrejer som jag någonstans visste att jag ville göra, men tänkte så här, hur gör man det? /.../ Hon visade mig att det gick vägen så då började vi prata om olika sådana och jag kände att det var ganska skönt att det var någon slags handikappad outlet (?) för jag tänker att jag har inte haft det så mycket. Jag har liksom inte haft så mycket handikappade kompisar eller känt något behov av att så här hänga med handikappade kids bara för att de är handikappade. Jag har inte känt något sånt här... Det har inte alls varit någon sådan här minsta gemensamma nämnare för mig så det var ganska skönt för mig att få träffa henne som vuxen och ställa sådana frågor bara: Men hur gör man här liksom? Och att jag någonstans förstod att: Ja, men livet är ganska hårt. Hur hanterar man det?

K: Jag hade en bra arbetsförmedlare tyckte jag där som... Vi fick bra kontakt och han förstod situationen och mina, ja vad jag, att jag behövde extra stöd och sådär så... Jag hade en bra dialog med honom.

E: Mm. Det här jobbet, kom det genom honom eller?

K: Jag tror det kom via honom, ja. Så att han hade nära anknytning till det jobbstitlet och då fick jag, man väl in foten via den, via honom då så att säga.

Går det att dra slutsatsen att en gemensam faktor för respondenterna att framgångsrikt stå emot negativ påverkan och för att kunna se fördelar i situationen är en känsla av sammanhang? Jag kan se att en del respondenter haft fler GMR komponenter, men kan inte, utifrån deras berättelser säga att dessa klarat livets motgångar bättre än de andra. Estrid och Flora som inte haft stöd av sina föräldrar, vilket Antonovsky (2005) konstaterar är grundläggande, har båda haft det kämpigt, men har båda kommit i hamn. I mina ögon har de haft få viktiga GMR och många stressorer. Det hade inte varit konstigt om de givit upp. Estrid och Flora har funnit sysselsättningar som de trivs med och verkar mer tillfreds med livet nu än tidigare. Båda dessa senare respondenter har dessutom uppgett att de har låg självkänsla/självförtroende. Alla respondenterna har dock en hållning att göra det bästa av sin situation. De ger inte upp och går in i passivitet trots många stressorer. De försöker finna konstruktiva vägar att gå. Det konstaterar Antonovsky (ibid.) är den hållning som präglar dem med hög känsla av sammanhang. Det jag kan se har varit en gemensam bidragande orsak att inte ge upp har varit en strävan mot ett mål, och det målet är, vad jag kan se, *ett självständigt och yrkesverksam liv*. De vill inte vara beroende av samhället och olika handläggare.

... jag ville ju liksom bli något och börja något och inte sitta hemma och stirra i väggen och lyfta förtidspension liksom, för det tyckte Försäkringskassan att jag skulle göra. (Flora)

De har alla tretton haft detta långsiktiga mål som de kämpat mot. Ibland har de bytt inriktning på karriärmålen, och ibland har målen tagits ifrån dem, men ingen av dem har givit upp på riktigt. Med 'ge upp' menas här passiviserats. De vill alla något med sitt liv. Den här undersökningen tyder på att det är kärnan i deras känsla av sammanhang. Minsta lilla vind i seglen kan vara en sporre till att man ytterligare försöker göra det bästa av vinden. Detta kan liknas vid att om vinden är svag så hissar man spinnakern för att säkra att inget går förlorat. Att utnyttja vinden blir en förstärkning av den motståndsresurs som gör att man inte helt ger upp, trots alla motgångar. I alla fall inte ännu.

(Mer om Antonovskys teori i kapitlen Stressorer – faktorer som tär på livssituationen och Motståndsresurser – grunden för en positiv livssituation.)

Diskussion kring materialet

I detta kapitel diskuteras avhandlingens empiri och teorierna i sju underkapitel (1-7). Här har jag försökt att finna fruktbara spår som kan läggas till varandra och tillsammans ge en klarare bild av det utrymmesfält respondenterna har att röra sig inom vid sina studie- och yrkesval.

Devalverad självbild, dess orsaker och följder (1)

I min tidigare nämnda förstudie tyckte 2/3 av respondenterna att de anpassat studie- och yrkesvalet efter rörelsehindret, i den här undersökningen gäller det alla utom en. Materialet påvisar att det både finns yttre och inre omständigheter som driver unga personer med rörelsehinder i studie- och yrkesvalet. Strukturella faktorer (till exempel materiella barriärer, regler som försvårar), grindvakteri och låg tro på den egna förmågan har hämmat individerna i deras ambitioner. Kanske kan man gemensamt kalla de hämmande faktorerna för karriärgrynnor, alltså sådant som dyker upp på vägen och som stjälpelasset eller försvårar den fortsatta färden. Grindvakteri är en del av samhällets kringskärande och nedvärderande normer och strukturella hinder.

Resultaten pekar på att det jag ser rymmas inom funktionshinderstress (Jonathans begrepp) i längden kan bidra till en lägre tro på sin förmåga och tar mycket energi. Ett begränsande bemötande ingår, i min tolkning, också i funktionshinderstressen, inte bara materiella barriärer såsom trasiga hissar, branta ramper och försenad färdtjänst. Jag ser därmed att två faktorer kan resultera i funktionshinderstress, individuellt eller gemensamt. Dessa är *Omgivningens begränsande bemötande* och *Materiella barriärer*. De kan även resultera i *Devalverad självbild på grund av rörelsehinder*.

Den devalverade självbilden på grund av rörelsehinder ser jag som en form av det Seligman (1975) kallar för inlärd hjälplöshet och det Wolfensberger (1998) benämner devalverad självuppfattning. Skillnaden mellan Wolfensbergers *Devalverad självuppfattning* och min *Devalverad självbild på grund av rörelsehinder* tänker jag är att jag tar in även materiella barriärer (vilka ingår som en del av *strukturella faktorer*) som bland annat trappor och icke fungerande hissar, en beståndsdel i de faktorer som sänker självbilden. Som jag förstår Wolfensberger tar han inte in någon sådan hämsko utan

främst bemötande och andra sociala och kulturella aspekter till exempel låga förväntningar i begreppet devalverad självuppfattning. Tillsammans bildar dessa, menar han en ond cirkel, vilket leder fram till negativ social rollcirkulation. Devalverad självbild kan leda till att man inte klarar av att utforma långsiktiga mål för sitt liv vilket kan bidra till det Charlie benämner ”invalidiskt tänkande”, en tillvaro i avsaknad av krav på sig själv såväl som omgivningen.

I *omgivningens begränsande bemötande* ligger en låg tilltro till individen med rörelsehinders förmåga vilket leder till det jag kallar överbeskydd, vilket kan ses som en form av grindvakteri. Gottfredson (1996) håller före att individen utvecklar sina karriärmål i enlighet med sin självbild. Är självbilden devalverad blir även målen lågt ställda och vi kan då tala om en negativ rollcirkulation.

Lindqvist (2009) visar i figur 5³⁵ hur han tänker kring hur strukturella faktorer leder till begränsningar, olika strategier (till exempel protest eller uppgivenhet), vilka i sin tur leder till subjektiva upplevelser av kränkning, utanförskap, beroende av hjälpare och avvikande identitet. Resultatet blir brist på valfrihet, uteblivna spontana kontakter och begränsningar i socialt umgänge. Mina resultat visar även de hur brist på valfrihet är resultatet av bristande tillgänglighet, bemötande och en socialt skapad avvikande identitet. Lindqvists och min studie stöder alltså varandra.

Figur 1³⁶ visar hur normer kan styra valfrihet och därmed handlingsutrymmet för en individ. Flera exempel på segregeringsmönster visade sig i empirin. T.ex. Hedvigs berättelse om att hon först inte fick ut examen från sin utbildning, att Estrid inte fick gå en skådespelarutbildning och att Gabriel inte fick vissa praktikplatser, trots att skolorna var handikappanpassade, visar på en segregation på grund av rörelsehindret. Även exempel på underordnad interaktion går att hitta i berättelserna. Utanförskap och mobbning under skoltiden är ett sådant fall, kränkning på Arbetsförmedlingen ett annat. Empirin visar på föreställningar om vad som varit lämpligt och olämpligt för respondenterna att studera och arbeta. Även personliga förhållningssätt till människors förväntningar finns det tydliga exempel på, till exempel invalidiskt tänkande och försök att motbevisa fördomar.

Något som verkar ha främjat respondenterna i karriärvalen har varit en omgivning som trott på deras förmåga att klara högt ställda mål. Föräldrar, vänner och professionella som sett möjligheter och inte hinder har givit tron på den egna förmågan en skjuts, och hjälpt individen att våga det som ibland känts oöverkomligt. Alla har dock inte haft ett sådant stöd. De har ändå nått

³⁵ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Tillgänglighet

³⁶ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme

sina mål, trots många stressorer. Rimligtvis har dessa personer mycket stark känsla av sammanhang.

I materialet har visat på två typer av överbeskydd som respondenterna eller andra de känner med rörelsehinder utsatts för. Det är Överbeskydd med adaptationskrav och Överbeskydd med överengagemang. Båda har som (omedvetet) ändamål att individen ska hålla sig inom de ramar som avsändaren av överbeskyddet anser är rimliga. Avsändaren upplever att han eller hon agerar för individens bästa och vill skydda denna från besvikelsen att misslyckas. Resultaten tyder på att detta kan leda till inlärld hjälplöshet.

Överbeskyddet är en av de faktorer som hämmar mest i karriärvalssituationen. Det verkar påverka tron på den egna förmågan mycket negativt och i värsta fall leda till det Charlie kallar för "invalidiskt tänkande". Om överbeskyddandet pågår för länge och är för starkt verkar det kunna leda till svag tro på den egna förmågan, och rimligtvis även att målet tas ifrån en. Om man inte tror att man kan nå sitt mål är risken stor att man inte försöker överhuvudtaget (Bandura, 1997, Seligman 1975). Där går det att se en verklig risk för så kallat "invalidiskt tänkande", det vill säga liknöjdhet och passivisering. Kanske kan det i värsta fall se ut som nedan. Eventuellt kan man se det som loop, där passiviseringen av individer ytterligare ökar på andras låga förväntningar. Detta vill jag illustrera som följer, i figur 9, den negativa spiralen.

Figur 9. Negativ spiral

I förlängningen leder processen även till att individen får låga förväntningar på sig själv, vilket ytterligare ökar den negativa spiralen. Det blir vad jag vill kalla för *självbildsdränering*, där individens självbild töms på självaktning och utarmas till att inte våga leva upp till det som egentligen är hennes potential. Den uppmärksamma läsaren ser likheter mellan figur 9 och Kristianssens (1993) figur 2³⁷. Figurerna delar att låga förväntningar kan ha negativa konsekvenser för individen, men skiljer sig åt till många delar. Att överbeskydd kan leda till devalverad självbild, vilket i sin tur kan leda till förlorat mål och passivisering är pusselbitar som figur 9 tillfört genom min empiri.

Att bidra till att ta ifrån en människa hennes mål, därför att man inte tror att hon kan klara det och övertyga henne själv om det har stora konsekvenser för individen. En slutsats att dra är att empowerment är något som välfärdens representanter som arbetar med unga med rörelsehinder bör arbeta för att stärka. Personen kan ha växt upp med föräldrar, lärare, habilitering m.fl. som kan begränsat barnets tilltro till sin förmåga och den behöver i så fall stärkas för att ett välgrundat studie- och yrkesval ska kunna genomföras. Samhällets stödinsatser kan också ha i beaktande att individen kan ha erfarenhet av utanförskap och mobbning, vilket i så fall ytterligare sänkt självkänslan (Young et al., 2011). Den rådande läroplanen säger:

³⁷ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Lågt värderade roller.

Studie- och yrkesvägledaren, eller den personal som fullgör motsvarande uppgifter, ska informera och vägleda eleverna inför den fortsatta utbildningen och yrkesinriktningen och särskilt uppmärksamma möjligheterna för elever med funktionsnedsättning (Lpo11, Kap. 2:6)

Det står ”särskilt uppmärksamma möjligheterna”, inte hinder, begränsningar eller svårigheter. I Microsoft Word finns till exempel följande synonymer till möjligheter: Potential, kapacitet och resurs. I ordet finns alltså en positiv laddning. Även om de studie- och yrkesvägledare respondenterna mött inte i så hög grad försökt sänka deras ambitioner, så har de inte försökt att höja individernas tro på den egna förmågan, uppmuntrat dem att ta chanser eller vidgat perspektiven på andra stärkande sätt. Åtminstone inte av vad som framgår av materialet. Även Lent et al. (2002) ser det som angeläget. Det kan jag tycka är en sak att arbeta vidare med att uppmuntra på studie- och yrkesvägledarutbildningarna.

Respondenternas levnadsrum (2)

Låt oss se hur teorierna tillsammans med hämmande och främjande påverkan kan ge oss en bild av en människas levnadsrum genom perspektivet studie- och yrkesval. Levnadsrummet kan liknas vid ett hav, i det här fallet *ett karriärhav*, med de olika farleder och grynnor och skär, som de möter i sina liv. Tidigare har beskrivits att tron på den egna förmågan påverkas redan när vi är mycket små (Bandura 1997). Har föräldrar och andra i barnets närhet uppmuntrat barnet att själv försöka med lagom svåra uppgifter så grundläggs en tilltro till den egna förmågan. Har barnet överbeskyddats och inte fått möjlighet att känna tillfredställelsen av att kunna själv kan inlärning och hjälplöshet uppstå (Seligman, 1975).

Antonovsky (2005) håller före att känsla av sammanhang grundläggs även den tidigt. Detta genom att barnet kan förutse ungefär vad som kommer att ske härnäst samt att barnet befinner sig i ett tryggt och kärleksfullt sammanhang där hon eller han känner sig betydelsefull. Att ett barn inte är riktigt som andra kommer också som en tidig insikt till den lilla. Här kan man ha min egen förståelse av att ha 'fel' när jag själv var riktigt liten i åtanke. Jag la ingen negativ värdering i det, inte då, men jag förstod att jag var annorlunda. Stigmat kom något senare, men Goffman (2001) är oklar på när barn börjar uppleva stigma. Jag anser att det är en process och kan ses som individuell. I mitt fall började jag uppleva en stress eller negativ känsla kring annorlundaskapet i 6-årsåldern, men ett barn som erfar utanförskap p.g.a. annorlundaskapet tidigare kan rimligtvis uppleva dessa känslor före dess. Vid insikten om att karaktärsdraget anses som dåligt anpassar sig individen till detta och går in i rollen som avvikare (Goffman, *ibid.*). Både Goffman

(2001) och Wolfensberger (1989, 1998) konstaterar att grupper som stigmatiseras nedvärderas av samhället och denna nedvärdering påverkar individens hela tillvaro. Vad gäller när möjligheternas karta börjar kringskäras talar Gottfredson (1997) om förskoleåldern.

Alla dessa perspektiv finns med barnet från deras tidiga barndom och lägger en grund för valutrymmet under det fortsatta livet. Det fortsatta livets skeenden fortsätter att påverka valutrymmet, positivt och negativt. Som litet barn kan man inte reflektera logiskt utan ser att världen ligger öppen för en, mognaden som krävs för abstrakt tänkande kommer oftast först i ungdomsåren, vid ungefär 12 års ålder, enligt Piaget (1971). Det är alltså först med mognad som reflektionerna kring vad som är möjligt och inte kan komma, och känslorna kring det växer fram. De har dock sin grund i tidigare upplevelser. Påverkansgrunderna som jag här nämnt är sociala påverkansfaktorer. De påverkas av båda positiva och negativa influenser, som sedan ligger till grund för individens upplevda handlingsutrymme. Positiva influenser, styrkefaktorer, som berättelserna visar på har varit:

- Målorientering
- Lösningfokus
- Empowerment

Negativa influenser, begränsningar, som berättelserna visat på har varit:

- Förtryckande tidstypiska och kulturellt knutna diskurser
- Materiella begränsningar (icke anpassade lokaler, sämre ekonomi, kommunikationer med dålig tillgänglighet, etc.)
- Fysiska faktorer t.ex. värk

Om vi tänker tillbaka till figur 4 och 5³⁸ så kan vi se hur de strategier han talar om kommer fram även i mina respondenters berättelser. De bjuder ibland aktivt motstånd, t.ex. när Hedvig vägrar göra lättare uppgifter än sina klasskamrater. Ett affirmativt grepp kan man säga att Disa har när hon medvetet valt att klä sig attraktivt, inte i vad hon uppfattar vara det som förväntas av en kvinna med rörelsehinder. Exempel på anpassning kan vara när Arvid gav upp studierna utomlands. Han upplevde att förutsättningarna att genomföra studierna inte fanns på grund av dålig tillgänglighet. Ett mer långtgående exempel kan vara den passivisering flera av respondenterna menar har drabbat några de känner. Charlies tal om invalidiskt tänkande anser jag kan vara tillämpligt som en anpassning dragen till sin yttersta gräns.

³⁸ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Tillgänglighet

Strategierna i sin tur kan påverka individens livsvärld så att man kan säga att personen kan befinna sig på en glidande skala i ytterligheterna mellan en stark tro på den egna förmågan och en devalverad självbild (se mer om devalverad självbild i kapitlet Devalverad självbild, dess orsaker och följder). Processen är att ses som ett *kontinuum*, alltså en process som genomgår en successiv förändring mellan ytterligheterna längst ut. Positionen på denna skala kan leda till effekter av gynnsam eller nedbrytande art.

Högre position

- Försöker längre, ger inte upp så lätt
- Siktar högre

Lägre position

- Tror inte på den egna förmågan
- Ger upp lättare
- Lägre ambition
- Handlingsutrymmet begränsas

Positionerna i sin tur skulle då kunna leda till positiva och negativa spiraler, där den negativa kan vara en självuppfyllande profetia, allt lägre motståndsresurs och inlärd hjälplöshet, och den positiva allt högre tilltro till den egna förmågan och än starkare motståndsresurs. De här två slutspiralerna är, i mina ögon, tänkbara ytterligheter i de förhållningssätt som livsberättelserna ger uttryck för.

Individuella belastningsfaktorer och aktuell livssituation (3)

Här vill jag försöka se om individernas berättelser tyder på att de är inne i en positiv eller negativ spiral, även om det i flera fall är något otydligt var respondenterna står. Det här är angeläget då det kan ge en bild av hur förutsättningarna för individens handlingsutrymme och drivkraft ser ut just nu. Hur vi rör oss i "Fyrarummaren" (Janssen, 1996) kan påverkas av omständigheter utanför oss själva, till exempel strukturer, och tidigare upplevelser. Teorin kan förtydliga den process som en person kan vara inne i vid bland annat studie- och yrkesval och jobbetande. Vi påverkas av många hämmande och främjande faktorer som påverkar förutsättningarna för det handlingsutrymme som kan vara av avgörande betydelse för valen. Jag kommer

nedan att försöka visa på var i "Fyrarummaren" respondenterna befinner sig baserat på deras berättelser, detta för att ge en tydligare bild av respondenternas aktuella levnadsrum.

Placeringen av respondenterna i "Fyrarummaren" är inte ett ställningstagande för rätt och fel inställning av respondenterna, utan snarare att jag kan se hur vissa belastningsfaktorer kommit samman och påverkat skilda individer olika hårt. Märk väl att jag bedömer att alla respondenterna varit mycket starka i mötet med de strukturer i samhället som hämmat individerna och att de alla bär på egenskaper som med rätt stöd kan få dem att hamna i en mer gynnsam position. De bär alla på det betydelsefulla mål jag talade om ovan och det tycks hindra dem från att hamna i nedbrutenhet. Jag motiverar mitt ställningstagande för hur jag uppfattar deras utsagor en och en.

Arvid har värderingar, baserade på sina erfarenheter, som tyder på att han kommit in i en gynnsam spiral. Detta baserar jag på att han ser att begränsningarna inte ligger i hans kropp, utan i omgivningen. Inte desto mindre anser han att han har ett eget ansvar för de signaler han sänder ut och att han har ett ansvar att visa världen att människor med rörelsehinder har samma värde som alla andra och att man kan uppnå alla sina mål, oavsett om man har ett rörelsehinder eller inte. Han tycker att var och en med rörelsehinder har ett ansvar att visa omgivningen att det inte finns några begränsningar bara för att man har ett rörelsehinder. Man kan uppnå allt, inte trots rörelsehindret (det sänder ut en negativ diskurs), utan med det, precis som de utan rörelsehinder kan. Det rör sig bara om variationer, och det är så jag tolkar Arvids ambitioner. Resultaten pekar på att Arvid antagligen är inne i Janssens (1996) rum av Inspiration och förnyelse³⁹. Han har lämnat tråkiga erfarenheter bakom sig och siktar framåt. Han har inte kommit in i Nöjdhetens rum än eftersom han ännu inte helt valt vad han ska rikta in sig på.

Beata ville delge mig sin berättelse skriftligt. Även om jag fick möjlighet att ställa följdfrågor ger inte en skriftlig berättelse samma fullödiga bild som en intervju, i bästa fall, ger. Det är därför vanskligt att uttala sig om Beatas upplevelser. Resultaten tyder ändå på att hon ligger närmare den gynnsamma ytterligheten än den nedbrytande. Detta eftersom hon inte ser sig som ett offer, inte upplever någon otillräcklighet och att ser kreativa utmaningar i problem, något som hon uppfattar som en fördel med rörelsehindret. Beata ser sig inte som något offer och ser ett klart plus som hon har jämfört med andra människor. Resultaten pekar på att Beata befinner sig i det Janssen (ibid.) kallar Nöjdhetens rum. Detta eftersom hon vet vad hon vill göra härnäst och trivs med sitt liv.

³⁹ Se figur 6 huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Förändringförlopp i medgång och motgång.

Charlies livssituation är svår att placera. Han anser att personer med rörelsehinder inte är offer utan kompetenta personer och att samhället måste ändra sin syn på dessa. De låga förväntningar som samhället har på personer med rörelsehinder är förödande för självkänslan. Charlie har varit med om många bakslag. Hans erfarenheter är sådana att han riskerar att hamna i nedbrutenhet, om inte han får ett stöd han behöver. Observera dock att han på intet sätt givit upp, utan fortfarande har det mål som resultaten pekar på att alla tretton respondenterna bär på (ett självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagarkarriär). Det tyder på att han befinner sig i det Janssen benämner Förvirringens och konfliktens rum. Charlie känner sig villrådig för hur han ska ta sig framåt när det finns så många strukturella hinder.

Disa har gjort ett medvetet val med sin klädsel, berättar hon. Hon vill inte klä sig i bylsiga kläder som döljer kroppen för att andra inte ska se ett avvikande rörelsemönster så tydligt. Mjukisbyxor, som hon upplever att många med rörelsehinder bär, är ett tecken på att man givit upp, anser hon. Vid intervjutillfället hade hon också på sig en sådan elegant dräkt som vilken kvinna i karriären som helst skulle kunna bära, med en kjol som slutade något över knäet. Hon har rätt att känna sig attraktiv, berättar hon. Hon tycker, liksom den affirmativa modellen, att detta är varje individs ansvar, för att bryta förtrycket. Hon har gått igenom många motgångar i förhållande till strukturen, men just i den fas som hon befann sig i vid intervjutillfället upplevde jag att hon hade framtidstro och därmed inne i en gynnsam spiral. Huruvida hon är inne i Nöjdhetens rum eller det av Inspiration och förnyelse är svårt att uttala sig om.

Estrid har jag intervjuat tidigare och skulle då ha placerat henne i en negativ, nedbrytande spiral, men något har hänt de senaste åren. Hon ser inte längre rörelsehindret som en tragedi, utan som en möjlighet som renderat henne drömjobbet. Estrid anser att många med rörelsehinder bara klagar på politikerna utan att själva ta något ansvar för sina liv. Det tyder på att hon är inne i en gynnsam spiral och att hon befinner sig i det Janssen (1996) kallar Nöjdhetens rum. Hon har funnit drömjobbet och hennes berättelser tyder på att hon vid intervjutillfället kände att hon kommit i mål.

Flora är kritisk mot samhället och ser att det sätter upp hinder för henne som inte sitter i egentliga fysiska begränsningar. Ett exempel på detta kan vara de kränkande möten med Arbetsförmedling och Försäkringskassa hon ger uttryck för. Flora har varit inne i en negativ, nedbrytande spiral, men hennes senaste erfarenheter verkar ha fört över henne till den positiva, gynnsamma. Eventuellt var hon vid intervjutillfället inne i Nöjdhetens rum. Hon kan dock också ha befunnit sig i Inspirationens och förnyelsens rum.

Gabriel berättar att människor ofta har låga förväntningar på vad personer med rörelsehinder kan klara. Samhället ser till den medicinska diagnosen och inte till människan, anser han. Det finns outnyttjade resurser hos människor med rörelsehinder och det är synd att de inte kommer till nytta. Han påpekar samhällets förtryck, men ser ändå relativt ljus på framtiden. Han har positiva erfarenheter av Arbetsförmedlingen och såg vid intervjutillfället fram emot en praktikplats inom en snar framtid. Därmed finns det tecken på att han verkar vara inne i en positiv spiral. Gabriel är då inne i Inspirationens och förnyelsens rum. Han har idéer och planer, men de har inte realiserats än.

Hedvig berättar att det inte är fysiska begränsningar som får henne att vara nära att ge upp, utan inskränkta människor. Hon talar om att en del människor kräver ”nötning”, vilket jag tolkar som intensivt arbete för att motbevisa fördomarna. Hon har tidigare mött många motgångar i studie- och yrkesvalet, men nu verkar hon ha funnit en väg som är farbar. Hon var vid intervjutillfället, inne i en utbildning som hon menade kändes rätt för henne. Därmed kan hon vara inne i den positiva spiralen och att hon är inne i en fas av Inspiration och förnyelse.

Ivar konstaterar att omgivningen begränsar mer än själva rörelsehindret. De fysiska hindren har inte hindrat honom alls på samma sätt som omgivningens förmenanden. Han har utbildat sig ett yrke som han behärskar, men har mistro av arbetsförmedling och så vidare. Jag uppfattar inte mycket framtidsstro i hans berättelse utan upplever att han är i en nedbrytande spiral, men vill samtidigt betona att han inte på något sätt givit upp. Han håller fast vid det mål jag beskrivit ovan. Mycket tyder på att Ivar är inne i det Janssen (ibid.) kallar Förvirringens och konfliktens rum. Det är många strukturer att kämpa mot för Ivar och han har många mycket tråkiga erfarenheter.

Jonathan talar om en ”funktionshinderstress” som har sin grund i strukturella hinder som skulle kunna byggas bort, eller elimineras av bättre tekniska lösningar. Hindrena ser han inte finns främst i kroppen utan i sådana begränsningar och i människors attityder. Jonathan argumenterar för att man måste se fördelar med funktionsnedsättningen inte bara hinder. Han är inne i en positiv spiral, även om han har en hel del tunga upplevelser i ryggsäcken. Mycket tyder på att han är inne i Nöjdhetens rum eftersom han gjort val som givit honom ett arbete som han trivs med. Han har en fågel i handen, istället för tio i skogen, som Janssen (ibid.) uttrycker det.

Knut har svårt att se något positivt med att ha ett rörelsehinder. Han berättar att han känner sig hämmad av strukturella hinder som branta backar och trappor. En del av respondenterna gav under intervjuerna uttryck för att rörelsehindret bär med sig positiva aspekter. Något sådant går inte tydligt att

utläsa i Knuts berättelse. Ändå finns det en framtidstro hos Knut. Han hoppas och tror att det ska finnas ett arbete för honom i framtiden. Jag kan inte se att han befinner sig i en positiv spiral. Kanske befinner han sig inte heller i en negativ, utan mittemellan. Eventuellt befinner han sig i det Janssen kallar för Förnekelsens rum. Möjligen förnekar han hur tung arbetslösheten är för honom efter allt arbete med den prestigefyllda examen som inte lett till något arbete, hittills.

Linus argumenterar för att människor med rörelsehinder borde gå ut, synas, kämpa för sin rätt, ta sin plats i samhället och så vidare, inte gå och gömma sig. Han tycker också att det behövs förebilder med rörelsehinder för att för att ungdomar ska våga sig på sådant som kanske inte känns självklart att någon med rörelsehinder ska kunna klara. Detta skulle i slutändan också kunna leda till att folk i allmänheten skulle höja sina förväntningar på människor med rörelsehinder. Då skulle många av de dörrar som nu är stängda, kunna öppnas går det att tolka honom som. Linus trivdes med sitt utbildningsval vid intervjutillfället och trodde på en framtid inom det yrke utbildningen syftade till. Resultaten tyder på att han är i en positiv spiral och att han befinner sig i Nöjdhetens rum. Detta eftersom han går sin drömutbildning och har gott hopp om framtiden.

Marlene tycker att fördomar som det värsta med hennes funktionsnedsättningar, inte kroppens tillkortakommanden. Hon försöker bryta mot människors fördomar genom sitt studieval. Hon berättar om den förvåning hon ofta möts av när hon berättar för folk vad hon läser. Hon tycker att man ”ska bryta trenden” och göra det folk inte förväntar sig. Hon trivs med sitt studieval och hoppas och tror på en framtid inom det område hon valt att studera. Hennes berättelse tyder på att hon är inne i en gynnsam spiral. Det är oklart om Marlene befinner sig i Nöjdhetens rum eller om det är Inspiration och förnyelse. Hon funderar på att läsa vidare ytterligare och jag tycker mig inte se att hon upplever sig ha kommit i mål än. Därför är det andra alternativet troligare.

Märk väl att de flesta av berättelserna tyder på att individerna är inne i en positiv spiral.

Stressorer – faktorer som tär på livssituationen (4)

Nedan redovisas de stressorer som intervjupersonerna har upplevt som påverkat deras handlingsutrymme i studie- och yrkesvalen, enligt min tolkning. Stressorerna i tabell 5 (se bilaga 8) är relaterade till personer eller samhällsinstanser som har som uppdrag att utgöra ett stöd för individen, men där det av någon anledning blivit tvärtom. Några av respondenterna har haft föräld-

rar som utgjort stressorer. De har haft starka åsikter om bl.a. studie- och yrkesval och drivit igenom sina ståndpunkter. De har inte varit den resurs respondenterna upplever sig ha behövt.

Två har upplevt att deras studie- och yrkesvägledare inte utgjort resurser utan tvärtom ökat deras utsatthet. En del har upplevt att studie- och yrkesvägledarna inte gjort varken från eller till. En del minns inte mötena eller tror att de eventuellt inte mött någon studie- och yrkesvägledare. Det man kan säga är att dessa vägledare i alla fall inte fungerat som GMR för respondenterna. Dock finns det även vägledare som utgjort någon form av GMR för några respondenter (se bilaga 8, tabell 7). Många har berättelser om lärare som utgjort, vad som går att tolka som stressorer, för dem. Lärarna har bland annat underblåst eller ignorerat mobbing, haft för låga förväntningar eller på annat sätt skapat ett annorlundaskap kring respondenterna. Liknande berättelser om annan skolpersonal finns också i materialet.

I de flesta av respondenternas berättelser finns Arbetsförmedlingen, Försäkringskassan, kommunen och/eller färdtjänsten med som en stressor. De här funktionerna finns till för att utgöra ett stöd för individen, men det verkar finnas allvarliga brister. Disa ger en bild av hur svårplanerat livet kan vara när man är beroende av färdtjänst:

... första dagen på kursen komma 20 minuter för sent och säga så här: Ja hej, Disa heter jag. På grund av färdtjänst kommer jag 20 minuter för sent i dag. Så att man hela tiden ... Så här mest pinsamma situationer för att man inte har kontroll över sin egen tillvaro, att man måste komma in och vara glad och skämta bort det lite för att det ska bli trevlig stämning liksom. (Disa)

Charlie berättar om ett bemötande från Arbetsförmedlingen som visar en önskan om stöd från hans sida, men som bemöts med kalla handen:

... för länge sen var jag hos en handläggare som blev sur på mig när ... Hon frågade tror du att du kommer få ett jobb? Jag svarade helt ärligt: Nä, det tror jag inte. Och då tycker jag... Och det var ett nödrop liksom där jag förklarade att jag ville ha lite uppbackning. Jag ville ha hjälp och stöd, men hon tog det som att jag struntade i det, att jag inte ville ha ett jobb. Och hon kände ju inte till den här bakgrunden kring hur man... Vad man har i bagaget som... Alltså som en person som har levt mycket i utanförskap ju. (...) Det är just det här att se signalerna när man ger upp som de är väldigt dåliga på. (Charlie)

I berättelserna finns stressorer som i ligger andra socialt skapade omständigheter, men även fysiska faktorer. Även värk och trötthet kan påverkas av yttre omständigheter, mer om det senare.

Tabell 6 (se bilaga 8) visar att en majoritet av respondenterna upplevde mobbning eller utanförskap under skoltiden. Det rör sig om uteslutning eller trakasserier. Skolan har gjort mer eller mindre framgångrika försök att stävja elakheterna. Oftast har försöken varit fruktlösa. Ibland har lärarna till och med underblåst mobbningen. Gabriel har känt sig utanför ibland, men resonerar om att detta kan ha berott på personkemi. Därför har jag satt hans kryss inom parentes. Hedvig berättar att hon blev mobbad i skolan. Det påverkade henne mycket negativt, hon grät varje dag när hon kom hem från skolan, men idag kan hon se att hon blivit en starkare människa av det. Antonovsky (1997) bekräftar att en individ, i vissa fall, kan stärkas av destruktiva erfarenheter.

En annan typ av stressor kallar jag Samhällsnormer/Fördom/Diskriminering. Med detta menar jag både stressen över att inte nå upp till de ideal som råder i samhället, fördomar och vad jag ser som ren diskriminering. De står att finna i alla berättelser utom en. Exempel på sådana kan vara att Estrid inte kom in på en teaterutbildning på grund av sina funktionsnedsättningar, reaktionerna från Hedvigs vänner angående hennes yrkesval och svårigheter för Gabriel att få en praktikplats.

Stressorer om dålig anpassning finns att finna i allas berättelse utom i en, Ivars. (Det betyder inte att Ivar inte upplevt tillgänglighetsbrister, bara att de inte finns med i berättelsen.) Det rör sig dels om byggnader som inte tillgänglighetsanpassats men och så om till exempel skrivtid och så vidare. Jonathan kallar det för *funktionshinderstress*, och kan ha direkt inverkan på studie- och yrkesvalet.

Några av respondenterna har fått byta väg på grund av att kroppen inte riktigt orkat med. Det har också utgjort en stressor för dem. I Gabriels fall går det att se hur rätt små praktiska anpassningar från högskolan hade kunnat underlätta för honom. I andra är lösningen mer komplicerad, se Jonathan nedan:

J: Och då kände jag väl att jag inte orkade bli lärare riktigt va... Man mötte mycket elever, det var roligt men det kräver väldigt mycket så att...

E: Ja.

J: Jag hade inte kraften riktigt. Det kan ju vara en kombination av funktionsnedsättning, att jag hade ganska mycket infektioner...

Det kan vara lätt att köpa Jonathans förklaring om att han lämnade den önskade vägen på grund av kroppens tillkortakommanden, men det kan vara så att så mycket annat i hans liv tog energi så att han inte orkade/vågade ta det här steget. Rimligtvis ökar stress och motgångar värk och trötthet. Med mer

stöd och hjälp hade han kanske inte varit lika slutkörd och hade heller inte behövt lämna sin dröm.

Trots dessa stressorer visar berättelserna att motståndsresurser utvecklats, vilka beskrivs i det följande kapitlet.

Motståndsresurser – Grunden för en positiv livssituation (5)

Låt oss nu se vilka GMR och stressorer från Antonovskys teori om Känsla av sammanhang som finns att finna i respondenternas berättelser. Dessa illustreras i tabellerna 7 och 8 (se bilaga 8).

Tabell 7 visar att många av respondenterna har haft ett gott stöd i sina föräldrar och syskon. Föräldrarna har funnits med och peppat, utgjort advokater mot till exempel skola och kommun samt tagit emot tårar vid motgångar. Några har också haft föräldrar som hållit koll på regler och så vidare som studie- och yrkesvägledare inte gjort. Vänner har också varit viktiga GMR. Påfallande många har uppgett att de upplevt utanförskap/mobbing, men att de vänner de haft utgjort ett bra stöd. Många har också upplevt att en studie- och yrkesvägledare utgjort ett stöd i studie- och yrkesvalet, någon gång under utbildningstiden. Dock kan samma person ha mött en vägledare som inte uppmuntrat, och som således kan ha utgjort en stressor. Endast två av respondenterna har uppgett en lärare som utgjort ett viktigt stöd. En av lärarna gick in och stoppade mobbing som pågått under flera år. Fler lärare kan naturligtvis ha utgjort GMR för respondenterna, men det är bara två som i berättelser tagit upp lärarna som viktiga resurser. Båda respondenterna har dock även mött lärare som utgjort stressorer, (se tabell 5 i bilaga 8).

Nuvarande sysselsättning kan vara både arbete och utbildning. Den utgör en trygghet och glädje, och kan upplevas som att ha kommit i hamn. Tre respondenter har upplevt att de fått bra stöd hos Arbetsförmedlingen (men samma personer kan också ha haft upplevelser därifrån som är negativa vilket berott på tjänsteman och bemötande) och lika många har haft en förebild med rörelsehinder. I förstudien (se Bilaga 1) var det ytterst få av respondenterna som hade sådana förebilder där också. Det stödet har alltså få av respondenterna haft, men de som haft det har sett det som avgörande. Endast två respondenter har nämnt assistenten som en viktig person i livet (varit en resurs för att inte hamna helt utanför i skolan). Det kan bero på att många inte haft någon, men också att det inte varit värt att ta upp.

En motståndsresurs som också finns i berättelserna, men som ligger på ett djupare plan är självkänsla/självförtroende. Är självkänsla/självförtroende en generell motståndsresurs som individen burt med sig genom livet och som därigenom bidragit till en känsla av sammanhang, eller är det ett resultat av att andra motståndsresurser samverkat på ett gynnsamt sätt och därigenom givit individen självkänsla/självförtroende? På det sätt som jag förstår Antonovsky är det på båda sätten. En individ med stark känsla av sammanhang är beredd att ge sig i kast med utmaningar som ger ytterligare motståndskraft vid framgång, en sorts oppositionskraft, men som en person med motståndsbrist skulle ha bedömt som spänningsframkallande och därmed ha undvikit. Självkänsla/självförtroende utgör alltså en motståndsresurs (orsak), men har också motståndsresurs som resultat. Därför har jag tagit med dem som en GMR-faktor (se bilaga 8, tabell 8), men ställer den vid sidan om, då den har en djupare dimension än de övriga GMR jag identifierat i berättelserna.

Självkänsla/självförtroende har utgjort GMR för några respondenter. Dock har alla respondenterna ett mod som gjort att de vågat sig ut på osäker mark, men de uppger att de om de haft en större självkänsla/självförtroende eventuellt valt andra vägar, på flera sätt.

Förändringens fyra rum i förhållande till känsla av sammanhang (6)

Har individerna som är inne i en positiv fas även många motståndsresurser i sina liv? Och de som är i en negativ fas, har de många stressorer att brottas med. Om jag tolkat Antonovsky rätt har individer med en svag känsla av sammanhang lättare att hamna i situationer som dränerar känslan av sammanhang medan de med starkare känsla av sammanhang *väljer* smartare copingstrategier som hjälper dem komma över svårigheter. Att lyfta upp förhållandet mellan känsla av sammanhang och position i de fyra rummen är angeläget eftersom det kan visa på förutsättningar för vägar framåt för individerna. Förändringens fyra rum (Janssen, 1996) är en loop med förändringar även på kort sikt. Nöjdheteten kan försvinna snabbt om motståndet t.ex. i form av studieformat som inte fungerar optimalt, blir för stort. Då kan man hamna i Förvirring/konflikt rätt fort och kanske överge sitt karriärval.

Känslan av sammanhang är ett kontinuum som påverkar i ett livslångt perspektiv. Om man har en stark känsla av sammanhang håller man ut längre och om man överger ett val så känner man sig nöjd med sin insats ändå. Jag ser förändringarna i "fyrrummaren" som mer eller mindre kortvariga förändringar inom kontinuet "Känsla av sammanhang". En fördelaktig position på kontinuet leder rimligtvis till att man håller sig kortare tid i ett icke gynn-

samt rum. Man tenderar då att göra val som är konstruktiva och som för en tillbaka till ett gynnsamt rum. En mindre fördelaktig position på kontinuet gör att man är mer känslig för stressorer och därmed ökar risken för att man uppehåller sig en längre tid i de icke gynnsamma rummen.

Det är därmed troligare att finna individer med många GMR i något av de gynnsamma rummen i Janssens (ibid.) ”Fyrarummare”, och tvärtom jämfört med dem som har fler stressorer. Dock är det inte så enkelt som att räkna antalet kryss i tabellerna ovan och tro att man kan besvara frågan. Vissa stressorer drabbar rimligtvis hårdare än andra. Föräldrarnas förhållningssätt till sina barn är avgörande, i bästa fall kan de utgöra en stark GMR i värsta fall är det tvärt om. Känsla av sammanhang kan inte räknas ut genom matematik, en del faktorer är viktigare än andra samtidigt som ett kryss i tabellernas boxar kan betyda olika saker för olika personer. En del av kryssen är säkert livsavgörande medan andra inte är det. Tabellerna visar inte heller hur frekventa till exempel vissa stressorer varit. Mobbing och utanförskap kan vara under en hel skoltid eller under en kort period. Det påverkar i så fall inte på samma sätt.

Arvid har några viktiga GMR i sitt liv: Hans familj och hans vänner. Han hade bra stöd av sin studie- och yrkesvägledare, och han har ett tydligt mål i sitt liv, trots att han fick byta väg när det inte fungerade att studera utomlands: Han vill studera och arbeta. I mina ögon är det målet som gör att han befinner sig i ett av de gynnsamma rummen och han verkar ha tillgång till en känsla av sammanhang i sitt liv som ger honom kraft att stå emot det mesta.

Beata har även hon familj och vänner som starka GMR. Liksom Arvid har hon mött en del stressorer, men lyckats stå emot dem på grund av sitt mål i livet. Resultaten pekar på att Beata befinner sig i Nöjdhetens rum och att hon vet vilka steg hon vill ta härnäst.

Charlie har mött så mycket stressorer att han vid intervjun inte visste hur han skulle komma vidare. Hans mamma har utgjort en resurs när hon hållit reda på regler, men han berättar också att hon tvivlat på honom i förhållande till hans närminne och att de bråkade om det. Charlie håller fast vid sin dröm om att arbeta. Jag placerade Charlie i Förvirringens och konfliktens rum och kan se hur stressorerna fört honom dit. Jag hoppas att hans mål kan lysa klart nog för honom att hjälpa honom därifrån, in i ett gynnsammare rum.

Disa har många goda motståndsresurser i sitt liv. Hennes familj och nuvarande sysselsättning gör att hon vet vad hon vill och hur hon kan ta sig dit, om strukturerna inte hindrar henne. Hon har dessutom haft turen att ha en förebild med rörelsehinder i sin närhet under många år, de flesta av respondenterna har inte haft det. Målet lyser klart för hennes ögon, även om struk-

turerna irriterar henne. Resultaten tyder på att hon är inne i ett av de gynnsamma rummen och att hennes GMR hjälpt henne dit, trots många stressorer.

Estrid har inte haft något bra stöd hemifrån, inte i hennes egna ögon. I Estrids fall kan jag inte låta bli att räkna GMR i förhållande till stressorer, även om jag skrev ovan att det ger en mycket suddig bild. Något säger de ändå när hon bara har en GMR (nuvarande sysselsättning) och åtta av nio möjliga stressorer. Ändå lever Estrid idag ett liv i Nöjdhetens rum. Hur kan det komma sig? Min teori är att hon blivit starkare av alla motgångar, och Antonovsky konstaterar att motgångar kan härda. Hon har också alltid haft målet ett *självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagarkarriär* som hon strävat mot. Ändå går det att förvånas över att en person som haft så många och stora stressorer och så få GMR kan må så bra. Hon borde av allt att döma ha en generell motståndsbrist och vara i en negativ spiral och i ett av Janssens ogynnsamma livsrum. Det verkar hon inte vara.

Flora upplever inte heller att föräldrarna varit ett bra stöd, hon har varit mobbad och mötts av en begränsande omgivning. Vid intervjutillfället tydde dock mycket på att hon var inne i ett gynnsamt rum. Precis som Estrid har Flora sin nuvarande sysselsättning som en GMR. Kanske kan det vara en av de starkare GMR-faktorerna. Precis som alla andra av respondenterna har hon hela tiden haft ett *självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagarkarriär* som mål. Precis som med Estrid hade det inte varit konstigt om hon haft en GMB, men just nu verkade hon vara inne i en positiv spiral.

Gabriel placerade jag i ett gynnsamt rum. Han har planer för framtiden och samma tydliga mål som övriga respondenter. Dock har han i dagsläget ingen sysselsättning. Gabriel är den enda av respondenterna som står helt utan sysselsättning som ändå verkar befinna sig i ett gynnsamt rum. Gabriel har haft sina föräldrar som en viktig GMR-faktor och tycker att han får ett bra stöd av Arbetsförmedlingen.

Hedvig verkar också vara inne i ett gynnsamt rum. Hon har mött många svåra motgångar, men upplever nu att hon är på väg mot ett yrke som hon kan trivas med. Hon har haft sin familj och vänner som motståndsresurser. Det verkar som om målet, precis som för så många andra av respondenterna, varit en stark motståndsresurs som gjort att hon inte givit upp.

Ivar har haft ett gott stöd i sin familj, men omgivningen har haft låg tilltro till hans förmåga. Han har gått på många nitar, och även om han fortfarande har ett *självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagarkarriär* som mål, har alla planer han en gång hade för att ta sig dit tagits ifrån honom. Stressorererna har blivit för tunga och för frekventa. Därför är Ivar, så som

resultaten tyder på, inne i Förvirringens och konfliktens rum, och en mängd hämmande faktorer har fört honom dit.

Jonathan har gjort val som fört honom till ett gynnsamt rum. Antonovsky håller före att en god känsla av sammanhang gör att individer gör konstruktiva val som för dem in i ännu mer positiva valsituationer. Även om Jonathan mött stressorer som ibland känts övermäktiga så har hans motståndsrresurser (t.ex. familjens stöd, förebilder och målet) stått emot så pass mycket att han idag verkar ha nått Nöjdhetens rum.

Knut hade jag svårt att placera i något men rum, men lutade till slut mot att han kanske befinner sig i Förnekelsens rum. Han har haft ett stöd i sin familj och strävat mot ett *självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagar*karriär.

Linus är den enda av respondenterna som uppger att studie- och yrkesvalet blivit detsamma om han inte haft sitt rörelsehinder. Han är också en av få som haft en förebild med rörelsehinder under uppväxten. Han har haft goda GMR i sin mor och hade många vänner under skoltiden. Linus gick vid tiden för intervjun sin drömutbildning och hans mål har utgjort en GMR för honom även när stressorna, bland annat i form av fördomsfulla lärare hopat sig. Resultaten pekar på att Linus i Janssens Nöjdhetens rum och det är logiskt att han är i ett gynnsamt rum med tanke på de GMR som han har.

Marlene verkar befinna sig i ett gynnsamt rum. Hon går en utbildning som hon trivs med och vet vart hon vill. Marlene har precis som många av respondenterna upplevt utanförskap och andra stressorer som ibland tagit hennes kraft. Dock har hon också upplevt stöd från sina föräldrar, vilket Antonovsky visar är avgörande. Hennes GMR, varav målet är ett, har fört henne till det gynnsamma rum som hon befinner sig i idag.

Återigen blir det tydligt för mig hur viktigt det är för en individ att *ha en sysselsättning som han eller hon upplever som meningsfull och som gör att individen känner att han eller hon är på väg mot eller nått målet: Ett självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagar*karriär. Alla de av respondenterna som har det är inne i gynnsamma rum, de flesta som inte har det är i ogynnsamma rum. Gabriel sticker ut lite eftersom han verkar befinna sig i ett gynnsamt rum, men ändå är arbetslös. Det kan hända att Gabriel, som inte varit inskriven på Arbetsförmedlingen så länge, upplever att Arbetsförmedlingen är en väg mot *målet ett självständigt och yrkesverksamt liv*, och att han därför upplever deltagandet där som meningsfullt. Han går också och väntar på en praktikplats som han hoppas ska föra honom framåt. Därmed upplever han ändå att han är på väg någonstans och att det han gör är meningsfullt. Charlie och Ivar som varit inskrivna vid Arbetsförmedlingen

en längre tid och som upplever att de inte kommer att få någon hjälp därifrån uppfattar därmed heller inte deltagandet där som meningsfullt. Det skulle kunna vara en förklaring till varför Gabriel verkar befinna sig i ett gynnsamt rum, trots arbetslösheten och att Charlie och Ivar verkar befinna sig i Förvirringens och Konflikternas rum.

Det verkar som om en meningsfull sysselsättning, oavsett om det är studier eller yrke, utgör en så stark GMR av det slår ut det värsta kluster av stressorer. Ett exempel på det är Estrid och Flora, som inte ens upplevt stöd i sina föräldrar. Om det är så att en meningsfull sysselsättning är en super-GMR då är det begripligt hur Estrid och Flora kan vara i så gynnsamma positioner idag. Märk väl att det måste vara individen själv som avgör vad som är en meningsfull sysselsättning. Ingen av mina respondenter upplever skyddat arbete eller som det också kallas, daglig verksamhet, som t.ex. Ivars exempel Smörblomman som meningsfull sysselsättning. Det är den egna upplevelsen som styr, och deras upplevelse av meningsfull sysselsättning är det av mig definierade målet. (Se mer om det nedan.)

Det blir också än mer avgörande att var och en i det här landet, med eller utan rörelsehinder, kan få en sysselsättning som han eller hon upplever som meningsfull. De aktuella arbetslöshetssiffrorna för gruppen skrämmer än mer i ljuset av att *ett självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagar-karriär, eller studier som upplevs föra individen dit* kan utgöra en super-GMR och leda individen bort från skam och hämningar. Individer som upplevt mycket utanförskap och annan hämsko behöver alltså meningsfulla uppgifter än mer än totalbefolkningen, men det är 'normalbefolkningen' som föredras vid anställningar. Kapitlet Rekommendationer grundade på avhandlingens empiri⁴⁰, behandlar mer om hur vi eventuellt kan komma till rätta med att personer med rörelsehinder i så hög grad står utanför arbetsmarknaden.

Anpassning av karriärvalet verkar alltid ske, antingen utifrån andras eller egen förståelse av förmågan. Ibland kan anpassningen vara korrekt. En person med vissa former av rörelsehinder kan ha svårt att arbeta som takläggare t.ex. Det går inte. Den formen av anpassning är i så fall nödvändig, och det verkar alla mina respondenter överens om. Charlie, Gabriel, Hedvig och Jonathan var till exempel tvungna att byta väg p.g.a. värk. Dock har de flesta av dem stött på hinder från omgivningen som de upplever är illa genomtänkta. De flesta av dem har gjort val som de anser är rimliga, men som andra inte tycker är det. Vem har rätt? Det kan inte den här avhandlingen svara på och det är inte heller dess syfte. Avhandlingen handlar om hämmande och främjande faktorer i karriärvalet och studerar respondenternas

⁴⁰ Se huvudkapitel Avhandlingens kunskapsstillskott och mina kommentarer.

upplevelser. Huruvida respondenterna verkligen kan arbeta som det de vill kan jag inte sia om, men de anser att de kan det och de känner sig hämmade av sådant bemötande hos omgivningen.

Tidigare fanns en diskurs om 'sköra små kvinnovarelser' och att dessa inte skulle 'utsättas' för bland annat vissa former av arbete. Det fanns en föreställning om att de inte skulle klara det. Det var inte länge sedan det ansågs olämpligt för kvinnor att bli läkare, riksdagsmän⁴¹, jurister m.m. Ännu närmare i tiden togs hindren bort för kvinnor att bli brandmän⁴², yrkessoldater o.s.v. Det har med tiden visat sig att kvinnor klarar detta ypperligt. I vissa länder har flickor fortfarande inte rätt till utbildning, vilket påminner om att barn med rörelsehinder inte fick rätt till skolgång förrän 1962.

Kan det finnas paralleller att dra mellan dåtidens syn på kvinnor som icke-kapabla i yrkeslivet och personer med rörelsehinders situation idag? Det finns i alla fall likheter mellan diskurserna. Taesler (2009) talar om att en ansvarig vid Sveriges television inte ville *utsätta* personer med rörelsehinder och andra funktionsnedsättningar för den påfrestning som kändisskapet kan innebära. Jag tolkar det som att de inte upplever att personer med funktionsnedsättningar är myndiga att avgöra sitt eget väl och ve. Diskurser från andra av att inte klara av de yrken respondenterna velat välja är avhandlingens berättelser fulla av. Frågan är om vi om hundra år kommer att skaka på huvudet åt föreställningarna om de begränsningar som personer med rörelsehinder i dagsläget anses ha, precis som vi idag gör om dåtidens föreställningar om kvinnor. Det får tiden utvisa.

Resultaten pekar på att respondenterna, när de själva tror att de kan bli det de vill, hamnar i en affirmationsprocess. Att affirmera sig själv är att tänka på sig själv i positiva ordalag och på det sättet försöka hjälpa sig själv till ett önskat mål. De är övertygade om att de kan klara utbildningen/yrket, men omgivningen verkar ofta tveka eller neka. Till slut har många av respondenterna fått göra avkall på drömmen och gå in i en anpassning, de har alltså mött en avgörande karriärgrynna som gjort att de varit tvungna att ta ut en ny kurs på karriärhavet. Efter ett tag har de hämtat ny kraft och fått ny inspiration och är då inne i affirmationsprocessen igen. Denna affirmations- och anpassningsprocess verkar gå som en loop i deras liv och jag ser hur den löper genom de fyra livsrum som Janssen (1996) talar om. Från Nöjdhet med tydlig affirmation, till Censur/Förnekande även den med affirmation, men nu med ett hot riktat mot övertygelsen. Detta går sedan över till Förvirring/Konflikt där affirmation och anpassning är i konflikt, till att sedan övergå till Inspiration/Förnyelse där en anpassning skett och en ny affirmat-

⁴¹ Det ligger en diskurs i ordet. Förväntningen är att yrket ska utövas av män.

⁴² Se fotnoten ovan.

ion gryr. Likadan är troligtvis processen när de drabbas av insikten att det inte går på grund av t.ex. värk. Först kan yrket/studierna gå utmärkt och de är inne i Nöjdhet och affirmation. Sedan börjar värken göra sig påmind, men de försöker förneka den tills det inte går längre. De lämnar drömmen och går in i Förvirring/konflikt där den undrar om de gav upp för lätt, om de har någon framtid alls och vad den i så fall ska bära med sig. Sedan händer något och de får nytt hopp. En ny plan gör sig påmind och de går in i Inspiration och Förnyelse på nytt och affirmations- och anpassningsprocessen har gått ett nytt varv.

Upplevelsens betydelse (7)

Upplevelsen att man själv styr sitt liv ger inte bara tillfredsställelse (tänk till exempel på Estrid upplevda lyft i livet genom sin nya anställning) utan även motståndsrresurser mot sådant som tidigare kändes nedbrytande (till exempel hennes upplevelse av att funktionsnedsättningarna inte påverkar hennes liv negativt längre, utan positivt). Estrid har genom dessa gynnsamma händelser fått en motståndskraft att lämna en negativ spiral av nedbrytande tankegångar till att se ljust på framtiden.

Men, det är inte lätt att göra sig fri från

- den tid
- den rådande diskurs
- den uppväxt
- och andra erfarenheter

som varje individ blivit en del av, särskilt om många eller komplexa faktorer samverkat på ett sätt som upplevts negativt av individen. Det är vad som har *upplevts* av individen som styr delaktigheten i samhället. Om upplevelsen av att bli kränkt hämmar en människas fortsatta interaktion med omgivningen är det upplevelsen som är avgörande, inte ett eventuellt förskonande syfte från välfärdens representanter. Det är tydligt i berättelserna. Om vi drar oss till minnes Disas och Linus berättelser om att bli ifrågasatta av lärare på universitetet så var lärarnas syfte förhoppningsvis inte att kränka, men det blev ändå resultatet. Hedvigs lärare i grundskola, som ville ge henne lättare uppgifter önskade antagligen även de forskona henne från motgångar, men kränkningen var ändå ett faktum. Charlies, Floras, Ivars med fleras upplevelser av att ha blivit kränkta på Arbetsförmedlingen är det som avgjort att deras kämpaglöd falnade betänkligt under en period. Det handlar inte om huruvida de här tjänstemännen avsåg att kränka dem. De avgörande är att resultatet blev att de kände sig kränkta. Respondenterna fick en devalvering

av sin självbild som påverkat deras liv på ett flertal negativa sätt, så som berättelserna visat.

Att just arbetsförmedlingen upplevs som en sådan stor bov i dramat jämfört med studie- och yrkesvägledarna kan ha flera förklaringar. Jag skrev tidigare att det bl.a. kan bero på att fler av respondenterna varit i långvarig kontakt med dem eller att de haft en tuffare framtoning. Det kan också bero på att möten med Arbetsförmedlingen är 'tvingande'. Dit är man tvungen att gå om man vill ha ut sin arbetslöshetskassa. Besöken hos studie- och yrkesvägledaren är ofta mer informellt eller personligt styrda. Dit går man om man själv eller läraren tycker att man har behov därav eller om man rutinmässigt blir kallad t.ex. inför gymnasievalet.

Även om man kan uppleva besöket hos studie- och yrkesvägledaren som ofrivilligt blir det inte lika tvingande som om man har sin försörjning hängande på mötet. En studie- och yrkesvägledare kan inte strypa försörjningen, men det kan arbetsförmedlaren. Arbetsförmedlarens ord kan få omedelbara ekonomiska konsekvenser om man inte håller tungan rätt i mun. Studie- och yrkesvägledaren har inte den typen av befogenheter. Därför kan mötet hos arbetsförmedlingen upplevas mer laddat. Det jag kan konstatera är att när respondenterna är missnöjda med arbetsförmedlarna så är de det *med* emfas, och när de är 'rätt nöjda' med studie- och yrkesvägledarna så är de det *utan* emfas. Man förväntar sig inte en negativ upplevelse i mötet med studie- och yrkesvägledaren, i sådana fall man går inte dit eftersom man inte måste.

Det ligger kanske nära tillhands att ifrågasätta *huruvida upplevelser är det som ska betraktas som det reella i sammanhanget, men det är upplevelsen som påverkar tro på den egna förmågan, känslan av avvikelse och det är upplevelsen som kan utgöra en stressor. Tillsammans fungerar dessa som en grund för studie- och yrkesvalet, och det är det som undersökningen handlar om.* Studie- och yrkesval grundar sig i mångt och mycket, i det kulturella sammanhang som vi i Sverige befinner oss i, om upplevelser om vad man kan, passar till och tror sig vilja. Därför anser jag att upplevelsen är A och O i detta sammanhang.

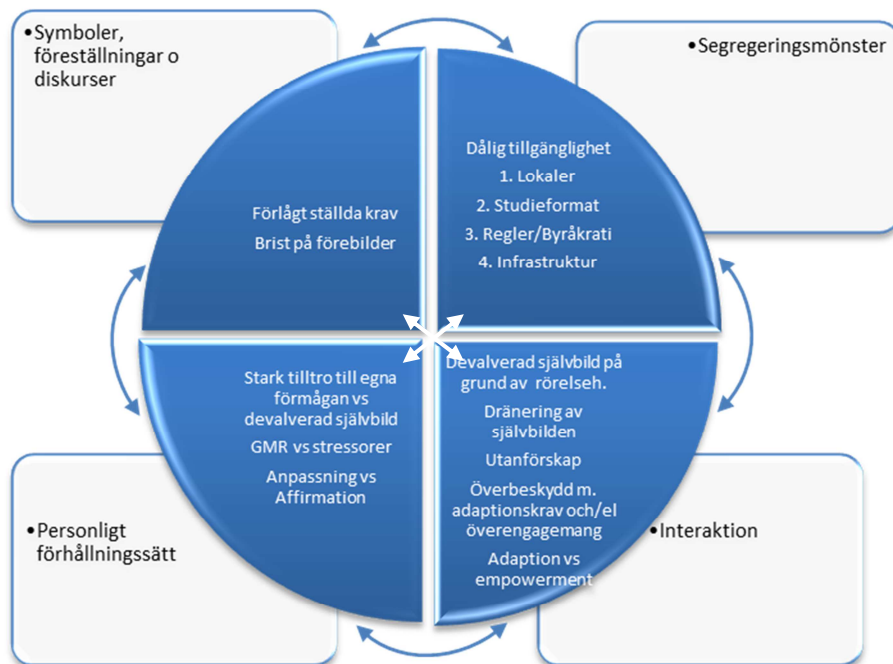
Avslutande diskussion

Jag valde att disponera kapitlet Forskning som berör handlingsutrymme utifrån figur 1 och kapitlet Bearbetning av berättelserna efter figur 8. Med hjälp av den disposition som karriärhjulet erbjudit fann jag områden som behövt belysas av teori. Teori i sin tur fick en tydligare struktur när den disponerades i figur 1 och jag kunde tydligare använda teorierna. Man kan säga att de två disponeringsmodellerna jag använt korsbefruktat varandra.

Vad har då dessa visat? Sett ur perspektivet Amundsons karriärhjul (figur 8) fördelade sig berättelserna lite ojämnt, men alla elementen fanns med om man ser till berättelserna i stort. Ser man till de enskilda berättelserna fanns dock alla elementen inte med nödvändighet med. Värderingar, Viktiga personer, Utbildningsbakgrund och Personliga egenskaper var vanliga teman i berättelserna.

Berättelserna skiljde sig mycket åt. En del var t.ex. kritiska mot samhället och de begränsningar av handlingsutrymmet som de upplever inskränker deras liv, andra tar inte upp kritik. Delarna i Figur 1⁴³ utgör gränser för förutsättningarna inom Amundsons hjul. Segregeringsmönster kan till exempel kringskära möjligheterna inom arbetsmarknaden så att få val är genomförbara. Den finns alltså möjlighetspotentialer som påverkar levnadsrummet och handlingsutrymmet och kan både öppna och stänga dörrar, beroende på vem man är och vilken grupp man bedöms tillhöra. Alla de element som finns med i hjulet påverkas av strukturer och när jag sökte kartlägga hur respondenternas handlingsutrymme utifrån Figur 1 i ljuset av de valda teorierna såg ut såg jag att det begränsades enligt följande:

⁴³ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme.

Figur 10. Individupplevt handlingsutrymme: Identifierade påverkansfaktorer vid karriärval och rörelsehinder beskrivna utifrån Genusmodellen (figur 1).

Figuren visar att de individuella utsagorna – d.v.s. upplevelserna - i bildens mitt, är i fokus. De har sorterats efter figur 1, i fyra ytliga strukturer/områden, eftersom de kan sägas koppla till dessa. Sättet att hantera upplevelserna är dock det centrala. Känslan av sammanhang och om/hur individen påverkas, det vill säga hanterar upplevelsen, är det som blir avgörande. Hur en faktor, som utifrån sett verkar hämmande eller främjande, påverkar beror på hur individen agerar på sin upplevelse. Vissa ytligt sett hämmande faktorer kan upplevas så starkt att de provocerar och blir till ett mål att motbevisa – en motståndskraft. Så går till exempel Hedvig i klinch med de lärare, arbetsförmedlare m.fl. som tror för lite om hennes kapacitet och tänker ”jag ska allt visa dig”. Samtidigt måste nödvändigheten att ständigt motbevisa fördomar vara tröttsamt och därmed utgöra en stressor. Provokation kan alltså få både motståndskraft och stressor som konsekvens, upplevelsen därav skiftar rimligtvis över tid och från person till person.

Alla delarna i modellen hänger ihop och påverkar varandra. Låt oss börja i hörnet som handlar om *segregeringsmönster*. Här har berättelserna visat på dålig tillgänglighet i form av brister i lokaler, såsom icke fungerande hissar etc., samt andra strukturella hinder som icke anpassad studietakt och krång-

liga regler eller byråkrati, t.ex. vid anställning med lönebidrag. En infrastruktur, t.ex. dåligt fungerande färdtjänst och icke anpassade allmänna färdmedel är också ett exempel på bristande tillgänglighet. Amundsdotter (2010) håller före att segregeringsmönster innebär isärhållning och hierarki.

Nästa hörn är det som handlar om *interaktion*. Här finns exempel på lågt värderade sociala roller, t.ex. låga förväntningar, överbeskydd och annat bemötande bland annat mobbning och utanförskap som dränerar självbilden. Det finns då risk för att individen utvecklar en devalverad självbild på grund av rörelsehinder. Här finns också berättelser om överbeskydd, både av sådan med adaptionskrav och av sådan med överengagemang. Det finns också exempel på empowerment från omgivningens sida. I t.ex. Hedvigs fall innebär det att hon vågade satsa på en gymnasieutbildning med högre krav.

Vi fortsätter med hörnet om *symboler, föreställningar och diskurser*. Resultaten pekar på att omgivningen i många fall har föreställningar om att kraven man kan ställa på personer med rörelsehinder måste vara låga. Flera av respondenterna berättar om att lärare haft lägre förväntningar på dem än på andra jämnåriga. Respondenternas antaganden om att riksgymnasieutbildningarna är lättare kan, om det stämmer, också vara uttryck för en sådan föreställning. Materialet visar också på en avsaknad av förebilder med rörelsehinder i det offentliga rummet. Att sådana saknas kan ses som ett uttryck för en diskurs där personer med rörelsehinder inte ska synas i det allmänna rummet eller att det i alla fall inte är lika viktigt att de syns i det allmänna rummet som andra grupper. Flera av respondenterna uttrycker en önskan om en förändring här så att fler vägar kan kännas möjliga, kanske kan man likna det vid att de vill ha fler farbara leder på karriärhavet och det är lättare om någon varit där tidigare och så att man har ett sjökort att segla efter. Är det grynnor och skär överallt så blir seglatsen inte vad den kunde ha blivit. Den kan bli förkortad om man går på grund eller så blir slutdestinationen en annan. Ofta vågar man sig inte ut eller känner inte ens till att man kan bege sig utomskärs, så har jag tolkat respondenterna.

Det sista hörnet handlar om *personligt förhållningssätt* och här pekar resultaten på tre former av kontinuum.

1. Stark tilltro till egna förmågan vs devalverad självbild
2. GMR vs stressorer
3. Affirmation vs anpassning

Den första formen av förhållningssätt Stark tilltro till den egna förmågan vs devalverad självbild är ett kontinuum som visar möjliga positiva och negativa spiraler där den negativa kan vara en självuppfyllande profetia som bär

med sig allt lägre motståndsresurs och inlärd hjälplöshet, och den positiva i sin tur allt högre tilltro till den egna förmågan och än starkare motståndsresurs.

I den andra formen GMR vs stressorer har jag redovisat både många motståndsresurser i respondenternas liv men också många stressorer. I vissa fall handlar det om så många och svåra stressorer att det går att förvånas att personen inte lider av motståndsbrist. Resultaten tyder i det sammanhanget på hur viktigt det är för individen att *ha en sysselsättning som han eller hon upplever som meningsfull och som gör att individen känner att han eller hon är på väg mot eller nått målet ett självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagarkarriär. Alla de av respondenterna som har det är inne i gynnsamma rum, de flesta som inte har det är i ogynnsamma rum. Detta verkar utgöra en super-GMR.* Därför är det inte orimligt att tycka att det är extra sorgligt att personer med rörelsehinder som möter så många stressorer har så svårt att ta sig in på arbetsmarknaden.

I den tredje formen Affirmation vs anpassning visar resultaten på fall där respondenterna trots omgivningens tvekan är övertygade om att de kan nå sitt karriärmål alternativt har de anpassat sig genom: Byte av karriärväg, avvaktan (se vad som händer, fundera över möjligheter) eller passivitet. Den sista formen finns inte hos respondenterna själva utan hos andra personer med rörelsehinder som de berättat om. Affirmation har element av drivkraft i sig, och affirmationen kan innebära att man tar sig förbi en hel del av de grynnor som kan dyka upp på karriärfarleden. Kanske kan man likna drivkraften med 'vind i seglen'.

Figur 10 visar faktorer som begränsar deras handlingsutrymme i karriärvalet och visar att mycket tyder på att *det finns påverkansfaktorer som inverkar på unga människor med rörelsehinder i deras karriärval.* Respondenterna kommer i en underordnad ställning vid karriärvalet på grund av att de har ett rörelsehinder. De fyra faktorerna enligt modellen samspelar och utgör de samlade förutsättningarna för individernas levnadsrum. De kan vara positiva eller negativa för individerna i karriärvalssituationerna. För respondenterna har faktorerna i många fall burit med sig försvårande omständigheter, dock inte i alla. Respondenterna har, även om de kämpar starkt mot strukturerna, många sociala konstruktioner emot sig. Samtidigt kan faktorerna leda till att funktionshinderstress föds. Den kommer således både ur omgivningens begränsande bemötande och strukturella hinder. Funktionshinderstressen kan starkt begränsa handlingsutrymmet vid karriärvalet. Rimligtvis ökar stress och motgångar värk och trötthet om sådan besvärar personen, och utgångsläget blir då ytterligare försämrat. Det personliga förhållningssättet kan bli nyckeln till framgång eller misslyckande. Seligman (1975, 1995) fastslår att man kan "vaccineras" mot inlärd hjälplöshet genom att på ett tidigt stadium

få lära sig ett förhållningssätt där man ser lösningar. Några av respondenterna, t.ex. Beata använder sig av ett förhållningssätt som liknar detta.

Det jag kallar en devalverad självbild är också en hämmande faktor i karriärvalssituationen, alltså ett exempel på en karriärgryna. Både Bandura (1997) och Seligman (1975) har visat hur en begränsande omgivning kan påverka och skapa denna devalverade självbild. Lindqvist (2009) undersökte också hur en avvikande identitet kan skapas av diskriminerande attityder och dålig tillgänglighet och att valfriheten blir lidande av dessa. Han konstaterar att omgivningens attityder och respons, vilka ofta är nedvärderande och stigmatiserande, påverkar självbild och identitet negativt, samt därtill att studie- och yrkesvägledningen verkar ha skötts bristfälligt (figurerna 4 respektive 5⁴⁴). I föreliggande avhandling påvisar jag att studie- och yrkesvägledningen i många fall präglats av överbeskydd. Till exempel har inget fall av det som kallas 'vidga perspektiv' kommit fram i berättelserna och saker som betonats av vägledarna som ett problem, t.ex. skolan med trappor som Estrid ville välja, hade i realiteten inte utgjort ett problem.

Gottfredson (1996) visar att en individ inte sträcker sig utöver sin självbild vid karriärvalet. Om självbilden är devalverad på grund av rörelsehinder, kan det vara svårt för individen att nå bortom denna utan professionell vägledning. Den hjälpen förefaller inte alltid finnas idag. Många av berättelserna innehåller så väl cooling down och utebliven perspektivvidgning. Detta är en del av det av mig inringade överbeskyddet med adaptionskrav som kan drabba unga personer med rörelsehinder:

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och försöker pådyvla denna på individen själv. Man försöker hämma denna från att göra det han eller hon innerst inne själv vill. Man försöker ta ifrån personen hennes mål och ersätta det med ens eget, lägre ställda, mål. Alternativt försöker man låta individen ha kvar sitt för lågt ställda mål och underlåter att vidga perspektiven.

Resultaten lyfter också fram en annan form av överbeskydd, det med överengagemang. Min definition är följande:

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och 'curlar' individen. Inga, eller begränsade krav ställs. Omgivningen anpassar sig helt till de behov individen anses ha. Individen lever bekvämt, men riskerar devalverad självbild och inlärd hjälplöshet.

⁴⁴ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Tillgänglighet.

Individen själv kan försöka stärka sig i sin tro att de kan klara en utbildning eller ett yrke. I den här avhandlingen kallas detta affirmation och när individen överger en karriärväg, t.ex. på grund av värk så kallas detta anpassning. Det finns också exempel på omgivningens påverkansförsök. Andras försök till att få individerna att sänka sina karriärambitioner kallas i avhandlingen för adaptation och försök att stärka en persons tro på sin förmåga för empowerment.

Jag har använt Antonovskys (2005) teoretiska referensramar och med hjälp av dem upptäckt nya spår i materialet. Målet som avhandlingen identifierat som gemensamt för respondenterna: *Ett självständigt och yrkesverksamt liv, utifrån de egna förutsättningarna, inte en omsorgstagarkarriär*, förefaller utgöra en *utslagsgivande motståndsresurs* i förhållande till kroniska stressorer och ger dem den känsla av sammanhang som Antonovsky konstaterat är nödvändig för att ha kraft till att handskas med livets motgångar.

Resultaten påminner om det Wolfensberger (1998) säger om negativ rollcirkulation, det vill säga här att alla respondenterna utom en anpassat karriärvalen efter rörelsehindret och att påverkan i de flesta fallen varit negativ. Samhällets stödinsatser vid Arbetsförmedlingen verkar ibland ha agerat hämmande och adaptationskrävande, nämligen att anpassa sig till de ramar som ansetts vara en lämplig nivå. Nivån har i alla de exempel som jag funnit i intervjuerna varit lägre än de mål respondenterna själva satt upp och då ska vi hålla i minnet att målen redan från början kan ha varit för lågt satta (det Wolfensberger kallar devalverad självuppfattning). Det Lent et al. (2002), Bandura (1997), Seligman (1975), Wolfensberger (1998) och Antonovsky (2005) säger, ligger i linje med en *devalverad självbild på grund av rörelsehinder*. En låg bild av den egna förmågan leder till att man vågar mindre, vilket i sin tur leder till att man får en position där man vågar ännu mindre, det vill säga att självbilden dräneras. Om samhällets stödinsatser då inte finns där och stärker, utan istället eventuellt håller ambitionerna nere, är det svårt att nå de 'högt värderade roller i samhället', som Wolfensberger talar om.

Det individupplevda handlingsutrymmet påverkar således vilka karriärfarleder som känns farbara och inte. Kanske anar man grynnor längre fram och vågar sig inte dit, eller så dyker grynnan upp rakt i ens färdväg och man måste gira för att inte gå på grund. Ibland går man kanske på grund. Den grundstötningen kan då leda till devalverad självbild, inlärld hjälplöshet och passivitet, kanske det som Charlie kallar "invalidiskt tänkande", om man inte får hjälp av empatiska medmänniskor att komma loss. De kan i bästa fall utgöras av familj, vänner, arbetsförmedlare och studie- och yrkesvägledare. Ibland verkar dock den typen av draghjälp inte finnas. Även en hastig gir kan leda till devalverad självbild genom en förlorad tro på sin förmåga, en

dränering av självbilden. Man kanske bestämmer sig för att välja en närliggande hamn som känns tryggare än att satsa på den mer fjärran, men egentligen mer lockande hamnen. Efter en vila kanske man kan våga sig ut igen på en farled om man får empowerment eller affirmerat sig själv. Alla människor kan möta större eller mindre karriärgrynnor i sin karriärvalsprocess. I processen att t.ex. slå sig ur sitt klassammanhang eller föreställningar om genus finns också en hel del grynnor att navigera emellan.

Slutsatser

Undersökningen hade fyra forskningsfrågor. Dessa kommer nu att kommenteras.

Vad berättar respondenterna...

... om villkor och materiella betingelser som varit betydelsefulla för dem i studie- och yrkesvalen?

Funktionshinderstress som Jonathan talar om, d.v.s., att aldrig veta till 100 % om materiella betingelser som hissar ska fungera har hämmat genom att ta energi och gnista från flera respondenter. Trappor, hjälpmedel som inte varit ändamålsenliga eller som inte kommit i tid har också komplicerat tillvaron för en del. Färdtjänst som inte fungerar är också en komplicerande faktor som kan ge sådan stress. Även studieformer som inte varit anpassade till speciella behov har satt käppar i hjulen för respondenterna och bör också kunna räknas till en funktionshinderstress som i slutänden kan leda till att man ger upp sina drömmar. Även om ambitionen har funnits hos utbildningsanordnaren att miljön ska fungera har det inte alltid räckt till.

Hos några respondenter har det också funnits en övertygelse om att vissa typer av utbildningar och yrken inte varit möjliga för dem att välja och de har då valt bort dem, ibland i mycket unga år. De har strukits från det Gottfredson kallar ”möjligheternas karta”.

Några respondenter har berättat om regler som försvårat möjligheten att snabbt få anställning. De bidrag som kan finnas för arbetsgivare som anställer personer med rörelsehinder, upplevs av några respondenter som både en möjlighet men samtidigt som en signal om att personer med rörelsehinder inte är fullvärdiga anställda.

... om sina upplevelser av olika professionella aktörer, t ex studie- och yrkesvägledare samt arbetsförmedlare, och hur de relaterar till valen?

Respondenterna har mött studie- och yrkesvägledare som

- Stöttat
- Motarbetat
- Inte vidgat perspektiv
- Utgått från en schablon och funnit svårigheter där de inte funnits
(till exempel sett trappor som ett problem när det inte varit det)

De flesta har inget negativt att säga om mötena med studie- och yrkesväglarna. Flera har istället uttryckt sig i positiva ordalag om vägledarna. Dock har det framkommit att vägledarna, i många fall, inte arbetat med att vidga individernas perspektiv, att fler möjligheter än de själva sett kanske funnits.

Mötet med arbetsförmedlarna beskriver många av respondenterna som negativt. Ett flertal har upplevt sig direkt motarbetade. Det finns dock exempel på arbetsförmedlare som stöttat och försökt finna lösningar. Även andra yrkesgrupper som lärare och rektorer har framkommit i berättelserna som betydelsefulla, men då ofta som bromsklossar.

... om inverkan av personliga relationer i valsituationerna?

Även här har respondenterna olika erfarenheter. Vänner och föräldrar kan ha stöttat i valsituationen eller ha fått individen att våga mer, men några har haft en omgivning som velat begränsa valmöjligheterna. Det här har i flera fall lett till missade chanser. Föräldrarna verkar ha haft antingen ett förhållningssätt av adaptionskrav, det vill säga anpassa sig till den fåra av val som de upplever som rimliga, eller ett förhållningssätt av empowerment. De har då signalerat till barnet att de tror på hans förmåga att ro iland med det hon har föresatt sig eller uppmuntrat barnet att våga mer. De som haft bra stöd från sina närmaste har betecknat detta som A och O för att de tagit sig dit där de är idag. (Se mer om detta nedan.)

... om självuppfattning (såsom känsla av sammanhang och tro på den egna förmågan) och deras betydelse för valen?

Hur kommer det sig att en del personer verkar kunna hantera motgång efter motgång? De går på nitar, men ger inte upp utan kämpar ändå vidare. De känner sig inte slagna. De känner istället stolthet över dem de är. Hur får man en sådan motståndskraft (GMR)? Kan det vara så att en viss sorts förutsättningar vid en tidig ålder gagnar utvecklingen av en sådan och att denna gör människor motståndskraftiga? Respondenterna berättar om sådant som emellanåt varit nära att stjäla dem, men de har ändå lyckats behålla sitt mål. Trots att omgivningen ibland skapat barriärer hanterar individerna situationen och både vill och kan komma framåt. De har mött fördomar och olika

former av barriärer från tidig ålder, men har försökt finna bra strategier för att möta dessa och har ett mål som de kämpar mot. Detaljmålen skiljer sig för de olika respondenterna, men det gemensamma målet är att de vill ha ett *självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagarkarriär*. Det här målet verkar utgöra en stark GMR för individerna.

De barriärer och stressorer de flesta ställts inför har varit mobbing, oförstående föräldrar, fördomsfulla tjänstemän vid Arbetsförmedlingen och så vidare. För långa negativa brytpunkter, till exempel arbetslöshet, kan dock tära på de allra starkaste motståndsresurser om de därtill har för höga eller många barriärer. Även om respondenterna ibland varit nära att ge upp har de ändå funnit kraften att kämpa vidare. Antonovsky (2005) påvisar att en individ, i vissa fall, kan stärkas av destruktiva erfarenheter, och undersökningens resultat motsäger inte det. Föräldrar och skolpersonal, till exempel, som stöttar och stärker, men inte överbeskyddar förefaller utgöra en avgörande resurs för att utveckla motståndsresursen.

Det finns dock exempel, till exempel Estrid, som inte tycker sig ha fått någon sådan uppbackning som ändå verkar ha en stark motståndsresurs. Hon försöker liksom de andra finna lösningar på uppkomna svårigheter. *Det jag tolkar som överbeskydd uppfattar flera respondenter däremot är direkt ogynnsamt för utvecklandet av, vad jag tyder som, motståndsresurser och många av de stressorer jag identifierat vill jag härleda till detta överbeskydd*. Överbeskyddet har varit det paraply under vilket många av de andra, icke materiella, stressorer kan samlas. Föräldrar, professionellas och vänners förminskanden av individens potential, är i mina ögon en av de värsta stressorer i karriärvalssituationen hur välment agerandet än är. Överbeskyddet är en beståndsdel i vad jag kallar självbilsdränering, vilken kan leda till den inlärda hjälplöshet som Seligman (1975) talar om.

Resultaten har visat två sorters överbeskydd:

1. Överbeskydd med adaptionskrav

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och försöker pådyvla denna på individen själv. Man försöker hämma henne från att göra det hon innerst inne själv vill. Man försöker ta ifrån personen hennes mål och ersätta det med ens eget, lägre ställda, mål. Alternativt försöker man låta individen ha kvar sitt för lågt ställda mål och undlåter att vidga perspektiven.

2. Överbeskydd med överengagemang

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och 'curlar' individen. Inga, eller begränsade krav ställs. Omgivningen anpassar sig helt till de behov individen anses ha. Individen lever bekvämt, men riskerar devalverad självbild och inlärd hjälplöshet.

Det går att tolka agerandet som

1. ett försök att förskona individen från besvikelser

och/eller

2. en del av devalveringsprocessen av lågt värdesatta personer

Det är viktigt att hålla i minnet att agerandet är omedvetet från aktörens sida. Personen i fråga vill väl, men orsakar stor skada. Överbeskydd kan utövas av olika personer i personens omgivning, även vänner och föräldrar och kan röra fler områden än studie- och yrkesvalet. Det kan gälla livets alla områden där val eller önskemål från individen möts med låga förväntningar från omgivningen. Ett exempel kan vara Hedvigs lärares låga tilltro till hennes förmåga att klara vanliga skoluppgifter. I enlighet med Wolfensberger kan man kanske säga att devalveringsprocessen av personer från lågt värderade grupper kan leda till en låg tilltro till deras förmåga vilket kan leda till överbeskydd. Återigen, överbeskyddet kan mycket väl vara välment, men är ändå skadligt.

Överbeskyddet har en förödande effekt för tron på den egna förmågan, och kan leda till inlärd hjälplöshet och passivitet. Överbeskyddandet kan utövas av många i individens närhet. Föräldrar, assistenter, skolpersonal och så vidare. Samhällets grindvakter kallar man personer som har samhällets uppdrag att hjälpa individer i utsatta positioner, men som av olika skäl istället försöker hindra dessa att nå, i grindvaktens ögon, alltför höga eller på andra sätt orimliga mål. En anledning till detta kan vara att skydda individen från besvikelser. Överbeskydd förstår jag som en bidragande faktor till det Seligman (1975) kallar inlärd hjälplöshet och i värsta fall till en passivisering. Om andra inte tror på ens förmåga är det svårt att tro på sig själv. Tron på den egna förmågan har också, för flera av respondenterna, förutom överbeskyddandet, även påverkats negativt av mobbning, utanförskap, brist på förebilder och av att uppleva sig vara lågt värderad av samhället, vilka alla kan leda till självbildsdränering. Att ha devalverad roll i samhället är något som de flesta av respondenterna smakat på, och som de bekämpat på olika sätt.

Många berättelser inrymmer även skildringar av personer de känner som de uppfattar har förlorat den kampen och passiviserats.

Figur 10 belyser att det finns påverkansfaktorer som kan begränsa handlingsutrymmet för unga med rörelsehinder vid studie- och yrkesvalet och att de kan hamna i ett ofördelaktigt utgångsläge på grund av detta. De fyra faktorerna i modellen innehåller förutsättningar som kan agera hämmande eller främjande för individen. För respondenterna har faktorerna i många fall inneburit en försvårande situation, men även främjande omständigheter har kommit fram (t.ex. föräldrar med ett förhållningssätt av empowerment, se ovan). Såväl omgivningens begränsande bemötande som andra strukturella hinder kan leda till att funktionshinderstress föds. Denna kan starkt begränsa handlingsutrymmet vid karriärvalet. Det personliga förhållningssättet kan utgöra en avgörande faktor om man når sitt mål eller inte. Seligman (1975, 1995) talar om att man kan "vaccineras" mot inlärld hjälplöshet om man får lära sig att se lösningar. Många av respondenterna berättar att de har liknande förhållningssätt.

Kortfattat om slutsatserna

Alla respondenterna, utom en, upplever att rörelsehindret påverkat studie- och yrkesvalet. Påverkan ser dock olika ut för de skilda individerna. Några respondenter kan se att påverkan till vissa delar varit positiv. Det kan då vara att man har ett annat sätt att se på saker som gör en extra lämpad för särskilda uppgifter, att man har lättare att bli ihågkommen etc. Samtidigt har lejonparten av dessa anpassningar gjorts efter vad som upplevts som realistiskt, ibland av andra och ibland av individerna, varit begränsande.

Nyckeln till att klara sig genom motgångar verkar vara att man har ett mål att sträva mot. Det är den gemensamma nämnaren för mina respondenter. Deras väg kantas av olika hämmande faktorer, och dessa kan sammanfattas som funktionshinderstress (strukturella hinder, till exempel dålig tillgänglighet, krångliga regler och nedvärderande normer) och låg tilltro till sin förmåga. Låg tilltro till sin förmåga kan bero på överbeskydd (detta kan utövas av till exempel familj, vänner och samhällets grindvakter), men även andra faktorer till exempel mobbing under uppväxten kan spela in. Dessa utgör en del av de hinder som identifierats och de är en del av den spiral som leder till en dränering av självbilden och en devalverad självbild. Överbeskydd är den faktor som identifierats som verkar utgöra ett av de största hindren i respondenternas karriärvalsprocess. Målet, det vill säga ett självständigt och yrkesverksamt liv, utifrån sina förutsättningar, verkar utgöra en starkare kraft än de hämmande faktorer de erfar. Det betyder inte att de gått oskadda genom

livet, bara att de fortfarande strävar mot sitt mål. Passivitet är dem alla främmande.

Hämmande faktorer i berättelserna

De karriärgrynnor, alltså hämmande faktorer som unga personer med rörelsehinder kan möta på karriärhavet som jag identifierat i avhandlingen listas nedan. Rubriceringen har sitt ursprung i figur 1 och figur 10 för att tydliggöra skillnader och gemensamma drag. De är följande:

Symboler, föreställningar och diskurser

- För lågt ställda krav genom livet (kan leda till devalverad självbild, inlärd hjälplöshet och passivitet). Hänger samman med överbeskydd med överengagemang
- Brist på förebilder

Segregeringsmönster

- Dålig tillgänglighet (i form av lokaler, studieformer, regler/byråkrati och infrastruktur)

Interaktion

- Devalverad självbild på grund av rörelsehinder
- Dränering av självbilden
- Utanförskap/mobbning
- Överbeskydd med adaptionskrav
- Andra former av krav på adaption (alltså där det inte finns en missriktad omsorg om individen med i bilden utan snarare en uppfattning om vad som passar sig.) Ett exempel kan vara det bemötande som Linus fått av sina lärare på högskolan
- Överbeskydd med överengagemang. Hänger samman med för lågt ställda krav
- Andra former av stressorer i form av bemötande osv

Personligt förhållningssätt

- Individens egen anpassning p.g.a. exempelvis värk

Faktorer under de tre först nämnda rubrikerna kan leda till funktionshinderstress när de möter individen. Funktionshinderstress utgör även i sig en karriärgryna.

Främjande faktorer i berättelserna

Faktorer som kan öppna upp karriärfarleder, alltså gynnande faktorer för unga personer med rörelsehinder i karriärvalsprocessen som jag har funnit är följande:

Främjande symboler, föreställningar och diskurser

- Lagom högt ställda krav (kraven ska vara så högt satta att de utmanar, men inte vara orimliga t.ex. kräva att en person som inte kan den ska dra elkablar i taket.)
- Förebilder

Bortagna segregeringsmönster

- Tillgänglighet

Främjande interaktion

- Empowerment

Personligt förhållningssätt

- Affirmation
- Stark tilltro till den egna förmågan
- Andra motståndsresurser (t.ex. i form av det super-GMR som identifierats: *ett självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagarkarriär*)

Slutsatserna i sammandrag

Följande är slutsatserna i sammandrag:

1. Att rörelsehindret påverkar unga människor studie- och yrkesval och att påverkan oftare är hämmande än främjande
2. Det som påverkar är strukturella faktorer ("funktionshinderstress"), oftare än kroppens begränsningar

3. Att överbeskydd är en av de mest hämmande faktorerna och att den kan bidra starkt till låg tilltro till den egna förmågan, en dränering av självbilden
4. Att målet: *Ett självständigt och yrkesverksamt liv, utifrån de egna förutsättningarna, inte en omsorgstagarkarriär*, utgör en avgörande motståndsresurs visavi motgångar och hämsko

Det största kunskapstillskottet som den här avhandlingen givit, kan vara att mina respondenter tycker sig i, mångt och mycket, bli, vad jag tolkar som, överbeskyddade av samhället (av föräldrar, lärare, studie- och yrkesväglare, arbetsförmedlare osv) i förhållande till studie- och yrkesvalen, och det vill de inte bli.

Avhandlingens kunskapstillskott och mina kommentarer

Resultaten har visat att handlingsutrymmet varit begränsat för respondenterna i karriärvalen. De flesta människor i Sverige vill inte vara beroende av bidrag och andras välvilja och det vill inte mina respondenter heller. Dock hamnar mina respondenter på efterkälken. De har svårt att få sommarjobb, har svårt att utbilda sig där de vill på grund av dålig tillgänglighet, och känner sig inte eftertraktade på arbetsmarknaden. De strävar, men hamnar efter.

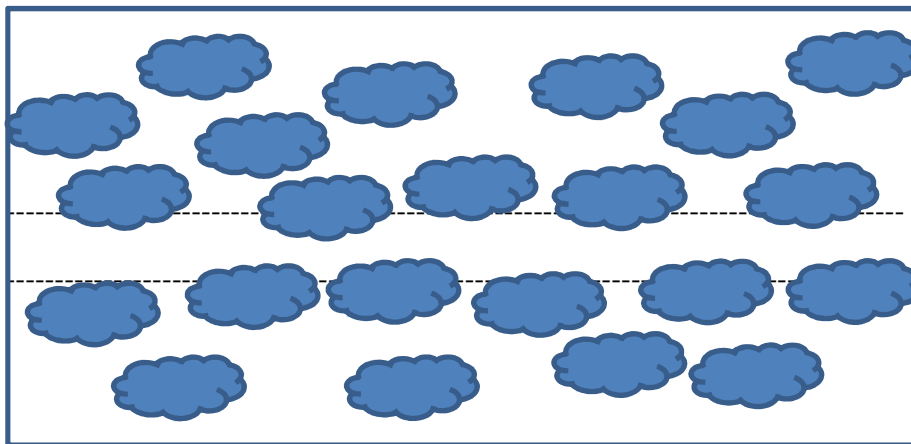
Jag har funnit en stark känsla av stolthet över vem-jag-är, hos respondenterna. De uppskattar däremot inte det bemötande de ofta får av omgivningen, ett bemötande som de anser ofta präglats av fördomar och låga förväntningar. Visst kan personer med rörelsehinder behöva extra hjälp med vissa saker, men det betyder inte att de saknar kompetens och kapacitet och mycket att bidra med. Många av mina respondenter känner sig nedvärderade av omgivningen och upplever att de kan så mycket mer än de tillåts göra. Jag hoppas att den här avhandlingen ska bidra till att unga personer med rörelsehinder ska få möjlighet att göra det de kan och vill, på samma villkor som andra.

Min resa

Som jag tidigare nämnt så kunde min resa ha fortsatt i Foucaults (2003) inriktning hela tiden och fokuserat på maktutryck, men när jag började intressera mig för Antonovsky som visat att även individer som varit med om väldigt destruktiva skeenden kan känna att de kan påverka sina liv så försköts mitt intresse mot individens egna upplevelser. Jag såg hur det fanns möten mellan motståndresurser och stressorer som ibland kunde leda till en *oppositions kraft*. Därför är interaktionen mellan omgivningen och individ det som jag fokuserar och det är också en avgörande del av den konstruktivistiska vägledningstradition som Peavy (1996) skriver om. Den insikten förde mig vidare mot Seligman (1975), Janssen (1996) och Bandura (1997) då även de studerat hämmande och främjande faktorer för individen. Då berättelser om att annorlundaskapet inneburit ett nedbrytande bemötande gav även Goffman (2001) och Wolfensberger (1989, 1998) perspektiv för att belysa respondenternas levnadsrum.

Resan är inte över, jag kommer att fortsätta den och utveckla min förståelse i framtida forskning, men jag tar nu in i en lugn hamn i ett nytt hav och blickar tillbaka på den resa jag gjort. Perspektivet jag landat i är att *individens levnadsrum formas av inre processer i samverkan med kontexten*. Det är andemeningen i den konstruktivistiska vägledningstradition som jag inspirerats av. Det här perspektivet är sprunget ur så väl social konstruktivism som symbolisk interaktionism. I den symboliska interaktionismen menar man att strukturen utgör barriärer, men att subjektet agerar och försöker överkomma dessa. Goffman (ibid.) som tillhörde symbolisk interaktionism menar bl.a. att omgivningen kan ge en individ en stigmatiserad roll och att individen kan ta till strategier för att försöka undvika nedvärdering. Wolfensberger (ibid.) inspirerades i teoriutvecklingen av bland annat i Goffmans teorier om roller, stigma och stigmatisering. I social konstruktivism (som delvis bygger på symbolisk interaktionism) ser man samhället som *socialt konstruerat* av människor i ömsesidig samverkan och att språket och hur vi använder det kan påverka människor i deras sätt att tänka och agera. Blumer (1971) som bidragit till den sociala konstruktivismen var symbolisk interaktionist. De två skolorna är således 'förfäder' till den konstruktivistiska vägledningstradition som jag haft som ledstjärna. (Därmed inte sagt att vare sig Goffman, Wolfensberger eller Blumer haft ett finger med i den konstruktivistiska vägledningstraditionen. Jag vill bara nämna släktskapet eftersom de alla talar om samspelet mellan kontext och individ.)

Jag har flera gånger försökt likna de hämmande och främjande faktorerna som kan påverka handlingsutrymmet när det gäller karriärvalet vid grynnor och att främjande faktorer kan skapa farleder. Jag försöker åskådliggöra hur jag tänkt nedan.

Figur 11. En snäv karriärfarled

Här visas en del av karriärhavet. Det utgör alla de möjliga karriärval som finns i den tid och i det kulturella sammanhang som individen lever i och är en del av individens levnadsrum. Handlingsutrymmet motsvaras av den karriärfarled/de karriärfarleder som är möjliga för individen att välja. Karriärgrynnorna kan dyka upp på många ställen och göra farleden smal och därmed handlingsutrymmet begränsat. Utan sjökort kan en farled upplevas så vansklig att man väljer bort den. Ibland finns det grynnor placerade både föröver, till styrbord och till babord. Då finns inget annat val än att vända och åka tillbaka och söka efter nya farleder. Annars riskerar man att gå på grund och det kan vara vanskligt att komma loss.

Målet att finns en lockande hamn utgör en stark driftkraft. Drivkraften kommer ur den tidigare beskrivna affirmationsprocessen. Jag vill likna drivkraften vid vind i seglen och till vinden anpassade segel. Figur 11 visar vilka konsekvenserna kan bli av de hämmande faktorerna som redovisas i figur 10. De gynnsamma faktorerna som en individ kan ha i figur 10 gör att farleden öppnas och existerar, att det finns en väg framåt. Om man har många gynnsamma faktorer kan flera farleder öppnas upp och vara möjliga för individen att välja. Således kan individen själv och/eller i interaktion med omgivningen spränga bort grynnor och öppna upp farleder. Att gå i bräsch som individ kan dock vara både tröttsamt och riskabelt när man inte har något sjökort och man riskerar att gå i sank om drivkraften/vinden avtar. En del av mina respondenter berättar om bekanta som inte ens vågat/fått lämna hamn. Adaptionskraven kan ha varit höga. Då har grynnorna blivit dem övermäktiga, de ser inte var/att karriärfarlederna skulle finnas även fast de finns. De kan också ha blivit övertalade av andra att de inte finns eller hindrade på andra sätt.

Mitt perspektiv när jag nu avslutar mitt avhandlingsarbete är som jag tidigare nämnt inte detsamma som när jag började resan. Jag kan se hur hela levnadsrummet kommer in och utgör förutsättningar för och begränsningar av handlingsutrymmet i karriärvalsprocessen, så som jag försökt åskådliggöra i figur 11. Avhandlingens tillskott är alltså ingen ny teori. Den knyter an till den konstruktivistiska vägledningstraditionen och exemplifierar den. Studien har således tillfört den konstruktivistiska vägledningen nya modeller och begrepp att använda vid vägledning samt framtida forskning.

Begrepp grundade på avhandlingens resultat

Nedan listar jag delvis nya begrepp för området som avhandlingen bidragit med. En del av begreppen är mina egna, några är respondenternas och några är vidareutveckling av andras begrepp. Om jag hade använt mig av

Grounded Theory hade jag försökt mig på teoribildning. Listan med begrepp är alltså inte någon sådan strävan, utan ett försök att genom begrepp sprida ljus över området rörelsehinder och karriärvalsprocessen. Begreppen är följande:

Adaptionskrav vs empowerment

Omgivningens krav på att individen ska anpassa sina ambitioner och livsstil till dess bild av verkligheten vs Omgivningens uppmuntran av individen att tro att hon klarar det hon vill, och kan också försöka stärka individens tro på sin förmåga.

Affirmation vs anpassning

Individens förhållningssätt att försöka stärka sig sin övertygelse att de är kompetenta nog vs Den anpassning individen gör när valet inte går att genomföra. Det senare kan ske p.g.a. kroppens tillkortakommanden, t.ex. värk, men också därför att omgivningen gör valet omöjligt. Detta genom materiella svagheter så som tillgänglighetsbrister, men också genom att viktiga personer i individens omgivning begär adaptation. Anpassning kan också ske genom för låg tilltro till den egna förmågan.

Devalverad självbild på grund av rörelsehinder

Den dränerade självuppfattning som kan uppstå vid de otillräcklighetskänslor som kan födas vid möten med materiella barriärer samt omgivningens begränsande bemötande och andra sociala och kulturella aspekter.

Funktionshinder som Identitet (tolkning av Lindqvist, 2009)	<i>En socialt konstruerad självbild som ger en social position som avviker.</i>
Funktionshinderstress	<i>De psykologiska konsekvenser det innebär att oroa sig för och ställas inför strukturella hinder (t.ex. materiella barriärer och en omgivning som andrafierar)</i>
Individupplevt handlingsutrymme	<i>Den möjlighetspotential som påverkar förutsättningarna för handlingsutrymmet för unga personer med rörelsehinder vid karriärvalen</i>
Invalidiskt tänkande	<i>En livshållning av icke ifrågasättande som har sin grund i långvarigt utanförskap och träning i passivitet</i>
Karriärfarled	<i>Vägar som är möjliga att välja i karriärvalen, påverkas av individupplevt handlingsutrymme.</i>
Karriärgrynnor	<i>Faktorer som kan hämma individen i karriärvalen.</i>
Karriärhav	<i>Alla de karriärval som finns att tillgå i det kulturella sammanhang och den tid som en individ lever i.</i>
Meningsfull sysselsättning som en super-GMR	<i>En utslagsgivande motståndsresurs i förhållande till kroniska stressorer och som ger en känsla av sammanhang.</i>
Självbildsdränering	<i>En process där individens självbild töms på självaktning och utarmas till att inte våga leva upp till det som egentligen är hennes potential.</i>

Överbeskydd med
adaptionkrav

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och försöker pådyvla denna på individen själv. Man försöker hämma denna från att göra det han eller hon innerst inne själv vill. Man försöker ta ifrån personen hennes mål och ersätta det med ens eget, lägre ställda, mål. Alternativt försöker man låta individen ha kvar sitt för lågt ställda mål och undlåter att vidga perspektiven.

Överbeskydd med över-
engagemang

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och 'curlar' individen. Inga, eller begränsade krav ställs. Omgivningen anpassar sig helt till de behov individen anses ha. Individen lever bekvämt, men riskerar devalverad självbild och inlärd hjälplöshet.

Jag vill här försöka visa hur jag gått tillväga med begreppen och ger tre exempel. Med 'stadium' vill jag både förklara hur moget begreppet är, alltså om det till viss del är etablerat eller om det är nytt, och vad det baseras på. (Se tabell 9 nästa sida.)

Ord	Definitionsförslag	Stadium	Poäng
Funktionshinderstress	<i>De psykologiska konsekvenser det innebär att oroa sig för och ställas inför strukturella hinder (t.ex. materiella barriärer och en omgivning som andrafierar)</i>	Jonathans begrepp om de känslor som kan uppstå vid mötet med materiella hinder som jag bygger ut till att även inkludera en omgivning som andrafierar. Ett nytt ord i fältet.	Det som skiljer funktionshinderstress från vanlig stress är att den hänger samman med den icke-normenliga kroppens möte med en begränsande och oförutsebar omgivning. Man måste ständigt vara beredd på att andrafieras och ta konsekvenserna av att inte leva upp till normen.
Karriärgryнна	<i>Faktor som kan hämma individen i karriärvalen.</i>	Mitt begrepp. Nytt ord i fältet som skapats ur studiens slutsatser. Baseras således såväl på empirin som på teorier och tidigare forskning som beskriver hur levnadsrummet kan påverkas av olika negativa faktorer.	Karriärgrynnor kan ses som ett samlingsnamn för alla de karriärvalsprocessanknutna stressorer/hämmande faktorer som kan möta en människa genom livet.
Meningsfull sysselsättning som en super-GMR	<i>En utslagsgivande motståndskraft i förhållande till kroniska stressorer och som ger en känsla av sammanhang.</i>	GMR-begreppet som jag tillämpar på den empiri som visar att en meningsfull sysselsättning kan ge en sådan motståndskraft att även kroniska stressorer förlorar mycket av sin nedbrytande kraft. Ett delvis nytt ord i fältet.	Kompletterar GMR genom att tillämpas på meningsfull sysselsättning, i det här fallet arbete eller studier. Berättelserna visar den komponenten vara en extra viktig del för människans välbefinnande. Därför utgör den en extra stark GMR.

Tabell 9. De nya begreppens ursprung, tre exempel

Rekommendationer grundade på avhandlingens empiri

När jag började med avhandlingsprojektet hoppades jag kunna bidra med förut okänd kunskap i anknytning till ämnet. Har jag hittat något som kan betecknas som nytt? Ja, vissa egna nyanser vill jag mena har kommit fram.

Tidig intervention: Figur 10⁴⁵ visar respondenternas handlingsutrymme i karriärvalet och inkluderar både faktorer som kan hämma och främja i karriärvalet. Den ådagalägger en potential för utveckling i hur man kan arbeta med karriärvalsutvecklingen för individer med rörelsehinder. I detta arbete, som med tanke på tidigare forskningsresultat om barndomens betydelse (Antonovsky 2005, Seligman 1975, Gottfredson 1996), bör börja tidigt, föreslår jag att föräldrar, lärare, vägledare och andra professionella i barnets närhet bör försöka förhindra dränering av självbilden, olika sorters överbeskydd osv. De föreslås fokusera på att bygga upp tilltron till den egna förmågan hos barnet, ställa krav som bygger upp, arbeta med förebilder och empowerment, allt utifrån individuella behov.

Mobbning och utanförskap: Skolan skulle kunna arbeta aktivt mot mobbning och utanförskap bland elever med rörelsehinder. Det finns exempel i berättelserna på att skolan ibland bidragit till att skapa ett annorlunda kring respondenterna. Det har inneburit en diskrepans mellan dem och deras skolkamrater. Det vore önskvärt att gymnasier, högskolor och andra utbildningsinstanser tillgänglighetsanpassade sina lokaler och det är också min rekommendation att anpassa studieformatet/studieform så att det kan passa även de som t.ex. har svårt att klara grupparbeten. Anpassat studieformat/studieform behöver inte innebära att man ska sänka kraven, inte på något sätt, men kan inte passa in i den generella formen och det vore gynnsamt om olika former att tillgodogöra sig och redovisa kunskap kunde bli en naturlig del av verksamheten.

Segregering: Vidare föreslås att samhället arbetar för att ta bort de segregeringsmönster som identifierats. Dessa är (ovan berörda) dåligt anpassade lokaler, icke-individanpassade studieformat/studieform, bristande infrastruktur och försvårande regler och byråkrati. Det vore önskvärt med ett praktiskt system där personer med rörelsehinder kan få prova yrken för att se vad som kan fungera, om de vill. De skulle då kunna få intyg på att de klarar arbetsuppgifterna vilket kan vara praktiskt att visa upp för arbetsgivare och andra som kan vara skeptiska till deras förmåga. Naturligtvis är det en fråga om medel och vad som prioriteras, men det här är brister jag funnit och förslag på hur de kan åtgärdas.

⁴⁵ Se huvudkapitel Avslutande diskussion.

Synliggörande: I övrigt vore det också önskvärt att samhället kunde bidra till att synliggöra personer med rörelsehinder i det allmänna rummet så som diskuterats tidigare i avhandlingen. Detta för att allmänheten ska vänja sig vid att personer med rörelsehinder är en del av mångfalden samt för att personer med rörelsehinder ska känna att det finns många vägar för dem att gå. Det måste öppnas fler möjliga karriärfarleder så att unga med rörelsehinder får fler hamnar att välja mellan. I den affirmativa modellen⁴⁶ poängterar man att alla människor är variationer, att det inte finns något normalt och heller inte något avvikande. Då finns det heller inget bättre eller sämre och då försvinner också tankefiguren att det är fel på vissa kroppar. Även om det är en lång väg att gå innan sådana tankar blir ett allmänt tankegods hos gemene man så finns det saker man kan göra för att närma sig en liknande vision.

Samhället kan bidra till att höja värdesättningen av personer med rörelsehinder bl.a. så att dessa kan utgöra en aktiv del av arbetsmarknaden, delvis genom kvotering (under en övergångsperiod). Detta så att personer med rörelsehinder kan nå målet *ett självständigt och yrkesverksamt liv, utifrån de egna förutsättningarna, inte en omsorgstagarkarriär* som visat sig vara en så avgörande motståndsresurs i mina respondenters liv. Om personer med rörelsehinder får samma chans som alla andra att visa framfötterna skulle den negativa rollcirkulationen kunna upphöra och vi skulle kunna få se individer med rörelsehinder i högt värderade roller. Dessutom skulle individen få en super-GMR vilket skulle föra individen in i ett av Janssens (1996) gynn samma rum.

Arbete: Kanske skulle ovan nämnda kvotering kunna vara ett första steg i en sådan riktning, men som jag ser det måste det i så fall vara en tillfällig lösning. Personer med rörelsehinder är lika kompetenta som andra, menar jag, och ska anställas och uppskattas på egna meriter. Emellertid tyder resultatet på att så inte sker inte så i dagsläget, och något måste till för att bryta det, i mina ögon, bekymmersamma läget. I FN:s konvention för mänskliga rättigheter för personer med funktionsnedsättning, Artikel 27 *Arbete och sysselsättning*, skriver man att medlemsstaterna bör lagstadga om att ge människor med funktionsnedsättningar samma förutsättningar som andra på arbetsmarknaden. Detta ska bland annat bli verklighet genom att:

- g) anställa personer med funktionsnedsättning i den offentliga sektorn,
- h) främja anställning av personer med funktionsnedsättning inom den privata sektorn genom ändamålsenliga riktlinjer och åtgärder, vilka kan omfatta program för positiv särbehandling, stimulansåtgärder och andra åtgärder.

⁴⁶ Se huvudkapitel Bakgrund, underkapitel Funktionshinder en social konstruktion.

FN uppfattar alltså området som angeläget och verkar se positiv särbehandling som en möjlig väg att gå. I Sverige har vi inte landat i att lagstadga om det för någon grupp som inkluderas i diskrimineringslagstiftningen, även om det ibland diskuterats på debattsidorna. Främjandelagen verkar inte räcka till och ytterligare ansträngningar krävs för att alla ska få samma chans på arbetsmarknaden.

Ytterligare ett led i att stärka personer med rörelsehinders position på arbetsmarknaden vore att kommunerna kunde börja satsa på sommarjobb för tonåringar med rörelsehinder. Detta så att ungdomarna kan få en fot in i arbetslivet och inte redan från början hamna efter sina jämnåriga. Avslutningsvis så kan även personer med rörelsehinder bidra till process att höja sin värdesättning i samhället genom att visa framåtanda och, med Hedvigs ord, ”nöta” på personer med fördomar.

Kommentarer om använd metod

Jag sökte fånga respondenternas handlingsutrymme i karriärvalen med en biografisk ansats. För att finna respondenternas utrymmesfält i karriärvalen upplevde jag att biografiskt perspektiv kändes fruktbart. Som studie- och yrkesvägledare vet jag att många faktorer under uppväxten påverkar vilka val man gör. Därför kändes en metod där respondenten skulle berätta om hela sitt liv, men i ljuset av sina karriärval som relevant. En livshistorieansats där individens eget berättande fick styra var tydliggörande och de gånger det verkligen fungerade som det skulle blev det fantastiskt. Charlies berättelse flöt på av sig själv och jag var bara tvungen att komma med några få frågor.

Andra gånger var det svårare. Berättandet kom inte igång riktigt och respondenten behövde stöd i mina frågor. Emellanåt kan jag, nu i efterhand, se att jag varit för snabb med följdfrågor och inte väntat in respondenten. Kanske hade respondenten kommit igång igen av sig själv igen om jag väntat lite längre. Berättelserna visar prov på få gråskalor. T.ex. visar berättelserna på två förhållningssätt hos föräldrarna. Antingen så är det berättelser om överbeskydd och önskemål om anpassning hos individen eller berättelser om affirmation etc. Det förvånar mig lite att det finns så få gråskalor i berättelserna. Det känns som respondenterna hamnat i antingen skön- eller svartmålning av föräldrarna, arbetsförmedling, lärare m.fl. Det kan vara lätt att tro att så kan vara fallet, men den här undersökningen handlar om respondenternas tolkningar av sig själva och sin situation i biografiska berättelser. Jag hade ytterligare kunnat fördjupa mig i motsägelser, oväntade svängningar och vad som inte uttalas, men det ryms inte inom den metodologiska ansats jag valt. Undersökningen är biografisk, med det Goodson (1996) kallar livs-

historieansats och då är det respondenternas upplevelser såsom *de uttrycker dem i berättelserna* som ska stå i fokus. Hade jag istället arbetat hermeneutiskt så hade jag lagt fokus på att tolka och förstå t.ex. ordval och resultatet hade blivit ett annat. Det hade givit en annan typ av förståelse för området än föreliggande resultat. Jag har gjort ett avsteg från att endast gå på respondenternas berättelser när jag ifrågasatt huruvida studie- och yrkesvägledarna verkligen gjort vad de ska. De verkar inte ha försökt vidga perspektiv, vilket man som vägledare alltid ska. Jag har hållit ett litet extra öga på min profession kan man säga, och därmed kunnat se 'glipor' i berättelserna som jag utan denna förtrogenhetskunskap inte kunnat se. Därmed har jag givit mig själv tolkningsföreträde just när det gäller mötena med studie- och yrkesvägledarna.

Att jag själv har ett rörelsehinder upplevde jag både som en för- och nackdel i intervjusituationen. I och med att respondenterna visste att även jag har ett rörelsehinder kunde de känna att vi stod på samma nivå. Relationen mellan forskare och respondent kan ha en ojämn maktfördelning. Den känner jag jämnades ut genom detta. Jag upplever också att samtalen ibland blev förtroliga eftersom respondenten utgick från att jag hade liknande erfarenheter. Det innebär att respondentens berättelse blev mer autentisk, menar jag, men också att det fanns vissa förgivettaganden från respondenterna att jag förstod vad de talade om. Det kan innebära att de inte förklarade lika tydligt som de hade gjort för en forskare utan rörelsehinder, och att mycket istället lämnades till min tolkningsförmåga, som naturligtvis är färgad av min erfarenhet av att leva med ett rörelsehinder. Min förtrogenhetskunskap går alltså att se som en svaghet om man menar att jag därigenom läst in för mycket i det de sagt. Dock kan man också se den som en styrka då jag har en ökad diskriminationsförmåga att känna nyanser i det de berättat. Den har givit mig en ökad sensitivitet. Jag kan läsa ut andemeningen i vad respondenterna säger även om de t.ex. inte avslutar meningen. Jag har kunnat vara uppmärksam på detaljer som kanske gått en annan forskare förbi.

På grund av att metoden byggde på respondentens fria berättande ville jag inte avbryta med frågor, utan försökte spara dem till slutet. En del av dem försvann dock på vägen och jag kan nu i efterhand se spår i transkriberingarna som jag borde ha följt upp bättre. Ett tillvägagångssätt som jag också nu i efterhand ser att jag kunde ha använt är att jag redan vid introduktionen hade kunnat be dem berätta som om de haft en doktorand utan rörelsehinder som mottagare. Å andra sidan gav detta mig en spännande utmaning att försöka vara saklig, och samtidigt dra nytta av min förförståelse. Jag upplever att jag har tolkat deras berättelser på ett ansvarsfullt sätt samt att jag varit så objektiv jag kunnat vid materialinsamlandet och vid bearbetningen.

Att respondenterna var så förtroliga i sina berättelser var riskabelt ur fler etiska perspektiv än det jag nämnt ovan. Barron (1999) konstaterar att respondenter emellanåt delar med sig av saker som de sedan känner ånger över. Jag upplever inte att berättelserna innehåller sådan information som de kan önska ogjort efteråt. I sådana fall hade jag uteslutit den ur avhandlingen. En av respondenterna frågade en gång extra om anonymiteten. Hon var orolig att tjänstemän vid samhällets instanser skulle kunna identifiera henne.

Jag tycker att jag anonymiserat respondenterna på ett tillfredsställande sätt. De har också fått möjlighet att godkänna berättelserna och hade sålunda kunnat protestera om det kommit med något som de upplevde var olämpligt. Jag anser därför att jag uppnått den angelägna anonymiteten. Visst hade jag även kunnat avköna dem eller inte skrivit de fingerade namnen vid citaten. Jag hade kunnat välja att inte redovisa resultaten som sammanhållna, individuella berättelser, för att ytterligare förstärka avsaknaden av kännetecknen, men då avtar också möjligheten för läsaren att uppleva respondenterna som människor av kött och blod. Det upplever jag hade begränsat möjligheten för en utomstående person att bli intresserad och engagerad av berättelserna och därmed hade risken att avhandlingen missat sitt ändamål varit överhängande.

Jag har gjort den här avvägningen för att jag anser att anonymitet är grundläggande, men att läsbarhet och att avhandlingen får en spridning också är viktigt. Jag tror att respondenterna håller med om mitt upplägg eftersom de ställde upp på intervjun för att de hoppas på framsteg. Förändring av normer uppnås lättare om forskning som denna når ut till en bredare publik, tror jag, och jag betraktar läsbarhet som en del av högskolornas och universitetens tredje uppgift. Den innebär att dela med sig av kunskap till allmänheten. (De två första uppgifterna är forskning och utbildning.) Därför har jag också haft som målsättning att inte krångla till språket i onödan.

Framtiden

Slutsatserna för avhandlingen visade att respondenterna mött många hinder i sina studie- och yrkesval. Mycket tyder på att det är vanligt att det är så. För att verifiera detta krävs dock mer forskning. Det är inte svårt att hitta frågor som det vore intressant att forska vidare kring. Jag tänker mig att det kunde vara fruktbart att försöka tillämpa mina begrepp och modeller utifrån t.ex. ett kön, klass eller etnicitetsperspektiv och se vad det visar. Även långtidsarbetslösa och långtidssjukskrivna kunde vara intressanta i att studera med dessa. Andra funktionsnedsättnings karriärgrynnor skulle också kunna belysas utifrån detta perspektiv. Även andra 'grupper' med kompensatoriska strategiers studie- och yrkesval kan eventuellt belysas med modellerna och begreppen. Fler människor än de med rörelsehinder kan behöva navigera

mellan vad jag kallar karriärgrynnor. Det vore även intressant att studera hur föräldrar, studie- och yrkesvägledare, lärare, jämnåriga, arbetsförmedlare m.fl. resonerar kring rörelsehinder och studie- och yrkesval. Naturligtvis finns det fler spännande aspekter att studera inom området. Här kommer några förslag:

- Genomföra en fokusgruppsundersökning med unga personer med rörelsehinder där de kan diskutera avhandlingens resultat
- Hur andrafiering och dålig upplevd självförmåga påverkar individens möjligheter till goda betyg
- Se om personer med rörelsehinders ambitioner utsätts för cooling down inom fler områden än vid studie- och yrkesvalet t.ex. vid familjebildande, fritidssysselsättningar o.s.v.
- Undersöka vilken bild media förmedlar kring ämnet kompletterat med vad media kan göra för att förbättra läget
- Göra en undersökning om vad Sveriges lärarkår och annan skolpersonal har för attityder gentemot ungdomar med rörelsehinder
- Är individens anpassning i karriärvalen tillräcklig eller är de krav som Arbetsförmedlingen verkar på ytterligare adaptation nödvändig?
- Forska kring hur Arbetsförmedlingen lever upp till sina uppdrag i "Förordning (2007:1030) med instruktioner för Arbetsförmedlingen" i förhållande till följande:

5§ Arbetsförmedlingen har ett samlat ansvar, sektorsansvar, för handikappfrågor inom arbetsmarknadspolitiken och ska inom ramen för detta ansvar vara samlade, stödande och pådrivande i förhållande till övriga berörda parter.

15§ Arbetsförmedlingen ska när det gäller unga med funktionshinder särskilt samverka med skolan för att underlätta övergången från skola till arbetsliv och med Försäkringskassan för att öka möjligheterna till egen försörjning genom arbete.

Slutord

Denna avhandling visar att samhällets föreställning om vad unga med rörelsehinder klarar av att studera och arbeta med i många fall är mer begränsad än vad de som *har* rörelsehindret föreställer sig. Respondenterna i studien menar att de kan mycket mer än omgivningen tror. Föräldrar och personalgrupper (vid till exempel skola och Arbetsförmedling) har normer och värderingar som kan både hämma respektive främja individen vid karriärvalsprocessen. Respondenterna i den här studien har försökt navigera sig fram mellan grynnor och skär av strukturer. Dessa hindrande strukturer vill jag kalla *karriärgrynnor* och de består av låga förväntningar, överbeskydd, mobbning, icke tillgänglighetsanpassade lokaler, svårtillgänglig utemiljö, studieformer som inte fungerar för alla o.s.v.

Respondenterna har färdats mellan affirmation och anpassning, men har hela tiden haft målet *ett självständigt och yrkesverksamt liv, inte en omsorgstagar-karriär* som blickpunkt vid horisonten. Somliga av respondenterna berättar om fler hinder på vägen än andra. En del är i dagsläget framme vid målet, andra längre ifrån. Alla menar de att de *kan* nå målet. Gottfredson (1996) talar om att hålla kartan öppen. Jag tänker mig det som ett sjökort där farleden blir som en kanal om grynnorna blir för många (se figur 11). Istället för att kunna lägga sin egen kurs på det stora vida havet blir man då hänvisad till att gå iland i Södertälje eller Stavsån. Det behöver inte vara något fel på de destinationerna, men om man inte har valt dem själv så vill man nog gärna fortsätta sin färd. Jag hoppas att den här avhandlingen ska bidra till att spränga bort i alla fall några av de grynnor som kringskurit handlingsutrymmet för respondenterna vid karriärvalen så att unga med rörelsehinder i framtiden lättare kan lägga sin egen kurs på *karriärhavet* och nå sina egna hamnar.

Summary

Introduction

The subject of this thesis is: Career choices of young people with mobility impairments and factors that have hindered or helped them in pursuing their career choices.

The purpose of the study is:

To learn about factors that inhibit or further people with mobility impairment's career choices, with a special focus on how various factors affect the decision-making process over time.

The research questions of the study are:

- Did circumstances and material conditions affect the respondents' career choices?
- Did the respondents' experience of the professional groups and Government agencies-- for example, the Employment Office-- play an important role in the career-selection process?
- Did personal relationships affect their career choices?
- Did feelings (such as sense of coherence and self-efficacy) influence their career choices?

Theoretical basis

I have used the theories of Amundsdotter (2010), Amundson (2000) Antonovsky (2005), Bandura (1997), Goffman (2001), Gottfredson (1996), Janssen (1996), Kristiansen (1993), Lindqvist (2009), Seligman (1975), Wolfensberger (1998, 2011) etc., but the emphasis has been on Amundson, Amundsdotter, Antonovsky, Bandura, Wolfensberger, Janssen and Seligman. The theories I chose to use in my analysis are theories that are relevant from a career counsellor's perspective.

Research Method

I collected data using biographical interviews and processed it through identifying themes, which I also used in my analysis chapter. There were thirteen

biographical narratives, of which twelve were oral and one was written. The interviews were transcribed and adapted to shorter stories.

The respondents that I interviewed followed the following criteria:

- They were 18 through 40 years old.
- They were mobility impaired when growing up
- They had taken part in the Swedish school system
- They considered themselves mobility impaired at the time of the interview

Preliminary study

I started my research with a preliminary study using questionnaires which contained 45 questions. These were sent out via a website. The survey included both closed and open questions. Despite great efforts, I got only 30 complete answers. My selection criteria for participants were as follows:

- They were of age
- They were not over 35
- They were mobility impaired while growing up
- They had been in the Swedish school system at least partially
- They considered themselves mobility impaired at the time of the survey

The purpose of the survey was to: Provide an image of the career-selection support resources that the respondents had experienced, and how these resources affected their choices?

This led to the following research questions:

- Have the respondents been subjected to cooling down-processes from career counsellors during their education?
- To what extent has cooling down occurred?
- How did self-efficacy affect their career choices?
- What other factors affected the groups' career choices?

The results showed that only a few of the participants, when meeting with their career counsellors, had experienced situations that are interpreted as cooling down-processes. In some of the responses, I can see that low self-efficacy limited the respondents' career choice and 2/3 of respondents feel that their disability affected their career choices. The influence may have

been both positive and negative. Reasons for the positive impact have been that some respondents think they have an alternative approach, which has given them an in-depth understanding of humans, and therefore greater competence and greater potential. The impact, however, in 13 cases of 21 has been unfavorable. Several factors had a negative effect on the career choices, e.g. their self-efficacy, body aches, ignorant people (including teachers, Employment Officers, parents, etc.) and structural barriers, such as non-accessible premises and inflexible health insurance systems. Keys to resist destructive influence from these factors have been friends, supportive parents, teachers and high self-esteem.

The results of the main study

The respondents are thirteen different people with thirteen different experiences of career choices. However, some common themes can be identified. For example, most say that their career choices probably would have been different if they had not had their mobility impairment. The reasons for this vary. Some have, at an early age, disregarded options which they viewed as less realistic. Others have been forced to change their course because of their experience at the Employment Office and a prejudiced labor market. The respondents have all gone through Swedish elementary school. All, except one, have had their impairment since they were born. The diagnoses differ. Some, for instance, have cerebral palsy, but I find the diagnosis irrelevant to the study. Therefore, I do not specify what diagnoses the respondents have.

The narratives show that the respondents experienced career counselling situations in a variety of ways. Some experiences, however, some experiences, however, are more common than others. Most people who met a career counsellor in school experience that they received good support, at least to some extent. A majority of those who have been in contact with the Employment Office think they received bad support; some of them have even felt offended. All respondents, except one, have had their study and career choices affected by their impairment. Some were affected by their self-efficacy; others have been restricted by people around them, for example by parents or by officials at the Employment Office. Inaccessible areas are also mentioned as a negative factor. All respondents, except one, say that people with mobility impairments do not have the same opportunities as people without mobility impairments in today's Sweden, and that this discrimination is socially constructed, rather than due to lack of physical capacity.

Nine out of 13 of the respondents described bullying and exclusion while growing up. They think this bad treatment, at least partly, is due to the fact that they have a mobility impairment. Seven of these argued that this has had a negative impact on their self-esteem. Two of the respondents have experienced a lack of support from parents during childhood; other respondents

think that their parents supported them in a positive way, and in one case, it is not clear how the respondents' parents supported him/her. Only three of the respondents said that they had a role model with mobility impairment while growing up. Ten of the respondents express a clear plan for the future, while three are undecided.

Something that is true for all thirteen is that they have encountered barriers associated with the mobility impairment after high-school, which made them either change career path, or continue, but with difficulty. Barriers could, for example, be: inaccessible areas, troublesome Employment Officers or teachers and family members with strong opinions about what career is appropriate for a person with mobility impairment. Mobility service that does not work also constitutes such an obstacle.

All respondents, except one, argue that the impairment affected their career choices. Some respondents say that the impact to some degree has been positive. By this, they mean that they have a different approach to things that make them extra suited for specific tasks. For example, it is easier to be remembered, etc.

However, most of the adjustments have been restraining. The respondents have lowered their ambitions to adapt to the will of others, or because of their own low self-efficacy. The key to enduring harsh conditions seems having a goal to work towards. That is the common denominator of my respondents. Their road is paved with various obstacles, and these can be summarized as a disability stress (structural barriers, such as poor accessibility, complicated rules and degrading standards) and low self-efficacy. Low self-efficacy may be due to over-protection (this can be carried out by, for example, family, friends and society's gatekeepers), but other factors such as bullying during childhood can also be inhibiting.

These form part of the structural barriers I have identified and they are part of a negative loop leading to drainage of self-image and devalued self-image. Over-protection is the factor I have identified that appears to be one of the main obstacles in the respondents' career choice processes. I have found two types of overprotection in the narratives: Overprotection with adaption demands from others, and overprotection with exaggerated commitment. The goal, that is to say, *independence and a job, on their terms*, seems to be a stronger resistance resource than the obstacles they meet. That doesn't mean they are unaffected; it just means that they still strive towards their goal. There seems to exist a power structure which limits the career options for people with mobility impairments. I have found both devaluing discourses, patterns of segregation, devaluing interaction and they can result in a devalued self-image and learned helplessness.

In short, my conclusions are:

That mobility impairment affects young peoples' career choices and the effect more often is found to be inhibiting than furthering.

Structural factors (i.e., "disability stress"), limit the individual more often than the body itself limits the individual.

Being over-protected is a main inhibitory factor, which can contribute strongly to low self-efficacy, and drainage of the self-image.

The goals of having independence and a job, based on their terms and not a social care career, form a vital resistance resource versus adversity and obstacles.

The largest contribution of this thesis, I think, is that my respondents consider themselves to be overprotected by society (by parents, teachers, career counsellors, unemployment officers, etc.) in relation to their career choices, and they would like not to be.

New keywords for the area which I have found in my work with the dissertation are:

- Devalued self-image because of a mobility impairment
- Disability stress
- Invalidical thinking /passivity
- Meaningful occupation as a super general resistance resource
- Drainage of self-image
- Overprotection with adaption demands from others
- Overprotection with exaggerated commitment

Figurförteckning

FIGUR 1. GENUSMODELLEN (AMUNSDOTTER, 2010).....	48
FIGUR 2. FÖRSTÄRKNING AV NEGATIVA SOCIALA ROLLER GENOM ROLLCIRKULATION	51
FIGUR 3. UNGA VUXNAS MOTSTRATEGIER VISAVI KARRIÄRVÄGLEDARE.....	54
FIGUR 4. STRUKTURELLA PROBLEM OCH INDIVIDUELLA KONSEKVENSER I SAMBAND MED UTVECKLING OCH ARBETE.....	55
FIGUR 5. FYSISK TILLGÄNGLIGHET OCH SOCIALA KONSEKVENSER.....	56
FIGUR 6. MODELL ÖVER HUR UPPLEVD SJÄLVFÖRMÅGA STYR OCH PÅVERKAR HUR KARRIÄRINTRESSEN UTVECKLAS ÖVER TID.....	63
FIGUR 7. FÖRÄNDRINGSFÖRLOPPET	66
FIGUR 8. KARRIÄRHJULET	83
FIGUR 9. NEGATIV SPIRAL	168
FIGUR 10. INDIVIDUPPLEVT HANDLINGSUTRYMME.....	188
FIGUR 11. EN SNÄV KARRIÄRFARLED	203

Litteraturförteckning

Abrahamsson, Kenneth (2002). Klara, ofärdiga, gå mot arbetets framtid. I Sjöberg, Malena. *Arbetsliv och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.

Ackers, Joan (1999). Gender in Organizations. I Saltzman Chafetz, Janet (red) *Handbook of The Sociology of Gender*. New York: Plenum Publisher.

Amundsdotter, Eva (2010). *Att framkalla och förändra genusordningen – Aktionsorienterad genusforskning för jämställda organisationer*. Stockholm: Gestalthusets förlag.

Amundson, Norman E. (2000). *Aktivt engagemang – Att berika vägledningsprocessen*. Stockholm: Trinom.

Antonovsky, Aaron (1997). *Hälsans mysterium*. 2:a uppl. Stockholm: Natur & Kultur.

Arbetsmarknadsdepartementet *Förordning (2007:1030) med instruktioner för Arbetsförmedlingen*.

Askheim, Ole Petter (2005). Verdsetting av social rolle (VSR). I Danermark, Berth (red.) *Sociologiska perspektiv på funktionshinder och handikapp*. Lund: Studentlitteratur.

Askheim, Ole Petter (2012). *Fra normalisering til empowerment – Ideologier og praksis i arbeid med funksjonshemmede*. 8:e uppl. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Atkinson, Donald R. & Hackett Gail (red) (1989). *Counselling diverse populations*. Boston: McGraw Hill.

Bandura, Albert (1997). *Self-Efficacy: The exercise of control*. Freeman and Company. United States of America.

Barnes, Colin & Mercer, Geoff (1999). ”Granskning av den sociala handikappmodellen”. I Tideman, Magnus (red) *Handikapp: Synsätt principer perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

Barnes, Colin; Mercer, Geoff & Shakespeare Tom (1999). *Exploring Disability. A Sociological Introduction*. Cambridge: Polity.

Barron, Karin (1999). *Ethics in qualitative social research on marginalized groups*. Scandinavian Journal of Disability Research 1:1, 38-49.

Betz, Nancy & Hackett, Gail (1981). The relationship of career-related self-efficacy expectations to perceived career options. *Journal of counselling psychology*, 28, 399-410.

Blumer, Herbert (1971). Social Problems as Collective Behavior. *Social Problems*, Vol. 18, No. 3, s. 298-306. University of California Press on behalf of the Society for the Study of Social Problems..

Boström, Gert (1999). *Från Arbetsskola för Vanföra Till Utbildningsinstitut för Handikappade*. Stockholm: Föreningen Norrbacka-Eugeniahemmets vänner.

Broberg, Anders et al. (2003). *Klinisk barnpsykologi. Utveckling på avvär- gar*. Stockholm: Natur och Kultur.

Bron-Wojciechowska, Agnieszka (1992). Life history som forskningsansats och undervisningsmetod. Forskarens och lärarens erfarenheter. *SPOV* 17:35-49.

Brown, Duane (2002). *Career choice and development*. San Francisco: Jossey-Bass

Cameron, Colin (2007) *Whose Problem? Disability narratives and available identities*. Oxford University Press.

Chamberlayne, Prue; Rustin, Martin & Wengraf, Tom (red) (2002). *Biography and Social Exclusion in Europe*. Bristol: The Policy Press.

Cooper, Harriet (2013). The Oppressive Power of Normalcy in the Lives of Disabled Children: Deploying History to Denaturalize the Notion of the 'Normal Child'. I Curran, Tillie & Runswick-Cole Katherine (red.) *Disabled Children's Childhood Studies: Critical Approaches in a Global Context*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Corrigan, Margaret J (2008). *College students with disabilities: Social cognitive career theory and its correlates*. Ann Arbor: Proquest, Uni Dissertation Publishing.

Dag, Munir (2007). *Unga människor med rörelsehinder – förankring, marginalisering och social exkludering*. Örebro: Universitetsbiblioteket.

Dammert, Raoul (1996). *Handikapp – vad är det? Om olika skador, sjukdomar och funktionshinder som till följd av brister i samhället leder till handikapp*. Stockholm: Fritzes.

Danermark, Berth; Ekström, Mats; Jacobsen, Liselotte; Karlsson, Jan Ch. (2003). *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.

Danermark, Berth (red) (2005). *Sociologiska perspektiv på funktionshinder och handikapp*. Lund: Studentlitteratur.

Danielsson, Lennart & Liljeroth, Ingrid (1996). *Vägval och växande*. Stockholm: Liber AB.

Foucault, Michel (1986). *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Lund: Arkiv Förlag.

Foucault, Michel (1993). *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970* (M. Rosengren, övers.). Stockholm: B.Östlings bokförl. Symposion.

Foucault, Michel (2002). *Sexualitetens historia – Band 1. Viljan att veta*. Göteborg: Daidalos.

Foucault, Michel (2003). Technologies of the self. I Rabinow, Paul & Rose, Nicholas (red.) *The Essential Foucault: Selections from the Essential Works of Foucault 1954-1984*. New York: The New Press.

Frank, Linda (2002). Kvalitetsarbete inom skolhälsovård – varför, vad och hur. I Fischer, L. & Persson-Stenborg, A-S. *Kvalitetsarbete i elevvård*. Stockholm: Skolverket.

French, Sally & Swain, John (2004). "Whose tragedy: towards a personal non-tragedy view of disability". I Swain, John; French Sally; Barnes, Colin; och Thomas, Carol (red). *Disabling Barriers – Enabling Environments*. London: Sage.

Goodson, Ivor F (1996). *Att stärka lärarnas röster – Sex essäer om lärarforskning och lärarforskarsamarbete*. Stockholm: HLS Förlag.

- Goodson, Ivor F & Numan, Ulf (2003). *Livshistoria och professionsutveckling – Berättelser om lärares liv och arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Goffman, Erving (2001). *Stigma: den avvikandes roll och identitet*. 2.a omarb.uppl. Stockholm: Prisma.
- Gottfredson, Linda (1996). "Gottfredson's theory of circumscription and compromise". I Brown, Duane (red.) *Career choice and Development*. San Fransisco: Jossey-Bass.
- Gustavsson, Anders (1996). "Visst kan man intervjua utvecklingsstörda". *Handikappforskning pågår*. Nr 1/96.
- Gustavsson, Anders (2001). *Inifrån utanförskapet – Om att vara annorlunda och delaktig*. Lund: Studentlitteratur.
- Heimdahl Mattson, Eva (1998). *The School Situation of Students with Motor Disabilities – Interaction if Individual Prerequisites and Environmental Demands*. Stockholm: HLS Förlag.
- Hertzberg, Fredrik (2003). *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet - Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hilmersson, Gulli (1999). *Skoltiden för barn och unga med rörelsehinder*. Göteborg: SIH Läromedel.
- Holme, Lotta (1999). "Begrepp om handikapp – en essä om det miljörelativa handikappbegreppet". I Tideman, Magnus (red.) *Handikapp- synsätt, principer, perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Höjdal, Lisbeth & Poulsen, Lene (2007). *Karriervalg – Teorier om valg og valgprocesser*. Fredensborg: Studie og Ehrverv a.s.
- Janssen, Claes (1996). *Förändringens fyra rum – en praktisk vardagspsykologi*. Stockholm: Marelds förlag.
- Johansson, Anna (2005). *Narrativ teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Johansson, Nils-Olov (1981). "Habilitering kan hindra utvecklingen". I Strachal, George (red) *Man kan om man får, forskning – handikapp – samhälle*. Stockholm: Liber Förlag.

Kristiansen, Kristjana (1993). *Normalisering og verdsetjing av social rolle*. Oslo: Kommuneforlaget.

Lent, Robert W; Brown, Steven D.; Hackett, Gail (2002). "Social Cognitive Career Theory". I Brown, Duane (red) *Career Choice and Development*. San Francisco: Jossey-Bass.

Lidström, Lena (2009). *En resa med osäkra mål – Unga vuxnas övergångar från skola till arbete i ett biografiskt perspektiv*. Umeå: Umeå universitet.

Lindh, Gunnel (1988). *Vägledningsbok*. Lund: Studentlitteratur.

Lindh, Gunnel (1997). *Samtalet i studie- och yrkesvägledningsprocessen*. Stockholm: HLS Förlag.

Lindqvist, Rafael (2009). *Funktionshindrade i välfärdssamhället*. Malmö: Gleerups.

Lundin, Elin (2004) *Motstånd och kreativitet*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.

Lärarnas Riksförbund (2012). *Effekter av vägledning*. Stockholm: Lärarnas Riksförbund.

Läroplaner för det obligatoriska skolväsendet och de frivilliga skolformerna: Lpo 94 : Lpf 94. (1994). Stockholm: Utbildningsdepartementet

Krumboltz, John D., Mitchell, Kathleen E. & Levin, Al S. (1999). Planned Happenstance: Constructing Unexpected Career Opportunities. *Journal of Counseling & Development*.

Malmberg, Denise (1996). Höga klackar och rullstol – En könsteoretisk studie av kvinnor med livslångt funktionshinder. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3-4/96.

Melin, Eva (2013). *Social delaktighet i teori och praktik – Om barns sociala delaktighet i förskolans verksamhet*. Doktorsavhandling 18, Institutionen för pedagogik och didaktik. Stockholm: Stockholms universitet.

Merril, Barbara & West, Linden (2009). *Using Biographical Methods in Social Research*. London: Sage.

Molin, Martin & Gustavsson, Anders (2010). Belonging and multidimensional self-expectations. Transition from upper secondary special pro-

grammes to working life for pupils with intellectual disabilities in Sweden. *La Nouvelle Revue de l'adaptation et de la scolarisation* no. 48, 255-267.

Morris, Jenny (1991). *Pride against Prejudice*. London: Women's Press.

Nylén, Karin (2004). *Barn med rörelsehinder - deras självbild, upplevelse av kamratrelationer och anpassning i skolan*. FoU rapport 2004-01. Stockholms läns landsting.

Patton, Wendy & McMahon, Mary (2006). *Career development and systems theory*, Sense Publishers, Rotterdam 2006.

Paulsson, Karin & Fasth, Åsa (1999). *Man måste alltid slåss på byråkraternas planhalva. Livsvillkorsprojektet – en studie av livsvillkoren för familjer med barn med rörelsehinder*. Stockholm: Riksförbundet för Rörelsehindrade Barn och Ungdomar, RBU.

Peavy, Vance (1998). *Konstruktivistisk vägledning – Teori och metod*. Stockholm: Trinom förlag AB.

Peterson, Gary W; Sampson, James P.; Lenz, Janet G.; Reardon, Robert C. (2002). A Cognitive Information Processing Approach to Career Problem Solving and Decision Making. I Brown, Duane *Career choice and development*. Jossey-Bass: San Francisco.

Piaget, Jean (1971). *Barnets själsliga utveckling*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.

Riksförsäkringsverket (2003:15). *Ojämlighet i levnadsvillkor – en jämförelse mellan personer med funktionshinder och övriga befolkningen*. Stockholm: RFV.

Rorty, Richard (1979). *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton: Princeton University Press.

Sahlin, Richard (2004). *Diskrimineringskydd för personer med funktionshinder inom utbildningsområdet: en offentlighetsstudie*. Stockholm: Jure förlag AB.

Sanner, Gunnar (1999). Cerebral pares. I: Bille, Bo & Olow, Ingemar (red). *Barnhabilitering vid rörelsehinder och andra neurologiskt betingade funktionshinder*. Stockholm: Liber.

Sawyer, Lena (2006). Att koppla drömmar till verkligheten: SYO-konsulenters syn på etnicitet i övergången från grundskolan till gymnasiet. I Kamali, Masoud (red) *Utbildningens dilemma – Demokratiska ideal och andrafierande praxis*, SOU 2006:40 . Stockholm: Fritzes.

Sawyer, Lena & Kamali, Masoud (2006). Inledning. I Kamali, Masoud (red) *Utbildningens dilemma – Demokratiska ideal och andrafierande praxis*, SOU 2006:40 . Stockholm: Fritzes.

SCB (1999:1). *Funktionshindrades situation på arbetsmarknaden: 4 kvartalet 1989*. Örebro/Stockholm.

Schedin, Gunnar (2007). *Expectations and experiences of career counseling: an exploration of interpersonal behavior*. Umeå: Umeå universitet.

Seligman, Martin E. P. (1975). *Hjälplöshet*. Stockholm: Aldus.

Seligman, Martin E. P. (1995). *Det optimistiska barnet*. Jönköping: Brain Books.

Shakespeare, Tom & Watson, Nicholas (2002). The social model of disability: an outdated ideology? 'Research in Social Science and Disability' Volume 2, pp. 9-28.

Shakespeare, Tom (2006). *Disability Rights and Wrongs*. London: Routledge.

Sjöberg, Malena (red.) (2002). *Arbetsliv och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.

SKOLFS (2010:37). *Förordning om läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*. Stockholm: Fritzes.

Skolinspektionens kvalitetsgranskning *Studie- och yrkesvägledning i grundskolan*, 2013:5.

Skolverket. (2001). *Tre magiska G:n. Skolans insatser för elever med funktionshinder*. Stockholm: Liber.

Skolverket (2005). *Utvärdering av vägledning inom det offentliga skolväsendet*. Stockholm: Fritzes.

Skolverket (2008). *Tillgänglighet till skolors lokaler och valfrihet för elever med funktionsnedsättning*. Stockholm: Fritzes.

- Skolverket (2013 A) *Konsekvensutredning avseende förslag till allmänna råd om studie- och yrkesvägledning*. Dnr.62-2012:1354.
- Skolverket (2013 B). *Arbete med studie- och yrkesvägledning*. Stockholm: Fritzes.
- Strachal, George (red) (1981). *Man kan om man får. Forskning – handikapp – samhälle*. Stockholm: Liber Förlag.
- Strandell, Annika (1989). *Elever med rörelsehinder - skolsituationer och copingstrategier*. Göteborg: Förlagshuset Gothia.
- Swain, John & French, Sally (2000). Towards an Affirmative Model of Disability. *Disability and Society* 15, 4, 569-582.
- Söderberg Björkman, Elisabet (2007). *Sållas agnarna från vetet? Rörelsehindrade i studie och yrkesvalet*. Magisteruppsats, Lärarhögskolan i Stockholm.
- Taesler, Annika (2009). *Rullstol i rutan? Om funktionshindrade journalister och medverkande i Sveriges Television*. Masteruppsats, Stockholms universitet.
- Tägtström, Marianne (red.) (2014). *Arbetsmiljölagen*. Stockholm: Arbetsmiljöverket.
- Vejde, Olle & Olofsson, Lena (2013). *Minilagbok för människor med funktionsnedsättning*. Borlänge: Olle Vejde Förlag.
- Vetenskapsrådet. (2002). *Forskningsetiska principer i humanistisk – samhällsvetenskaplig forskning*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Wendell, Susan (1996). *The Rejected Body*. London: Routledge.
- Wolfensberger, Wolf (1989). Human Service Policies: The Rhetoric Versus the Reality. I Barton, L. (red.) *Disability and Dependancy*. London: The Falmer Press.
- Wolfensberger, Wolf (1998). *A Brief Introduction to Social Role Valorization A Higher Concept for Addressing the Plight of Societally Devalued People, and for Structuring Services*. Training Institute for Human Service Planning, Leadership and & Change Agency, Syracuse University.

Wolfensberger, Wolf (1999). Concluding reflections and a look ahead into the future for Normalization and Social Role Valorization. I R.J. Flynn & R.A. Lemay (red.) *A Quarter-Century of Normalization and a Social Role Valorization Evolution and Impact*. Ottawa, University of Ottawa Press, s. 489-504.

Wolfensberger, Wolf (2011). Social Role Valorisation and, or Versus, “Empowerment”. I *Intellectual and Developmental Disabilities* Volume 49, number 6, 469-476.

Wolfensberger, W., & Tullman, S. (1982). A brief overview of the principle of normalization. *Rehabilitation Psychology*, 27(3), 131-145.

Internet:

<http://app.socialstyrelsen.se/termbank/ViewTerm.aspx?TermID=4182>
(2013-10-10)

<http://www.dhr.se/filesserver/Statistik.rtf> (2007-05-03)

<http://www.dhr.se/tmp/5345Totalrapport%20Framgangsfaktorer.pdf>
(2013-02-18)

DOE (U.S. Department of Education, Office of Special Education and Rehabilitative Services. Achived) (2011) Twenty-Five Years of Progress in Educating Children with Disabilities Through IDEA.

<http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED515893.pdf> (2014-06-27)

El Hessen Souraya Sue (2002) Self Efficacy and Career Choice among Students with Physical Disabilities in Postsecondary Education

http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/custom/portlets/recordDetails/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=ED456606&ERICExtSearch_SearchType_0=eric_accno&accno=ED456606 (2007-05-03)

http://www.ho.se/Tpl/NormalPage_____749.aspx (2009-03-16)

<http://www.lennarddavis.com/disabilitystudies.html> (2014-01-14)

<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19740013.htm> (2014-10-14)

<http://www.rbu.se/start.asp?sida=7245> (2009-12-23)

http://www.riksdagen.se/sv/DokumentLagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Diskrimineringslag-2008567_sfs-2008-567/ (2014-11-09)

<http://www.stockholm.se/FamiljOmsorg/funktionsnedsattning/Arbete-daglig-verksamhet-och-sysselsattning/Daglig-verksamhet/> (2014-09-14)

<http://www.vagledarforeningen.org/etiska-riktlinjer> (2013-12-01)

Young, Jonathan et al. (2011) Bullying and Students with Disabilities – A briefing paper from the National Council on Disability

<http://www.ncd.gov/publications/2011/March92011> (2014-06-27)

Bilagor

Bilaga 1. Förstudie

2007 gjorde jag en intervjuundersökning på magisternivå, i vilken jag undersökte unga människor med rörelsehinder i studie- och yrkesvalet i ljuset av cooling down. Den undersökningen finns inte med i den här avhandlingen, men nämndes under rubriken Samhällets grindvakter. Resultatet för min uppsats visade att respondenterna i studien i stor utsträckning utsattes, av studie- och yrkesvägledarna under sin studietid, för de processer jag kategoriserar som cooling down-processer. Det kunde inte uteslutas att detta skulle kunna vara ett vanligt beteendemönster. Det kändes därför angeläget att gå vidare och göra en större, mer heltäckande undersökning om personer med rörelsehinder i studie- och yrkesvalet. Som ett första steg under forskarstudierna genomförde jag därför en enkätundersökning (2009-2010) i vilken jag ställde 45 frågor och enkäten skickades ut digitalt. Enkäten innehöll både bundna och öppna frågor. Trots betydande ansträngningar fick jag endast in 30 kompletta svar. Den är att betrakta som en förstudie. Denna hade följande syfte och forskningsfrågor:

Att beskriva huruvida och i så fall på vilket sätt respondenterna blivit utsatta för cooling down-processer av sina studie- och yrkesvägledare. Jag vill försöka definiera vad jag ser som cooling down och vilka av dessa skeenden som respondenterna eventuellt blivit utsatta för. Undersökningen ska också visa på om och i så fall hur respondenternas studie- och yrkesval har påverkats av dessa.

- Är det rimligt att hävda utifrån intervjupersonernas berättelser att de utsattes för cooling down-processer i mötet med studie- och yrkesvägledare under sin studietid?
- Vilka slags händelser eller processer är det som rimligen kan tolkas som cooling-down-processer?
- Är det rimligt att anta att dessa cooling down-processer har fått konsekvenser för intervjupersonerna, i första hand att de väljer utbildningar med lägre krav än de som de ursprungligen tänkt sig? Har det därutöver påverkat dem (negativt) på något annat sätt?

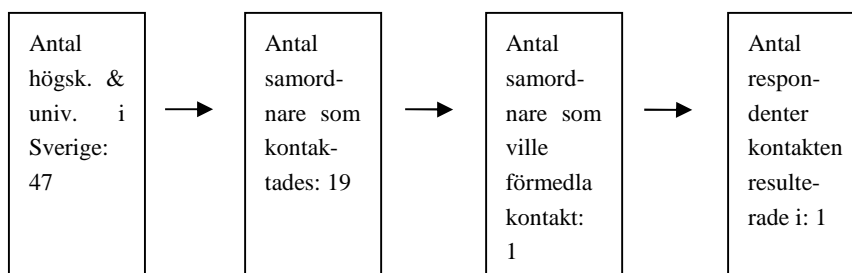
- I vilken utsträckning har deltagarna i undersökningen utsatts för sådana cooling down-processer?

De svar jag fick in har utgjort en förståelsebas inför intervjuerna. Jag redovisar dem kortfattat och forskningsarbetet med dem här, dels för att de svar jag fått in är intressanta, men också för att jag drog nytta av dessa erfarenheter vid föreliggande avhandlings huvudstudie. Notera att alla de gymnasister som besvarat enkäten går på landets riksgymnasier. Dessa respondenter utgör drygt 5 % av landets 170 riksgymnasier, vilket gör deras svar lite extra spännande. De tendenser materialet visar på är delvis överraskande, bland annat eftersom de motsäger resultaten från min magisteruppsats, som tydde på att cooling down är vanligt vid studie- och yrkesvägledande samtal.

Tillvägagångssätt

Jag sökte respondenter som är inte var yngre än 18 år. Att dessa är myndiga underlättar då man slipper be om målsmans tillstånd. Jag siktade även in mig på något äldre, men ändå unga personer som kanske studerar eller har studerat på högskolan eller som är ute i arbetslivet. Dessa kunde vara upp till 35 år. Det var av vikt att respondenterna haft sitt rörelsehinder under uppväxten så att de gått igenom studie- och yrkesvalsprocessen med det. Detta för att de ska ha haft erfarenhet av problemområdet. Rörelsehindret skulle vara synligt, men jag har inte ställt krav på om, och i så fall vilka, hjälpmedel (t.ex. rollator, rullstol) respondenterna använder.

Det fanns en förhoppning om att antalet respondenter skulle uppnå ett högt antal. Kontakt togs med handikappförbund, riksgymnasier, handikapphandläggare på högskolor, Arbetsförmedlingen, folkhögskolor, individer på så kallade 'snacksidor' på nätet, habiliteringar och så vidare. Allt som allt resulterade detta i 62 stycken namn som enkäten skickades till. Av dessa svarade 34, vilket ger en svarsfrekvens på 54 %, dock var det bara 30, alltså cirka 48 % som gav kompletta svar. Dag (2006) konstaterar att enkätstudier bland personer med funktionsnedsättningar är förenade med stora bortfall. Några förklaringar jag fått från personer som valt att inte besvara enkäten har varit att den varit svår eller att det varit för personliga frågor. Att de flesta av de tjänstemän jag varit i kontakt med varit så ovilliga att förmedla kontakt har inte heller hjälpt. Eventuellt har de utgjort grindvakter, de har fungerat som barriärer mellan mig och eventuella respondenter. Ett exempel på hur jakten på respondenter gick till illustreras nedan:

Bland annat kontaktades 19 funktionshinderssamordnare vid universitet och högskolor, men bara en av dem ville vara behjälplig med att hitta respondenter. Kontakten med den samordnaren ledde i slutänden till en respondent. Att hitta deltagare var alltså en tidskrävande, och ibland tröstlös, procedur. Studie- och yrkesvägledarna vid riksgymnasierna var mer välvilligt inställda och många av respondenterna rekryterades genom den källan. Bland annat var min huvudhandledare, professor Ann Kjellberg, och jag och presenterade projektet på ett av riksgymnasierna och lyckades väcka ett intresse som resulterade i ett antal respondenter. Arbetsförmedlingen var dock inte villig att hjälpa till alls.

Även några av respondenterna för min senare intervjuundersökning var deltagare i enkätundersökningen. Jag lät då öppna enkäten igen och de svaren presenteras tillsammans med de andras. Könsfördelningen på respondenterna som besvarat enkäten var 15 män och 15 kvinnor, alltså jämn. Även åldersfördelningen är enhetligt distribuerad med tio i åldersspannet 18-22, tolv i spannet 23-29 och åtta mellan 30-35.

Nedan redovisas resultat, analys och slutsatser separerade från varandra.

Resultat av förstudien

Nio av respondenterna har i dagsläget yrkesarbeten, medan 21 uppger att de inte har det. En märklig sak är att en av dem som uppgett sig stå utan arbete på nästa fråga uppger sig arbeta 76-100 %. Detta medför att två personer arbetar 1-25 %, två 26-50 %, en 51- 75 % och fem 76-100 %. Dessa i sin tur fördelar sig på lönebidrag 2 stycken, Samhall 1, privat näringsliv 4 stycken, statligt 2 stycken och kommunalt 2 stycken. Två respondenter har fyllt i två alternativ (lönebidrag och privat näringsliv, respektive privat näringsliv och kommunalt). Åtta personer har uppgett vad de arbetar med: Ekonomiassistent och registervård, Administration, Doktorand (2 st.), Projektledare, Praktikant på skola, Jurist, Daglig sysselsättning. En respondent uppger inte yrke, men skriver ”Jobbar 75 % kommunalt och 25 % i ett kooperativ, plus att jag har ett mindre företag vid sidan om och arbetar ideellt så jag tror jag jobbar 150 %.”

Man kan fråga sig om den respondent som uppgett Daglig sysselsättning har en anställning där och arbetar med att stimulera medmänniskor med funktionsnedsättningar, eller om hon räknar verksamheten som arbete. Jag lutar åt det senare då hon längre ner uppger att hon är 100 % sjukpensionär. 16 respondenter studerar i dagsläget, nio på gymnasiet, en på Komvux och sex på högskolan.

15 av respondenterna är eller har varit arbetslösa, 15 är/har det inte. Det kan tyckas uppseendeväckande eftersom jag tidigare sa att 21 respondenter inte har yrkesarbeten. Man ska då hålla i minnet att nio av respondenterna fortfarande gick på gymnasiet vid undersökningstillfället. Elva respondenter räknas också som sjukpensionärer, fem av dem endast delvis. Dessa faktorer korrelerar i stort sett, de som har erfarenheter av arbetslöshet sjukpensioneras också. (13 av 18 av respondenterna i åldersspannet 22-35 år är alltså helt eller delvis sjukpensionärer.)

På frågan om respondenterna blivit kallade till någon studie- och yrkesvägledare under skol-/studietiden hade 21 varit på enskilda möten och elva på informationsmöten. Fem hade inte blivit kallade. Av dem som blivit kallade hade flera varit på mer än ett studie- och yrkesvägledarmöte. Tio respondenter sökte inte upp någon studie- och yrkesvägledare under skol/studietiden.

De som mött en studie- och yrkesvägledare under skol/studietiden har i tio fall gjort det på högstadiet, 15 fall på gymnasiet och sex fall på eftergymnasial nivå. Eftersom studie- och yrkesvägledare finns på alla dessa nivåer är det knappast förvånande att flera av respondenterna fyllt i flera alternativ. 14 respondenter tyckte att mötet med studie- och yrkesvägledaren skulle bli intressant, två spännande och tre tråkigt. Märk väl att endast 19 personer besvarat frågan. 14 upplevde de enskilda samtalen som positiva, fyra som negativa. Elva upplevde upprepade, enskilda samtal som positiva, tre som negativa. Tio upplevde studie- och yrkesvägledarmöten i grupp som positiva, fyra som negativa. Informationsträffar (till exempel i aulan) upplevde 13 som en positiv upplevelse, en som negativ. Notera att antalet inte stämmer med dem som uppger att de deltagit vid dessa aktiviteter ovan. Åtta personer valde att motivera sina ställningstaganden. Ett exempel på ett sådant lyder:

Tyckte oftast att det var intressant att höra om olika valmöjligheter, även om det förstås hela tiden var stressande att inte veta vad jag skulle kunna och inte skulle kunna klara av.

Sex respondenter håller helt med om att de blev peppade i det studie- och yrkesvalstankar de delgav studie- och yrkesvägledaren, sju håller med delvis, två tar delvis avstånd och en tar helt avstånd från påståendet. Sex av respon-

denterna har motiverat sina ställningstaganden. En av dem hade bemötts av en retorik av

Hur ska du kunna arbeta som XXX (pedagogiskt yrke, min kommentar). Du är ju funktionshindrad.

När det gäller frågan: "Om du inte hade några studie- och/eller yrkestankar som du delgav vid mötet med studie- och yrkesvägledaren: Hur ställer du dig till följande påstående? Studie- och yrkesvägledaren bestämde alternativ åt mig", håller två respondenter helt med om att så var fallet på högstadiet, två håller delvis, två tar delvis avstånd och sju tar helt avstånd.

För samma fråga, men på gymnasiet är det en som helt håller med, en som delvis håller med, tre som delvis tar avstånd och sju som helt tar avstånd från påståendet. För den eftergymnasiala nivån tar alla åtta som besvarat frågan helt avstånd från påståendet. Det var bara en respondent som besvarade frågan om huruvida vad de alternativ som studie- och yrkesvägledaren bestämde i så fall bestod av:

Kommer inte ihåg på rak arm, men det var tydligt att de ville att jag skulle sänka mina krav och ambitionsnivåer och välja "enklare" studier och yrken.

Fem respondenter fick chansen att återkomma om han/hon inte hade några studie- och/eller yrkestankar att delge vid mötet med studie- och yrkesvägledaren på högstadiet, två fick inte komma tillbaka och sju minns inte. Åtta fick chans att återkomma på gymnasiet, två inte och fem minns inte hur det var. För eftergymnasial nivå fick tre återkomma, en inte och fyra minns inte. En respondent har kommenterat att:

Har förmodligen förträngt det för att det var så dåligt...

18 respondenter känner att de är på väg mot eller har nått sitt mål, tolv att de inte är/gjort det. På frågan om rörelsehindret påverkat respondenternas studie- och yrkesval menar 21 att så är fallet medan tio inte gör det. Åtta tycker att påverkan varit positiv och tretton att den varit negativ. Motiveringarna kring denna fråga är intressanta: Det finns åsikter om att påverkan varit både positiv och negativ, men också att rörelsehindret kringskurit valmöjligheterna och försämrar möjligheterna att få arbete.

Tror jag har inskränkt mina valmöjligheter mycket mer än vad jag skulle behövt. Tror också att funktionshindret bidragit till ett signifikant tillskott av stress som ofta hindrat mig från att planera rationellt och i enlighet med det jag skulle velat.

24 av 30 tycker att personer med rörelsehinder behöver diskutera sina möjligheter i studie- och yrkesvalet mer än andra. Bland motiveringarna finns argument om att det finns en lägre tilltro till förmågan hos gruppen och att aktiviteter som jag tolkar har ett empowerment-syfte kan behövas. Det finns också resonemang kring ett behov att veta möjligheter till praktiska lösningar på problem och att få träffa andra personer som är, eller har varit i samma situation.

Analys av förstudien

Som framgår av ovan har respondenterna inte upplevt studie- och yrkesvägledningen eller studie- och yrkesvalet på samma sätt. Som exempel kan nämnas att vissa känt att de fått ett bra stöd i studie- och yrkesvalet medan andra känt sig begränsade. Vissa har känt sig mycket begränsade av sitt rörelsehinder, andra inte. Det som överraskar är att så många upplevt mötet med studie- och yrkesvägledarna som så positivt, detta motsäger resultaten i min magisteruppsats (Söderberg Björkman, 2007). Kanske har flera av mina respondenter haft tur eller så förekommer inte cooling down i den omfattning jag trodde. Förförståelsen inför avhandlingen var att respondenterna blivit utsatta för cooling down, detta går inte att bekräfta. Vissa av respondenternas utsagor är hårresande, men de flesta verkar inte ha sådana grindvaktsupplevelser. Johansson (1981) konstaterar att habilitering och andra professionella, i barnet med rörelsehinders närhet, genom sitt bemötande påverkar barnets verklighetsuppfattning och dess frigörelseprocess. Genom att betona habilitering under barnets uppväxt poängteras barnets situation som annorlunda. Behandlingssituationen, påstår han, påverkar barnets subjektiva och objektiva välbefinnande, både på kort som lång sikt. Barnen får lära sig att göra som de blir tillsagda, egna förslag eller protester förkastas. Därmed får barnen en bristande förmåga att ställa krav och känner vanmakt. Detta kan bidra till att personen blir resurssvag och lär sig en icke ifrågasättande roll som överlevnadsstrategi. Även Seligman (1975) konstaterar att liknande erfarenheter kan leda till inlärdd hjälplöshet. Kan detta, delvis, ligga till grund för att så pass få av respondenterna har kritik mot hur studie- och yrkesvägledningen ombesörjts?

Wolfensberger (1998) håller före att de som nedvärderas, av personer med högre status, anpassar sig till de låga förväntningarna och lever upp till dessa. De får, hävdar han, en ”devalverad självuppfattning”. De tror kanske inte att de är värda en bättre vägledning och tror inte på att de skulle klara mer än det som omgivningen tror att de klarar. Detta kan kanske också vara en delförklaring till att respondenterna har så pass lite kritik. En förklaring kan naturligtvis också vara att vägledningen sköts på ett utmärkt sätt.

Respondenterna har inte gjort något Salutogenestest och jag kan därför inte uttala mig huruvida de har stark eller svag känsla av sammanhang. Dock kan jag identifiera vissa faktorer i materialet som kan utgöra påverkansfaktorer för känslan av sammanhang. Det framkommer en hel del, av vad Antonovsky (2005), kallar för, stressorer i materialet. Att inte få ett arbete utan förpassas till aktivitetsersättning, att omgivningen har låg tilltro till ens förmåga, nedsättande kommentarer med mera hör dit. GMR finns också i materialet. Förebilder, vänner och ibland, studie- och yrkesvägledare och föräldrar m.fl. har utgjort sådana.

Jag tycker att det är viktigt att man träffar sin vägledare under flera tillfällen. Känns då som att dom verkligen försöker att hjälpa.

Jag har haft en bra kontakt med studievägledaren på gymnasiet, som har sökt efter mina önskemål om kurser och vidare-utbildningar.

Drömde om att bli arkeolog när jag var i typ tio årsåldern, min mamma sa att jag kunde bli arkeolog, men att det kunde var svårt för mig att vara med vid utgrävningar och sitta i en grupp och pensla fram typ Birka. Men att som arkeolog fanns det andra arbetsuppgifter som jag kunde göra.

Empirin är för tunn för att dra salutogena slutsatser utifrån resultaten i enkätundersökningen. Dock kan man säga att flera instanser som hade kunnat agera motståndsresurser för respondenterna inte gjort det. Det är instanser som Arbetsförmedling, Försäkringskassa, och ibland lärare, föräldrar och studie- och yrkesvägledare. Exempel på detta kan vara

Jag minns att jag ofta var osäker på den egna förmågan, men jag minns som inte om vägledaren egentligen gjorde någon skillnad.

Mina föräldrar hade min väg utstakad, men nu har jag valt själv och ändrat spår i livet, vilket jag mår mycket bättre av och kunnat tack vare personlig assistans.

Det kändes inte som de (studie- och yrkesvägledarna, min kommentar) brydde sig om mig, speciellt inte när det var andra närvarande (t.ex. synkonsulent). De hade för låga krav på mig, skulle "ta ner mig på jorden", begränsa mig: "det går inte" mm.

Materialet visar också på många andra intressanta faktorer som påverkat studie- och yrkesvalssituationen, till exempel tron på den egna förmågan och ett oflexibelt sjukförsäkringssystem.

Att 21 av respondenterna uppger att de inte har några arbeten innebär inte att de är arbetslösa. Nio av respondenterna går fortfarande på gymnasiet. De

som är, eller har varit arbetslösa utgör ändå 50 % av gruppen och då ska man hålla i minnet att 15 respondenter fortfarande studerar. Vad som händer när de ska söka arbeten är skrivet stjärnorna. Att så många av respondenterna är, eller har varit arbetslösa motsäger inte på något sätt statistiken⁴⁷. Det är ett känt faktum att personer med rörelsehinder har svårt att ta sig ut på den öppna arbetsmarknaden. Två stycken av de som uppger sig ha ett arbete uppbär lönebidrag. Det betyder att de med stor säkerhet skulle stå utan arbete utan detta. Att elva av 20 respondenter i åldersspannet 22-35 år är helt eller delvis sjukpensionärer väcker en hel del frågor, att ta tag i vid intervjuundersökningen. Hur upplever de pensioneringen, är den påtvingad, känner de att de skulle vilja delta på arbetsmarknaden men att de inte får/fått chansen? I och med att så många av respondenterna står utanför arbetsmarknaden avhålls de, menar jag, från att erövra sig de högt värderade roller som Wolfensberger (1998) talar om. Det blir en ond cirkel eftersom de då hindras från att vara ekonomiskt självständiga. Detta sänder signaler till omgivning- en som ökar och befäster underordningen.

Ingen av respondenterna har uppgett att de har kognitiv funktionsnedsättning. För läsaren skulle en möjlig tolkning kunna vara att den respondent som uppgett sig ha "perceptionssvårigheter, närminne och koncentration" som ytterligare funktionsnedsättning utöver rörelsehindret hellre uttrycker sig så än att använda de normativa uttrycken förståndshandikapp och utvecklingsstörning. Dock kan jag konstatera att så inte är fallet eftersom jag har varit i kontakt med respondenten och i samband med intervjuundersökningen.

När det gäller antalet respondenter som inte träffat någon studie- och yrkesvägledare går det inte att tvärsäkert uttala sig om detta. 14 uppger att de inte träffat någon sådan, men sedan uppger 15 personer att de på ett eller annat sätt mött en studie- och yrkesvägledare. Det lämnar mig tankar om att enkäten kan ha varit oklar, men det kan också tyda på att några av respondenterna kan ha mött en studie- och yrkesvägledare vid något tillfälle, men vid ett annat undvikit eller inte fått möjligheten. De respondenter som inte fått möjligheten att träffa en studie- och yrkesvägledare har förvägrats en rättighet, men har de därigenom utsatts för cooling down? Många elever i skolan idag träffar inte någon sådan. Skolan kan ha sparat in på tjänsten eller så kan studie- och yrkesvägledaren ha valt att arbeta på ett icke elevtillvänt sätt. Det kan vara så att respondenternas kamrater fått möjlighet till samtal och inte de och det har då kränkt deras rättigheter, men detta är något som intervjuerna får visa tydligare. I vilket fall kan man notera att respondenterna inte erbjudits den medicinska studie- och yrkesvägledning som de enligt Frank (2002) ska ha. FN:s konvention för mänskliga rättigheter för personer med funkt-

⁴⁷ Se huvudkapitel Bakgrund, underkapitel Barriärer på arbetsmarknaden

ionsnedsättning (Artikel 27 Arbete och sysselsättning) säger att personer med funktionsnedsättning har rätt till att få tillgång till arbets- och yrkesvägledning, som är allmänt tillgängliga. I sådana fall skulle detta kunna vara ett brott mot FN-konventionen.

De som mött en studie- och yrkesvägledare under studie/skoltiden har upplevt mötena på olika sätt, de flesta som positiva (eller neutrala), andra som negativa. En majoritet har upplevt att de blivit peppade, men några inte. De olika sätten att mötas (enskilda samtal, informationsmöten etc.) har också givit skilda intryck. De flesta av respondenterna hade en entusiastisk inställning inför mötena, men några av dessa har sedan inte upplevt själva mötet som tilltalande. Inte heller här stämmer antalet svar riktigt. Även här får intervjuerna ytterligare utreda om respondenterna utsatts för cooling down och fördjupa kunskapen om hur de upplevt mötena.

Att 18 av respondenterna tycker att de är på väg mot sina drömmar, eller har nått dem är intressant utifrån det faktum att så många av respondenterna är arbetslösa eller förtidspensionerade. Håll dock i minnet att nio av respondenterna fortfarande går på gymnasiet, en på Komvux och sju på högskolan. De utgör en majoritet av dessa. Respondenternas upplevelser kring hur rörelsehindret påverkat studie- och yrkesvalet skiljer sig åt. De flesta som besvarat frågan menar att påverkan varit negativ. Att rörelsehindret begränsat alternativen och skadat chanserna att få arbete kom upp som motivering. Det visar på nödvändigheten av den här undersökningen. Frågorna när, och av vem påverkan skett visade att de flesta påverkats på något sätt av studie- och yrkesvägledaren, några av lärare, föräldrar och andra.

Föräldrarna pressade mig ofta till att prestera, på flera områden av mitt liv. Samtidigt var, speciellt den ena föräldern, extremt överbeskyddande. Stressen kom alltså inte bara från att behöva prestera, utan också från att man lärdes att tro att världen är farlig. Med tanke på hur långt jag kommit, yrkesmässigt, så är jag osäkert på om denna påverkan var positiv eller negativ.

Behövs egentligen inte mycket motivering där, typ alla i min omgivning var neggo till mina tankar om jobb och studier. Och jag var ju för svag för att stå emot, jag ville inte ha bråk och tjafs. Dessutom trodde jag ju dom till slut...

Mina föräldrar och goda vänner har alltid stöttat mig. Några lärare under högstadiet sa rent ut att "Inte kan du väl vara med på bollsport på gymnastiken! Eller, du ska nog inte satsa på högskola". Jag bara tänkte: Ni ska allt få se!

Corrigan (2008) kom fram till att föräldrars attityder till karriärvalet kan vara den jobbigaste barriären att komma över för unga människor med funktionsnedsättning. Vissa fall av, vad jag ser som, tydlig cooling down skymtar

fram i svaren. Jag menar då till exempel två av motiveringarna på fråga 41. Om påverkan inträffade under eftergymnasiala studier, hur upplevde du den då.

”Någon studievägledare på universitetet fick för sig att det kunde utgöra en fara för mig och omgivning att gå den utbildningen jag redan påbörjat och kommit en bit på väg i. Ingen annan höll med henne så det blev inte mycket med det”. Detta går in under den av mig formulerade definition 1 av cooling down: Om respondenten har haft en egen idé kring studie- och yrkesvalet men utsatts för brist på uppmuntran eller övertalningsförsök att välja andra utbildningar eller utbildningar med lägre krav. Även ett svar på fråga 21. Tolkar jag som cooling down typ 1: "Hur ska du kunna arbeta som XXX (pedagogiskt yrke, min kommentar). Du är ju funktionshindrad." Den andra motiveringen ”Jag har gjort ett test via AF om vilka arbetsuppgifter som skulle passa mig bäst och då kom dom på AF fram till att jag skulle passa att jobba vid en dator, men jag vill själv jobba med människor och kunna vara lite rörligare på jobbet.” passar likaså den in på definition 1 eller eventuellt 2 beroende på hur tydlig respondenten varit i att föra fram sin dröm. Definitionen för 2 är: Om respondenten i vägledningssituationen var osäker på sitt mål och har utsatts för ’lobbying’ att välja utbildningar som tycks stereotypa för gruppen till exempel Handel- och administrationsprogrammet eller Individuella programmet. Dessutom föreslår tjänstemannen vad jag bedömer vara ett slentrianmässigt förslag till klienter med rörelsehinder: data och kontor. Vi vet dock inte om tjänstemannen är utbildad studie- och yrkesvägledare, de flesta tjänstemän på Arbetsförmedlingen är inte det.

Här kan man se att tjänstemännen inte försökt att höja respondenternas status utan istället medverkat till att sänka den. Wolfensberger (1998) konstaterar att detta är mycket vanligt. De låga förväntningarna som omfattar personer med rörelsehinder har verkan på individens tilltro till sin förmåga. De mål som sätts upp kan därför redan vara för lågt satta. Om då inte välfärdens representanter går in och stärker individen, utan till och med sänker nivån, så får individen aldrig en chans att uppnå sin potential. Samtidigt har devalvering av personen skett och den negativa rollcirkulationen givits ännu ett exempel. Det blir en självuppfyllande profetia. Detta kan mycket väl vara välmänt, d v s man försöker skydda individen från besvikelser, men konsekvenser blir förödande för såväl individen som gruppen. Jag kallar detta för överbeskydd med adaptionskrav och överbeskyddandet kan bidra till inlärning hjälplöshet och i slutändan passivitet. (Se mer om överbeskydd i avhandlingens huvudstudie i kapitel Bearbetning av berättelserna och kapitel Diskussion kring materialet.)

Andra faktorer till exempel icke anpassade lokaler, värk och mobbning har påverkat elva respondenters studie- och yrkesval.

Mina lärare på universitetet hejade för det mesta på mig, mina föräldrar var glada och stolta för att jag pluggade, men mina kursare tyckte inte att jag skulle/kunde bli lika bra.

Min sjukdom klarade inte av ett monotont datorarbete, t ex. programmering. Jag körde slut på mig på ett par månader när jag arbetade med det. Då var jag tvungen att tänka om, lite surt efter 5 års högskolestudier.

Betydligt färre yrken att välja mellan. Omöjligt med sommarjobb vilket försämrar utgångsläget. Även FK:s bidragsregler försvårar arbetssökandet då de t.o.m. hotat att dra in min aktivitetsersättning om jag så mycket som bad om en praktikplats.

När det gäller den bristande tron på den egna förmågan (upplevd självförmåga) vare sig bekräftar eller bestrider detta Nyléns (2004) antagande om att barn och ungdomar med rörelsehinder bedömer sin förmåga som lägre i förhållande till vad jämnåriga i totalpopulationen gör. Ser man däremot till svaren på fråga 36. (hur rörelsehindret påverkat studie- och yrkesvalet), menar jag att en låg upplevd självförmåga är involverad i ett antal av motiveringarna. Inlärld hjälplöshet och låg upplevd självförmåga skulle också kunna vara en bidragande anledning till att så få av respondenterna är utrustade med en negativ bild av studie- och yrkesvägledningen. De har kanhända en uppfattning om att de inte har någon möjlig framtida karriär framför sig och ställer av den orsaken heller inte några krav och har därmed likaså inga egentliga planer.

Ett antal respondenter har tagit upp att de blivit nödsakade att välja bort skolor som inte varit anpassade. Detta verifierar Skolverket (2008) som uppmärksammar att detta är ett frekvent problem, i synnerhet i friskolorna. Även Lindqvist (2009) observerar den här frågan och skriver att dålig tillgänglighet till viss del är att likna vid apartheid. Att 19 respondenter *inte* uppfattat sig påverkade av till exempel ovan nämnda andra faktorer i studie- och yrkesvalet förvånar mig. Kan det vara så att det även här finns så låga krav från respondenternas sida att de inte har förmåga att protestera? Johansson (1981) menar att habilitering kan bidra till resurssvaghet och ett icke ifrågasättande förhållningssätt som överlevnadsstrategi. Detta är en väg till inlärld hjälplöshet, vilken kan födas genom att individen inte kan kontrollera sin tillvaro. Eventuellt kan inlärld hjälplöshet (Seligman, 1975) ligga till grund även för att så få av respondenterna är kritiska mot t.ex. tillgänglighetsbrister.

Att inte mer än åtta av 30 respondenter hade en förebild med rörelsehinder under uppväxten överraskar emellertid inte. Erfarenheter från min magis-

teruppsats (Söderberg Björkman, 2007) tyder också på att de flesta med rörelsehinder inte växer upp med något sådant exempel. Att flertalet uppfattar att avsaknaden av en sådan inte haft verkan på studie- och yrkesvalet motsäger Gottfredson (1996) som håller före att förebilder kan utgöra värdefulla resurser, för att åskådliggöra oidentifierade vägar och utöka individens karta över möjligheter.

De flesta av respondenterna tycker att individer med rörelsehinder kan ha behov av stöd utöver det vanliga i studie- och yrkesvalsprocessen. Två av respondenterna motiverade sina svar med följande tankar:

Det är oerhört viktigt att man får träffa andra ungdomar i samma situation och stötta varandra, och ge varandra råd hur man ska handskas med en trångsynt och neggo omgivning. Det behövs dessutom mera information som t ex. föreläsningar av unga med rörelsehinder som har bra jobb...

Med tanke på de begränsningar som finns när man är rörelsehindrad kan man behöva diskutera vilka möjligheter som finns i just det specifika studie- och yrkesvalet utifrån sin egen situation. Diskussionen kanske kan bredda synen på vad man faktiskt kan ha som yrke fast man är rörelsehindrad. Man kanske kan jobba med något som man själv uteslutet men mycket väl kan ha 'det' specifika yrket. Sedan kan det vara bra att diskutera om ett visst studieval leder till ett yrke som man inte kan utöva och har förbisett dessa saker.

Här kommer Gottfredsons (1996) teori om nödvändigheten av förebilder bra till pass. Lindqvist (2009) håller före att ungdomarna i hans undersökning oftast inte har resonerat kring studie- och yrkesvalet ingående med en studie- och yrkesvägledare inför gymnasievalet. Ungdomarna vill ha ytterligare individuell vägledning, både före och under gymnasiestudierna, konstaterar han. Önskemål fanns likaledes om att vägledningen bland annat borde fästa avseende vid personliga intressen och fysiska förutsättningar. Följaktligen ville hans respondenter att hänsyn ska tas till förmåga, fallenhet och intressen. Konsekvenserna av att så inte sker hävdar han kan leda till icke utvecklande arbetsuppgifter, svårigheter att byta jobb, svårt att realisera sina yrkesdrömmar och så vidare. Detta i sin tur kan mynna ut i låga löner och en begränsad fritid (se figur 4⁴⁸). Dessa problemställningar konfirmeras alltså av flera av mina respondenter i den här undersökningen.

Jag lovade tidigare att uppmärksamma gruppen riksgymnasisters svar. Dessa är inte entydiga. Fem av nio har upplevt kontakterna med de studie- och yrkesvägledare som enbart positiva, en har upplevt kontakterna som positiva

⁴⁸ Se huvudkapitel Forskning som berör handlingsutrymme, underkapitel Segregeringsmönster

i de flesta fall, men ”upprepade, enskilda samtal” som negativa. Tre har inte besvarat frågan. Upplevelserna av studie- och yrkesvägledningen verkar alltså vara mest positiva. Återigen kan det bero på att den faktiskt varit mycket bra, men det kan också bero på att respondenterna har lågt ställda förväntningar. Om vi drar oss till minnes Johansson (1981) så skriver han att ett icke ifrågasättande förhållningssätt är vanligt bland unga med rörelsehinder. Fem av riksgymnasisterna tycker att de är på väg mot sitt drömyrke och fyra säger att de inte är det. Av de resterande fyra tycker två att rörelsehindret påverkat studie- och yrkesvalet, men bara en att det påverkat negativt. Den personen upplever att rörelsehindret kommer att utgöra en bromskloss på arbetsmarknaden.

Förstudiens slutsatser

Mina forskningsfrågor för enkätundersökningen var:

Är det rimligt att hävda utifrån intervjupersonernas svar att de utsattes för cooling down - processer i mötet med studie- och yrkesvägledare under sin studietid?

I vissa fall, ja. De flesta av respondenternas svar tyder dock på att de inte har sådana erfarenheter. I min magisteruppsats (Söderberg Björkman, 2007) identifierade jag tre typer av vad jag upplevde som cooling-down:

1. Att respondenten har haft en egen idé kring studie- och yrkesvalet men utsatts för brist på uppmuntran eller övertalningsförsök att välja andra utbildningar eller utbildningar med lägre krav.
2. Att respondenten i vägledningssituationen var osäker på sitt mål och har utsatts för 'lobbying' att välja utbildningar som tycks stereotypa för gruppen till exempel data och kontor eller individuella programmet.
3. Att respondenten har undanhållits information om skolor och utbildningar.

Två av dessa tre former av cooling down passar väl in på de fall jag identifierat även i den här undersökningen, nämligen typ 1 och 2. Dock har de flesta av respondenterna inte upplevt vad jag tolkar som cooling-down från sina studie- och yrkesvägledare. Det innebär dock inte att sådan skett, bara att respondenterna inte upplever det så. (Se nedan)

Hur har tron på den egna förmågan inverkat?

Det är oklart. I några av svaren kan jag se att en medveten låg tilltro till den egna förmågan varit inblandad. Det kan också vara så att individen på grund av den pågående devalveringsprocessen av gruppens status, inte ser att ambitionen och kraven på livet är för lågt ställda. Det är alltså troligt att tron på den egna förmågan påverkat studie- och yrkesvalet negativt för många av

respondenterna, de har vågat mindre än de skulle vara kapabla till. Jag menar att överbeskydd är en avgörande bidragande orsak till att barn, ungdomar och senare likaså vuxna med rörelsehinder har en låg tilltro till sin förmåga (se vidare om detta i huvudstudien).

Vilka andra faktorer har påverkat studie- och yrkesvalet hos gruppen och i så fall hur?

2/3 tycker att rörelsehindret påverkat studie- och yrkesvalet. Påverkan har i 13 fall av 21 varit negativ. Materialet visar på ett flertal faktorer som påverkat studie- och yrkesvalssituationen negativt, till exempel tron på den egna förmågan (se ovan), värk, oförstående omgivning (inkl. lärare, arbetsförmedling, föräldrar etc.) och andra strukturella barriärer såsom icke anpassade lokaler och ett oflexibelt sjukförsäkringssystem. Viktiga faktorer för att stå emot omgivningens negativa påverkan som jag identifierat har varit vänner, stöttande föräldrar, lärare och en stark tro på den egna förmågan, sådana faktorer som Antonovsky (2005) kallar för GMR.

Det finns också exempel på att påverkan varit positiv. Argument för den positiva påverkan har varit att några respondenter upplever sig ha ett alternativt synsätt, vilket givit till exempel fördjupad människokänedom, och därmed ökad kompetens och fler möjligheter.

Resultatet för undersökningen blev en överraskning för mig. Jag hade trott att långt fler av respondenterna skulle ha kritik mot hur studie- och yrkesvägledningen ombesörjts. Som jag skrivit ovan upplever jag att det finns olika svar på varför så många verkar nöjda. Antingen så har vägledningen skötts på ett utmärkt sätt eller så finns det andra anledningar till att respondenterna har så lite kritik. Tron på den egna förmågan kan vara låg och därmed ser inte individen att ambitionen och kraven på livet är för lågt ställda. Inlärld hjälplöshet kan också vara inblandad. Jag menar att resultatet sannolikt ska ses i ljuset av alla dessa förklaringar. Somliga av respondenterna har fog för att vara nöjda med den vägledning de fått medan andra antagligen har gått in i en negativ rollcirkulation.

Att 21 personer tycker att rörelsehindret påverkat studie och yrkesvalet överraskar inte, att nio anser att det inte inverkat alls förvånar dock. Att åtta personer uppfattar påverkan som positiv är intressant och jag undrar om känsla av sammanhang kan vara inblandat här? Det är en tanke att bära med sig till huvudstudien.

Andra frågor som jag tog med mig till huvudstudien var den höga arbetslösheten inom gruppen och hur den kan upplevas, ytterligare frågor kring tron på förmågan och hur den kan påverka samt frågor angående faktorer kring känsla av sammanhang och hur den påverkat respondenternas levnadsrum.

Bilaga 2. Enkäten

Questions

Hej!

Nu har du möjlighet att göra din röst hörd - jag tror att du har erfarenheter som är viktiga att ta vara på! (Statens offentliga utredning 1999:21 visade bl.a. att "... funktionshindrade personers egen kompetens och erfarenhet sällan tas tillvara i utbildnings- och fortbildningssammanhang." (SOU 1999:21 s. 66))

Välkommen att bidra med dina betydelsefulla erfarenheter i den här undersökningen om rörelsehindrade i studie- och yrkesvalet. Din insats kan bidra till bättre framtid för många. Jag behöver din hjälp för att kunna genomföra den här studien. Tack för att du lägger värdefull tid på att medverka!

Bästa hälsningar,
Elisabet Söderberg

Rörelsehindrade i studie- och yrkesvalet

[Edit](#)

Det är viktigt för undersökningen att du svara på alla frågor som är relevanta för din berättelse, annars kan det vara svårt för mig att förstå. Jag blir glad om du motiverar dina svar där så är möjligt. Hör gärna av dig om det är något du undrar över! Min epostadress är elisabet.soderberg@ped.su.se.

Glöm inte att du är helt anonym i undersökningen och jag lovar att följa de forskningsetiska regler som gäller.

1. Stämmer följande beskrivning:
Jag har en funktionsnedsättning av rörelseförmågan på grund av fysisk skada eller sjukdom. Jag har haft rörelsehindret under uppväxten. Jag har åtminstone delvis gått i det svenska skolor/utbildningssystemet. Jag är myndig och under 36 år. ▼

(Om nej, tack för att du ville delta, men du tillhör tyvärr inte den grupp undersökningen gäller.)

Ja Nej

2. Är du Kvinna

Man

3. Ålder 30 - 35

18 - 21 22 - 30

4. Vilket hjälpmedel använder du?

Rullstol
 Rollator
 Kryckor
 Använder inget hjälpmedel
 Annat, vad

5. Har du någon funktionsnedsättning utöver rörelsehindret?

Ja Nej

6. Om ja, i så fall vilket?

7. Yrkesarbetar du i nuläget?

Ja

Nej

8. Om ja, i vilken omfattning?

1 - 25 %

26 - 50 %

51 - 75 %

76 - 100%

9. Om ja, vilken form?

Lönebidrag

Samhall

Privat
näringsliv

Statligt

Kommunalt

Landsting

10. Om ja, med vad?

11.

Studerar du i dagsläget?

Ja

Nej

12.

Om ja, i viken skolform?

Gymnasium

Grundvux

Komvux

Folkhögskola

Högskola

13.

Är, eller har du varit arbetslös?

Ja

Nej

14.

Är du sjukpensionär?

Ja, 100%

Ja, delvis

Nej

En studie- och yrkesvägledare ska alltid arbeta med att visa på nya möjligheter i studie- och yrkesvalet, även sådana som individen inte sett ännu. Studie- och yrkesvägledaren ska inte bara informera i grupp utan ska även samtala med eleverna/studenterna enskilt.

15. Blev du kallad till någon studie- och yrkesvägledare under din skol/studietid?

Ja, till enskilt möte

Ja, till informationsmöte (t.ex. i aulan)

Nej

16. Sökte du upp någon studie- och yrkesvägledare under din skol/studietid?

Ja, för att ställa en specifik fråga

Ja, för att starta en dialog om min framtid

Nej

17. Om du inte mötte någon studie- och yrkesvägledare, varför?

Fanns ingen

Jag ville inte

Jag fick inte

Jag ville inte

Annat, vad

(Gå vidare till fråga 30)

18. Om ja, vid vilka tidpunkter?

Högstadiet eller tidigare

Gymnasiet
Eftergymnasial utbildning

19. Om du tänker tillbaka, tyckte du att mötet med studie- och yrkesvägledaren skulle bli...

Spännande

Intressant

Jobbigt

Tråkigt

20.

Hur upplevde du de olika mötena?

	Positivt	Negativt
Enstaka, enskilda samtal	☐	☐
Upprepade, enskilda samtal	☐	☐
Möten i grupp	☐	☐
Informationsträffar (t.ex i aulan)	☐	☐

21.

Motivera gärna

22. Tycker du att du fick tillräcklig information om olika alternativ av studie- och yrkesvägledaren?

Ja

Nej

23. Hade du själv någon studie- och/eller yrkestanke vid mötet som du anförtrorde studie- och yrkesvägledaren?

	Ja	Nej	Minns inte
På högstadiet	☐	☐	☐
På gymnasiet	☐	☐	☐
Eftergymnasial utbildning	☐	☐	☐

(Om "nej" eller "minns inte" på samtliga, gå vidare till fråga 27)

24. Hur ställer du dig till påståendet:
Studie- och yrkesvägledaren peppade mig i de studie- och yrkestankar jag delgav henne/honom.

Håller helt med

Håller med delvis

Tar delvis avstånd

Tar helt avstånd

Motivera gärna

25. Om studie- och yrkesvägledaren var avrådande belyste denna då andra alternativ?

Ja

Nej

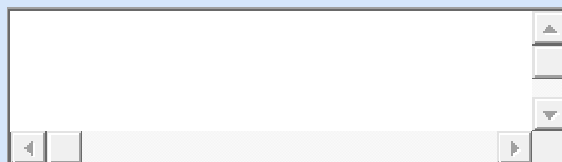
26. Om ja, vad belyste studie- och yrkesvägledaren istället?

27. Om du inte hade några studie- och/eller yrkestankar som du delgav vid mötet med studie- och yrkesvägledaren: Hur ställer du dig till följande påstående?

Studie- och yrkesvägledaren bestämde alternativ åt mig.

	Håller helt med	Håller med delvis	Tar delvis avstånd	Tar helt avstånd
Högstadiet	☐	☐	☐	☐
Gymnasiet	☐	☐	☐	☐
Eftergymnasiala studier	☐	☐	☐	☐

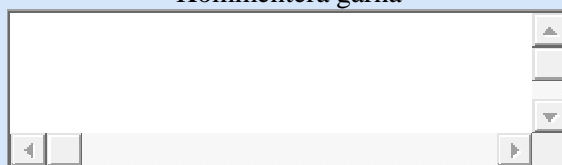
28. Om studie- och yrkesvägledaren bestämde alternativ åt dig om du inte hade studie- och/eller studietankar vad bestod då dessa alternativ av?

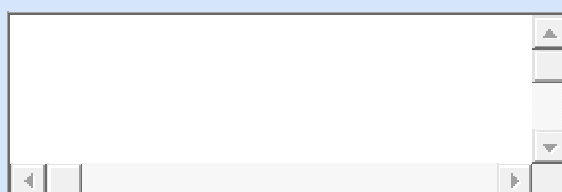
29. Om du inte hade några studie- och/eller yrkestankar som du delgav vid mötet med studie- och yrkesvägledaren, hur agerade studie- och yrkesvägledaren då beträffande förnyad kontakt (fick du chans att återkomma)?

	Fick chans att återkomma	Han/hon avslutade kontakten	Minns ej
Högstadiet	☐	☐	☐
Gymnasiet	☐	☐	☐
Eftergymnasiala studier	☐	☐	☐

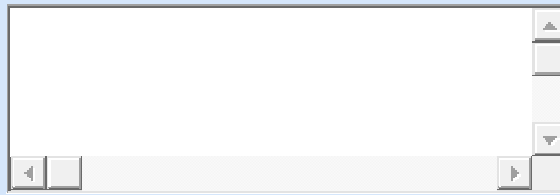
Kommentera gärna

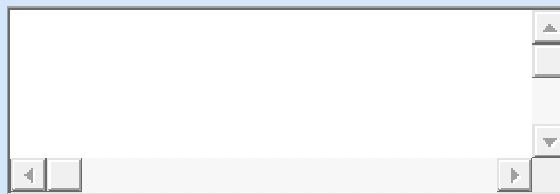
30. Vad hade du för yrkesplaner när du var 6, 12, 16 respektive 18 år?

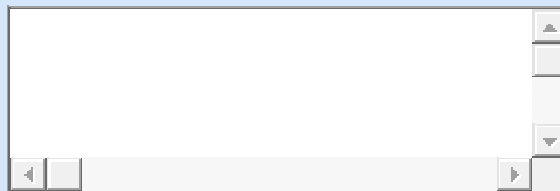
31. Vad hade du för drömyrke när du var 6, 12, 16 respektive 18 år?

32. Vilka yrkesplaner har du idag?

33. Vilket drömyrke har du idag?

34. Är du på väg mot eller har du nått din dröm?

Ja

Nej

35. Upplever du att ditt rörelsehinder påverkat ditt studie- och yrkesval?

Ja

Nej

36. Om ja, hur?

Positivt

Negativt

Motivera gärna

37. Upplever du att du blev påverkad i ditt studie- och yrkesval pga. ditt rörelsehinder av någon?

Ja

Nej

(Om nej, gå vidare till fråga 42)

38. När skedde påverkan

	Ja	Nej	
På högstadiet eller tidigare	☐	☐	☐
Gymnasiet	☐	☐	☐
Eftergymnasial nivå	☐	☐	☐

39. Om påverkan inträffade på högstadiet eller tidigare, upplevde du den då

	Positiv	Negativ
Från studie- och yrkesvägledaren	☐	☐
Från lärare	☐	☐
Från föräldrar	☐	☐
Från andra	☐	☐

Motivera gärna

40. Om påverkan inträffade på gymnasiet, upplevde du den då

	Positiv	Negativ
Från studie- och yrkesvägledaren	☐	☐
Från lärare	☐	☐
Från föräldrar	☐	☐
Från andra	☐	☐

Motivera gärna

41.

Om påverkan inträffade under eftergymnasiala studier, upplevde du den då

	Positiv	Negativ
Från studie- och yrkesvägledaren	☐	☐
Från lärare	☐	☐
Från föräldrar	☐	☐
Från andra	☐	☐

Motivera gärna

42. Upplever du att du blev påverkad i ditt studie- och yrkesval pga. ditt rörelsehinder av någon annan omständighet?

Ja

Nej

Motivera gärna

43. Hade du någon person med rörelsehinder som förebild när du växte upp?

Ja

Nej

44. Har det påverkat ditt studie- och yrkesval?

Ja

Nej

Motivera gärna

45. Behöver rörelsehindrade diskutera sina möjligheter i studie- och yrkesvalet mer än andra?

Ja

Nej

Motivera gärna

46. Tack för din medverkan!

P.S. Jag skulle bli jätteglad om jag fick träffa dig för att prata om dina erfarenheter i en kort intervju. Det vore toppen om du ville lämna dina kontaktuppgifter (t.ex. telefonnummer eller e-postadress) nedan.
Stort tack på förhand!

15464

0

0

0

Bilaga 3. Missivbrev

Hej!

Mitt namn är Elisabet Söderberg och jag är doktorand vid Pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet. Min forskning gäller rörelsehindrade i studie- och yrkesvalet. Jag genomför nu en intervjuundersökning om rörelsehindrades studie- och yrkesval. Jag söker därför deltagare med någon form av rörelsehinder.

Jag hoppas att du vill bidra med dina viktiga erfarenheter från ditt studie- och yrkesval till min undersökning. Jag behöver hjälp av dig för att kunna fullfölja den här studien. Din insats kan bidra till att rörelsehindrades behov bättre tillvaratas i studie- och yrkesvägledningen i framtiden. Tack för att du ger av din värdefulla tid för att medverka!

Deltagarna garanteras full anonymitet. Intervjun beräknas ta cirka 50 minuter.

Jag nås på elisabet.soderberg@ped.su.se eller XXX XXX XX XX.

Jag vill tillägga att jag själv har ett rörelsehinder.

Bästa hälsningar,

Elisabet Söderberg

Bilaga 4. Sveriges vägledarförenings etiska riktlinjer

1. Profession

1.1 Vägledning bygger på vetenskap och beprövad erfarenhet. Vägledare strävar efter att utveckla sin verksamhet samt följa den utveckling som sker avseende teorier och metoder för vägledning.

1.2 Vägledare respekterar varje människas unika och lika värde, främjar rättvisa och likabehandling och motverkar all form av diskriminering.

1.3 Vägledare främjar individers fria och övervägda studie- och yrkesval.

1.4 Vägledare strävar efter en god självkänedom och medvetenhet om de egna attityderna och värderingarna gentemot individ och samhälle.

1.5 Vägledare har kunskap om och följer gällande regler för tystnadsplikt och sekretess.

1.6 Vägledaren är medveten om gränserna för den egna kompetensen och hänvisar till annan kompetens när sådan erfordras.

2. Individ

2.1 Vägledaren sätter individen i centrum och står fri från särintressen.

2.2 Vägledare anpassar vägledningsinsatserna efter sökandes behov.

2.3 Vägledaren strävar efter att ge relevant, tydlig och objektiv information.

2.4 Vägledaren är tydlig med förutsättningarna för mötet och om sin egen kompetens.

2.5 Vägledaren hanterar uppgifter om personliga förhållanden med respekt för individens integritet.

2.6 Vägledaren strävar i urvalssituationer efter opartiskhet och neutralitet samt är beredd att motivera sina åsikter och handlingar.

2.7 Bemötande av individer ska grundas på respekt och en strävan efter att etablera goda relationer.

3. Samhälle

3.1 För området vägledning finns lagar, förordningar och mål som reglerar och påverkar vägledningsarbetet. Vägledaren har kunskap om och utgår från dessa i sitt arbete.

3.2 Vägledaren bör sträva efter att utveckla och upprätthålla förtroendet hos medborgarna för vägledningsverksamheten och den professionella kompetensen.⁴⁹

⁴⁹ <http://www.vagledarforeningen.org/etiska-riktlinjer> (2013.12.01)

Bilaga 5. Termer i avhandlingen

Adaption	Omgivningens krav på att individen ska anpassa sina ambitioner och livsstil till dess bild av verkligheten. Adaptionen kan ske p.g.a. överbeskydd, men det behöver inte vara så.
Affirmation	Individens förhållningssätt att försöka stärka sig sin övertygelse att de är kompetenta nog.
Anpassning	Den anpassning individen gör när valet inte går att genomföra. Det kan ske p.g.a. kroppens tillkortakommanden, t.ex. värk, men också därför att omgivningen gör valet omöjligt. Detta genom materiella svagheter så som tillgänglighetsbrister, men också genom att viktiga personer i individens omgivning begär adaption. Anpassning kan också ske genom för låg tilltro till den egna förmågan.
Daglig verksamhet	<i>”Daglig verksamhet är ett jobb för personer som har funktionsnedsättning. Du kan arbeta med många olika saker på daglig verksamhet, till exempel snickeri, att sy eller vara ute på en arbetsplats och praktisera. Du kan börja i daglig verksamhet efter att man har gått ut skolan, om man inte har möjlighet att få ett vanligt jobb på grund av sin funktionsnedsättning. Daglig verksamhet ges enligt LSS.”</i> ⁵⁰
Empowerment	Omgivningens uppmuntran till individen att tro att hon klarar det hon vill, och kan också försöka stärka individens tro på sin förmåga.
Föräldraanknytning	Psykologiskt band mellan förälder och barn. För barn som har en stabil föräldraanknytning

⁵⁰ <http://www.stockholm.se/FamiljOmsorg/funktionsnedsattning/Arbete-daglig-verksamhet-och-sysselsattning/Daglig-verksamhet/> (2014 09 14)

fungerar föräldern som *"en pålitlig utgångspunkt för utfärder i omvärlden, en tillflykt att retirera till och en källa till inspiration"* (Neufeld & Maté, 2004). *"Brist på stimulans och nära samspel med en kontinuerlig anknytningsperson äventyrar barnets hela utveckling och överlevnad"* (Broberg, A. m.fl. 2003).

**Individupplevt
handlingsutrymme**

Den möjlighetspotential som påverkar förutsättningarna för handlingsutrymme för unga personer med rörelsehinder vid karriärvalen.

Inlärld hjälplöshet

"En objektiv okontrollerbarhet av individens omständigheter producerar en förväntan att även framtida händelser är okontrollerbara." (Seligman, 1975)

Karriärfarled

Vägar som är möjliga att välja i karriärvalen, påverkas av individupplevt handlingsutrymme.

Karriärgrymma

Hämmande faktorer som individen kan råka på i karriärvalen.

Karriärhav

All de karriärval som finns att tillgå.

Omsorgstagarkarriär

En tillvaro organiserad av omsorgen, om där man företrädesvis blir omsorgstagare (Molin M. & Gustavsson A., 2010).

Perspektivvidgning

Steg 2. i vägledningsprocessen (Lindh, 1997). Studie- och yrkesvägledaren ska ställa krav på klienten och sporra denna att ställa krav på sig själv. Syftet är att utforska individens situation så att nya infallsvinklar och möjligheter kan uppenbaras. Utebliven perspektivvidgning innebär att vägledningen inte genomförts på ett fullvärdigt sätt.

Självbild

Hur man ser på sig själv.

Självförtroende/självkänsla

Tron på sig själv. (De två begreppen används synonymt med varandra i avhandlingen om det inte explicit uttrycks som två olika saker av respondenterna.)

Överbeskydd med adaption

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och försöker pådyvla denna på individen själv. Man försöker hämma denna från att göra det han eller hon innerst inne själv vill. Man försöker ta ifrån personen hennes mål och ersätta det med ens eget, lägre ställda, mål. Alternativt försöker man låta individen ha kvar sitt för lågt ställda mål och undlåter att vidga perspektiven.

Överbeskydd med överengagemang

Att man på grund av låg tilltro till någons förmåga går in och 'curlar' individen. Inga, eller begränsade krav ställs. Omgivningen anpassar sig helt till de behov individen anses ha. Individen lever bekvämt, men riskerar devalverad självbild och inlärd hjälplöshet.

Bilaga 6. Lista med frågor

Nedan redovisas listan med frågor som jag hade beredd om intervjumetodiken (berättelseansats) inte fungerade. De fungera som ett stöd för minnet vid ”follow-up phase”.

- Yrkesarbetar du? I så fall med vad
- Studerar du? I så fall vad?
- Vad har du gjort efter grundskolan?
- När fick du ditt rörelsehinder?
- Hur tycker du att det var att gå i skolan?
- Hur mycket var du i kontakt med studie och yrkesvägledarna?
- Hur upplevde du kontakten?
- Hur upplevde du prao och studiebesök
- Upplever du att du blev påverkad i ditt studie- och yrkesval pga. ditt rörelsehinder? Av dina föräldrar? Studie och yrkesvägledaren? Andra?
- Behöver rörelsehindrade extra stöd i studie och yrkesvalet?
- Upplever du att ditt rörelsehinder påverkat ditt studie- och yrkesval?
- Har du stött på hinder i ditt studie- och yrkesval? I så fall vilka?
- Har du stött på fördomar i studie- och yrkesvalet?
- Hur skulle eventuella fördomar kunna minskas??
- Tror du att det är vanligt att rörelsehindrade styrs av andra i studie- och yrkesvalet?
- Hade du någon rörelsehindrad förebild när du växte upp?
- Hur har det påverkat ditt studie- och yrkesval?
- Vem pratade du med när du växte upp om din framtida karriär?
- Om inte, vad hindrade det? Hade det med rörelsehindret att göra?
- Känner du att du brutit mot omgivningens förväntningar i ditt studie- och yrkesval.
- Kan rörelsehindrade arbeta med och/eller studera allt?
- Om inte, vad är inte lämpligt?
- Hur skulle man kunna lösa det?
- Tycker du att samhället förmedlar att rörelsehindrade duger?
- Har du någon gång känt dig otillräcklig på grund av ditt rörelsehinder?
- Vad är det mest positiva med att ha ett rörelsehinder?
- Vad är det mest negativa?
- Är det något du tycker är extra viktigt att jag betonar?

Bilaga 7. Översiktsschema

Vid genomläsning av transkriberingarna väcktes tankar som växte till ett behov att ge översikt över det redovisade materialet. Frågorna till materialet har gett mig en grund för de teman jag använder i kapitlet Bearbetning av berättelserna. Frågorna i tabell 4. är till för att ge läsaren en sammanfattande bild av respondenternas berättelser, medan temana i bearbetningen är en ram för att spegla empirin i tidigare forskning. De svar som är skuggade visar på en hämmande faktor i förhållande till studie- och yrkesvalet.

Frågor jag ställt till det empiriska materialet

1. Har respondenten varit i kontakt med studie och yrkesvägledare under uppväxten?
2. Tycker respondenten att hon/han fick ett bra stöd av vägledaren?
3. Har respondenten varit i kontakt med Arbetsförmedlingen?
4. Tycker respondenten att han/hon fått ett bra stöd av Arbetsförmedlingen på det stora hela?
5. Upplever respondenten att personer med rörelsehinder har samma möjligheter som andra i dagens Sverige?
6. Tycker respondenten att ev. sämre förutsättningar beror på brister i omgivningen (andra människor, struktur eller miljö) snarare än egen fysisk oförmåga?
7. Har respondenten upplevt mobbing/utanförskap på grund av rörelsehinder under uppväxten?
8. Menar respondenten att detta påverkat självkänslan/självförtroendet negativt?
9. Har respondenten upplevt ett stöd från föräldrarna under uppväxten?
10. Har respondenten ett uttalat förhållningssätt kring hur han/hon bemöter diskriminering/ojämlig behandling?
11. Har respondenten haft positiva förebilder med rörelsehinder under uppväxten?
12. Har respondenten en uttalad karriärplan för framtiden?
13. Upplever respondenten att hon/han har låg självkänsla eller självförtroende?

En avgörande fråga är:

14. Upplever respondenten att valet antagligen hade blivit ett annat om han/hon inte haft sitt rörelsehinder

Tabell 4. Tabellen visar hur de enskilda respondenternas berättelser ser ut i förhållande till frågorna ovan. Det skuggade svaren är att beteckna som hämmande.

Respondenter

	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	Fråga	
	Ja	Nej	Ja	?	Ja	Ja	?	Ja	Ja	Nej	-	Nej	Ja	Ja	A
	?	Nej	Ja	?	Ja	Ja	-	Nej	Ja	Nej	-	?	Ja	Ja	B
	Ja	?	Nej	?	Ja	?	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja	Nej	Ja	C
	Ja	?	Ja	Ja	Ja	Ja	-	Nej	Ja	Nej	-	Nej	-	Nej	D
	Ja	Ja	Ja	?	Ja	Nej	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja	Nej	Ja	E
	Ja	Ja	Ja	?	Nej	Nej	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja	-	Nej	F
	Ja	Ja	Nej	?	Nej	Ja	-	Nej	Ja	Nej	Ja	Ja	Ja	Ja	G
	Ja	Ja	Ja	?	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja	Ja	Ja	H
	Ja	Ja	Nej	?	Nej	Ja	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja	?	Ja	I
	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	?	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja	Ja	Ja	J
	Ja	?	Nej	?	Nej	Ja	-	?	-	?	Ja	Ja	Ja	Ja	K
	Nej	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	-	Nej	Ja	Nej	-	Nej	Ja	Ja	L
	Ja	Ja	Ja	Nej	Ja	Ja	Ja	Ja	?	Nej	Nej	Ja	Ja	Ja	M

Bilaga 8. Tabeller över stressorer och motståndsresurser

Tabell 5. Stressorer per respondent.

Stressorer Person	Föräldrar	Vägledare	Lärare	Övrig skolpersonal	Af, Fk, kommun, färdtj. o.s.v.
A			X		
B			X		
C	X?	X			X
D			X		X
E	X	X	X	X	X
F	X		X		X
G				X	
H			X		X
I			X		X
J			X		X
K					
L			X		
M			X		X

Tabell 6. Stressorer per respondent.

Stressorer Person	Mobbing/ Utanförs.	Normer/ Fördom/ Diskr.	Tillgäng- lighetsbrister	Värk, trötthet o.s.v.
A		X	X	
B		X	X	
C	X	X	X	X
D		X	X	
E	X	X	X	
F	X	X	X	
G	(X)	X	X	X
H	X	X	X	X
I	X	X		
J	X	X	X	X
K	X		X	
L		X	X	
M	X	X	X	

Tabell 7. Generella motståndsresurser (GMR) per respondent.

GM R — Per- son	Fam ilj	Vä- nner	Vägle dare	Lär are	Nuvara nde sys- sättn	Ar- betsförmed- lare	Före bild m. rh?	Assis- sis- tent
A	X	X	X		X			
B	X	X			X			
C	X?					X		
D	X				X		X	X
E					X			
F				X	X			
G	X		X			X		
H	X	X		X	X			
I	X	X						
J	X	X	X		X		X	
K	X	X	X			X		
L	X	X	X		X		X	
M	X		X		X			X

Tabell 8. Självkänsla/självförtroende som GMR per respondent

GMR — Person	Självkänsla/ självförtr.
A	X
B	X
C	
D	
E	
F	
G	
H	
I	(X)
J	
K	
L	
M	

